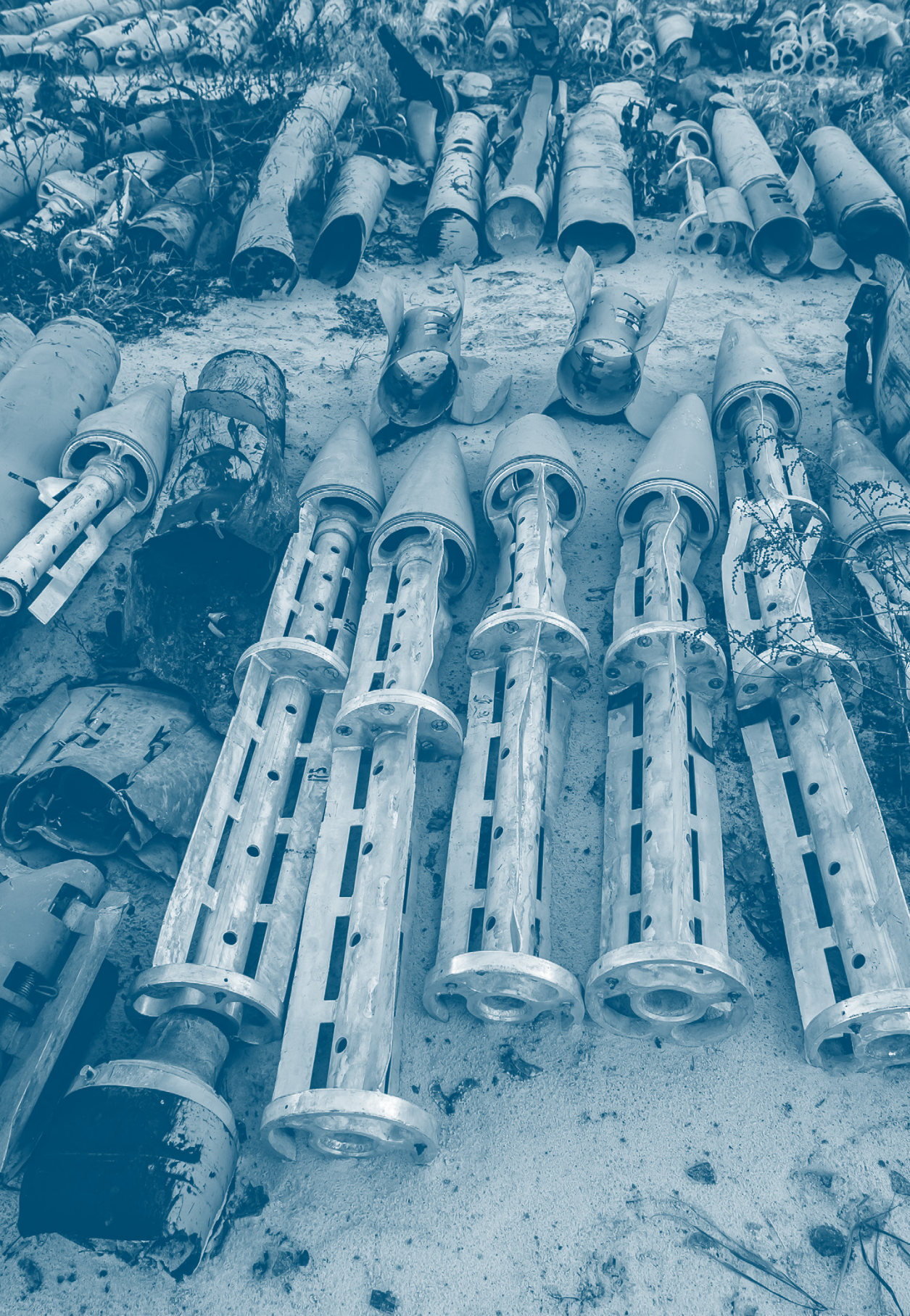

**Використання
доказів з поля бою у
справах про найтяжчі
міжнародні злочини**

Автори:

Борін Еліс, старша радниця Lexpat Global Services. Колишня офіцер розвідки.

Лапкін Андрій, доктор юридичних наук, професор, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

Мамедов Гюндуз, кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України. Заступник Генерального прокурора України (2019–2022).

Мора Арєс, менеджер з адвокації та комунікацій, Ukrainian Legal Advisory Group.

Паскалл Джейн Еллен, співзасновниця Lexpat Global Services, полковник у відставці, Корпус військових юристів Армії США.

Перлман Адам Р., засновник Lexpat Global Services. Колишній старший радник з правової політики, Бюро з питань боротьби з тероризмом Державного департаменту США; колишній заступник помічника генерального радника Міністерства оборони США.

Тралді Артур, головний юрист у галузі міжнародного кримінального права та прав людини, Lexpat Global Services; колишній прокурор Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії.

Хекало Віталій, адвокат, військовослужбовець, експерт, Ukrainian Legal Advisory Group.

Автори Посібника висловлюють щирю вдячність представникам Офісу Генерального прокурора, Головного слідчого управління Національної поліції України, Головного слідчого управління Служби безпеки України та Міжвідомчої робочої групи військових експертів Офісу Генерального прокурора за допомогу, надану під час інтерв'ю та консультацій у процесі підготовки цього Посібника. Відповідальність за остаточний зміст несуть виключно автори.

Ідея та загальна редакція: Гюндуз Мамедов

Посібник підготовлено Ukrainian Legal Advisory Group (ULAG) та Lexpat Global Services за підтримки Посольства США в Україні. Погляди авторів не обов'язково збігаються з офіційною позицією уряду США.

Фотографії на обкладинці та сторінці 2: Олександр Осіпов, Shutterstock

ЗМІСТ

Передмова	8
Короткий виклад	11
Розділ 1. Міжнародне гуманітарне право й міжнародні злочини	15
1.1 Поняття та розвиток міжнародного гуманітарного права	16
1.2 Джерела МГП	21
1.3 Зобов'язання України щодо дотримання норм МГП і запобігання злочинам	24
1.4 Міжнародні злочини за міжнародним правом	26
1.5 Порушення МГП за українським національним законодавством	33
Розділ 2. Документування міжнародних злочинів на полі бою	43
2.1 Вступ	44
2.2 Докази міжнародних злочинів з поля бою	46
2.3 Збирання доказів міжнародних злочинів на полі бою під час збройного конфлікту	57
2.4 Стратегічна цінність доказів з поля бою	69
2.5 Висновки	73
Розділ 3. Роль військовослужбовців, підрозділів та командирів у збиранні та збереженні доказів міжнародних злочинів на полі бою	75
3.1 Вступ	76
3.2 Правовий та процесуальний статус військовослужбовців при збиранні та збереженні доказів міжнародних злочинів	77
3.3 Взаємодія військовослужбовців, підрозділів та служб СОУ із правоохоронними та іншими державними органами у сфері збереження, передачі та використання доказів міжнародних злочинів	85
3.4 Взаємодія військовослужбовців та підрозділів СОУ з цивільними особами під час збору доказів міжнародних злочинів	90
3.5 Роль командирів у збиранні та збереженні доказів порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права в сфері прав людини	97
3.6 Роль підрозділів та служб Збройних Сил України у процесах збору та зберігання доказів міжнародних злочинів	101
3.7 Висновки	114

Розділ 4. Технологічні рішення для збору доказів міжнародних злочинів	115
4.1 Вступ	116
4.2 Інформація з відкритих джерел як допустимий доказ	118
4.3 Використання сучасних інноваційних систем для збереження, передачі та використання доказів, отриманих з поля бою під час збройного конфлікту	142
Розділ 5. Забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини	153
5.1 Вступ	154
5.2 Обов'язки та зобов'язання держави відповідно до норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини	156
5.3 Запобігання порушення норм МГП та МППЛ військовослужбовцями	163
5.4 Суб'єкти уповноважені реагувати на порушення норм МГП	175
5.5 Висновки	188
Розділ 6. Механізми досягнення правосуддя за злочини, пов'язані з конфліктом на території України	191
6.1 Вступ	192
6.2 Національна система правосуддя України	194
6.3 Міжнародний кримінальний суд	201
6.4 Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України	206
6.5 Провадження, відкриті третіми країнами	207
6.6 Висновки	210
Висновки та рекомендації	212
Додаток 1. Міжнародні злочини	217
Додаток 2. Кримінальні правопорушення у ККУ пов'язані з нормами міжнародного права та/або військовою службою	219
Додаток 3. Таблиця донесення про порушення МГП	221
Додаток 4. Зразок форми документування ланцюга зберігання доказів	223
Додаток 5. Рекомендації щодо роботи з доказами з поля бою	224

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ВСП	Військова служба правопорядку
ДБР	Державне бюро розслідування
ДПІ	1-й Додатковий протокол до Женевських конвенцій
ДПІІ	2-й Додатковий протокол до Женевських конвенцій
ЄС	Європейський союз
ЄКПЛ	Європейська конвенція з прав людини
ЄРДР	Єдиний реєстр досудових розслідувань
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЖК	Женевські конвенції
ЗРЗД/GDPR	Загальний регламент про захист даних
ЗМЛ	Звичаєве міжнародне право
ЗпЛ	Злочини проти людяності
ЗСУ	Збройні сили України
ККУ	Кримінальний кодекс України
КПКУ	Кримінальний процесуальний кодекс України
МГП	Міжнародне гуманітарне право
МКЧХ	Міжнародний комітет червоного хреста
МКП	Міжнародне кримінальне право
МКС	Міжнародний кримінальний суд
МО	Міністерство оборони
МПГПП	Міжнародний пакт про громадянські і політичні права
МППЛ	Міжнародне право прав людини
МПЗ	Морально-психологічне забезпечення
МПС	Морально-психологічний стан
МС	Медична служба

МТР	Міжнародний трибунал щодо Руанди
МТКЮ	Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії
НАТО	Організація північноатлантичного договору
НПУ	Національна поліція України
ОГП	Офіс генерального прокурора
OSINT	Інформація з відкритих джерел / Розвідка з відкритих джерел
ПВБ	Правила ведення бою
ПР	Підрозділи розвідки
ППП	Психологічна підтримка персоналу
РС	Римський статут
СБУ	Служба Безпеки України
СБС ЗСУ	Сили безпілотних систем Збройних Сил України
СОП	Стандартна операційна процедура
СОУ	Сили оборони України
Спецтрибунал	Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України
ТрО	Сили територіальної оборони ЗСУ
УЮ	Універсальна юрисдикція
ООН	Організація Об'єднаних націй
США	Сполучені штати Америки
ЦВС	Цивільно-військове співробітництво
ЮС	Юридична служба

ПЕРЕДМОВА

Гюндуз Мамедов – український юрист, військовослужбовець. Кандидат юридичних наук, заслужений юрист України. Заступник Генерального прокурора України (2019–2022). Заклав основи системних і скоординованих розслідувань міжнародних злочинів в Україні

Збройна агресія Російської Федерації, що триває понад десять років, поставила перед Україною безпрецедентні виклики, які потребують системного реагування – насамперед у сфері документування воєнних злочинів і відновлення справедливості.

Одним із ключових завдань сучасної України є належна рефлексія на ці виклики. Зокрема, на ті, що пов'язані з масштабними порушеннями міжнародного гуманітарного права й права прав людини.

Війна завжди залишає після себе не лише руїни – вона залишає сліди злочинів. І питання полягає в тому, чи зможемо ми ці сліди знайти, зберегти й донести до суду, або ж дозволимо їм зникнути разом із пилом війни. Документування міжнародних злочинів – це не лише правовий обов'язок, а й моральна місія, спрямована на встановлення істини, відновлення прав постраждалих і протидію безкарності. Саме зібрані на полі бою докази формують основу кримінальних проваджень, дозволяють забезпечити невідворотність покарання і зміцнюють віру у справедливість.

Україна вже має гіркий досвід втрати доказів. Наприклад, під час процесуального керівництва розслідування злочинів, скоєних російськими збройними формуваннями під командуванням Ігоря Гірка в Слов'янську, яке здійснював Департамент нагляду в кримінальних провадженнях щодо злочинів, учинених в умовах збройного конфлікту Офісу Генерального прокурора («Департамент війни»), що входив до сфери моїх компетенцій, стало очевидним, що значна частина доказів зникла, оскільки військові, які першими зайшли в місто, не забезпечили їх належну фіксацію. Лише завдяки зусиллям журналістів, які задокументували частину матеріалів, вдалося зберегти окремі свідчення, що стали цінними доказами у кримінальних провадженнях. Цей приклад наочно продемонстрував, наскільки критично важливою є участь військових у первинному зборі доказів «по

гарячих слідах». І це той досвід, який допоміг нам зрозуміти, коли ми створювали у 2019 році Департамент війни, що співпраця з військовослужбовцями повинна бути одним із пріоритетів.

Після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації у 2022 році проблема набула системного характеру. Перебуваючи безпосередньо в зоні бойових дій – від Бучі до Ізюма, від Куп'янська до Покровська – я мав змогу переконатися, що військовослужбовці, які перебувають там, залишають без уваги докази міжнародних злочинів. У більшості випадків це зумовлено не байдужістю, а браком знань, ресурсів і чітко визначених алгоритмів дій, а також викликами й ризиками, з якими військовослужбовці стикаються під час виконання своїх обов'язків.

Саме цей досвід став поштовхом до створення **Посібника**, покликано-го систематизувати найкращі міжнародні практики документування найтяжчих злочинів з урахуванням українських реалій. Його основна мета – надати військовослужбовцям, слідчим і прокурорам практичні знання та інструменти для виявлення, фіксації й зберігання доказів порушень міжнародного гуманітарного права й права прав людини, а також для запобігання таким порушенням у власній діяльності.

Посібник ґрунтується на практичному досвіді, отриманому під час польових і камеральних досліджень і взаємодії з військовими підрозділами різних рівнів, а також на досвіді країн НАТО щодо **battlefield forensics** (експертної роботи з доказами з поля бою). Він допоможе забезпечити своєчасний збір доказів, верифікацію міжнародних злочинів і отримання оперативної інформації для володіння обстановкою на місцях, притягнення винних до відповідальності і дотримання норм міжнародного гуманітарного права.

У 2022–2023 роках у складі Командування Сил територіальної оборони Збройних Сил України діяла **Робоча група з виконання норм МГП та надання правових послуг** («Робоча група»), яка зосередилася на впровадженні та дотриманні міжнародно-правових стандартів у діяльності військових підрозділів. Ідея створення Робочої групи виникла в перші дні повномасштабної російської агресії, а остаточно сформувалася після деокупації Київщини, коли масштаб скоєних міжнародних злочинів став очевидним. Збройні Сили України стали першою точкою контакту для постраждалих і, окрім виконання безпекових завдань, забезпечували зберігання доказів, що мають ключове значення для майбутнього правосуддя.

Основна увага Робочої групи приділялася превентивним заходам: впровадженню механізмів правозастосування, підвищенню рівня знань і навичок військовослужбовців у сфері МГП, а також організації збору доказів із поля бою про порушення норм МГП. Фахівці з національного та міжнародного права, які мобі-

лізувавшись до Збройних Сил, використали свій цивільний досвід для адаптації системи безпеки й оборони до вимог права війни.

Зараз ця робота триває в межах **Відділу зі збору та обробки інформації про порушення норм МГП** Угрупування Сил безпілотних систем Збройних Сил України, що займається насамперед **цифровою криміналістикою та OSINT**.

Фіксація скоєних противником злочинів має не лише доказове, а й превентивне значення. Вона формує усвідомлення відповідальності та допомагає військовослужбовцям уникнути дій, які можуть бути кваліфіковані як міжнародні злочини. Навчаючи військових нормам МГП, держава прищеплює повагу до законів і звичаїв війни, виховує дисципліну, гуманність і правову свідомість.

Усвідомлення військовослужбовцями необхідності дотримання норм МГП – це не лише виконання міжнародних зобов'язань України, а й вияв честі воїна. Досягнення цього рівня правової культури потребує постійної, системної та цілеспрямованої роботи. Адже історія знає чимало прикладів, коли командири й солдати, яких у власних країнах шанували як героїв, згодом були визнані винними у воєнних злочинах. Так, авторитетний боснійсько-хорватський політик і генерал **Слободан Праляк** у 2004 році був звинувачений Міжнародним трибуналом по колишній Югославії у воєнних злочинах, зокрема у катуваннях, масових убивствах і знищенні об'єктів цивільної інфраструктури та культурної спадщини в місті Мостар, які вчиняли підлегли йому військовослужбовці. 29 травня 2013 року Праляка було засуджено до 20 років позбавлення волі. Цей приклад нагадує, наскільки важливо запобігти повторенню подібного сценарію у Збройних Силах України. Ефективне впровадження норм МГП – це не лише про дотримання міжнародних стандартів, а й про збереження людяності навіть у найжорсткіших умовах війни.

Побудова ефективної системи збору доказів із поля бою вимагає не лише знання законодавства, а й розуміння контексту війни. Адже війна – не лише боротьба за територію, а й боротьба за правду. Від того, наскільки якісно ми сьогодні зберемо докази, залежить, яким буде правосуддя завтра. Кожен уламок, кожна фотографія, кожен протокол – це цеглина у фундаменті майбутніх вироків воєнним злочинцям.

У Посібнику узагальнені поняття міжнародних злочинів, механізми збору та зберігання доказів, а також способи запобігання порушенням міжнародного гуманітарного права. Його мета – забезпечити, щоб правда війни не загубилася в її пилу. Кожен зібраний доказ – це крок до правди, кожен дотриманий принцип МГП – це крок до перемоги людяності над війною.

КОРОТКИЙ ВИКЛАД

Збройний конфлікт в Україні, що триває вже понад десять років, характеризується систематичними порушеннями міжнародного права та тривалими зусиллями потерпілих у пошуку справедливості. Притягнення до відповідальності за найтяжчі міжнародні злочини є одним із ключових викликів для прокурорів та інших представників системи правосуддя.

Однією з проблем для сторони обвинувачення в Україні є типова для збройних конфліктів ситуація, коли значна частина доказів, необхідних для формування кримінальних проваджень, перебуває на полі бою, на тимчасово окупованих територіях поза фактичним контролем держави або в місцях несвободи, що перебувають під контролем потенційних правопорушників. Як показує досвід, докази з поля бою відіграють важливу роль у доведенні міжнародних злочинів: від Голокосту до сучасних проваджень у Міжнародному кримінальному суді. Водночас такі докази часто складно виявити. А після їх виявлення первинний збір у більшості випадків здійснюють військові, а не правоохоронці.

У цьому контексті вкрай важливо забезпечити ефективну співпрацю прокурорів й інших представників сектору правосуддя з військовослужбовцями з метою професійного збору, належного зберігання, збереження цілісності та подальшої передачі доказів для використання у кримінальних провадженнях.

У цьому Посібнику роз'яснюється поняття доказів з поля бою і пропонуються шляхи вдосконалення процесу збирання доказів і налагодження співпраці між прокурорами, слідчими, військовослужбовцями та іншими фахівцями у сфері правосуддя з урахуванням як міжнародних кращих практик, так і українських реалій.

Посібник містить рекомендації, спрямовані на максимальне підвищення цінності доказів з поля бою для використання у кримінальних провадженнях. Вони розділені на три ключові напрями: правові реформи; удосконалення процесів збирання доказів; а також заходи, що мають бути вжиті Збройними Силами України.

Внесення змін до законодавства

- Необхідно внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України, передбачивши презумпцію допустимості доказів з поля бою за умов збору із дотриманням встановлених процедур;
- Варто внести зміни до Статті 3 та Статті 8 Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», врегулювавши повно-

важення ВСП щодо здійснення початкових заходів фіксації та зберігання доказів міжнародних злочинів в районах бойових дій із дотриманням міжнародних стандартів;

- Приймаючи рішення про висування обвинувачень у міжнародних злочинах відповідно до Кримінального Кодексу України, прокурори мають дотримуватись високих стандартів доказування, що відповідають міжнародним вимогам;
- КПК України необхідно доповнити порядком включення розвідувальних даних до доказової бази;
- Необхідно внести зміни до КПК України щодо запровадження альтернативної підслідності, і таким чином надати повноваження Національній поліції та Державному бюро розслідувань щодо розслідування злочинів, передбачених Розділом XX Кримінального кодексу України (що включає міжнародні злочини);
- Необхідно належним чином вирішити питання спеціалізації судової системи, передбачивши спеціалізацію пов'язану з конфліктом, що дозволить посилити інституційну спроможність системи правосуддя під час розгляду справ щодо потенційних міжнародних злочинів;
- Слід остаточно вирішити питання про те, чи можуть особи, які підозрюються у скоєнні злочинів проти людяності у період з 2014 по 2024 рік, та командири, що, ймовірно не вжили належних заходів для попередження чи покарання підлеглих за злочини скоєні у період з 2014 по 2024 рік, бути притягнуті до відповідальності в українських судах з урахуванням проведених правових реформ;
- Необхідно забезпечити виділення додаткових кадрових та фінансових ресурсів для органів прокуратури та інших представників системи правосуддя, а також передбачити додаткові заходи підготовки з питань розгляду міжнародних злочинів;
- Прокурори мають переслідувати осіб, які несуть найвищу відповідальність за скоєне, включаючи осіб, відповідальних за системну поширеність найтяжчих міжнародних злочинів, командирів середньої ланки, що віддавали накази безпосереднім виконавцям, а також самих безпосередніх виконавців;
- Слід створити комплексну систему захисту свідків та потерпілих;
- Необхідно доповнити КПК України положеннями, що дозволятимуть свідкам безпосередньо подавати документи й докази до органів досудового

розслідування для використання в кримінальному провадженні так, як це наразі можуть робити заявники та потерпілі;

- Варто надати військовослужбовцям більше можливостей для дистанційної участі у судових засіданнях в якості спеціалістів, що сприятимуть належному дослідженню військових питань суддями; та
- Необхідно внести зміни до Статті 41 КПК України, надавши прокурорам і слідчим право уповноважувати військовослужбовців на проведення окремих слідчих дій за офіційним дорученням у певних обставинах, водночас зберігаючи за ними право збирати, зберігати й передавати виявлені докази незалежно від наявності такого формального доручення.

Вдосконалення процесу збору доказів:

- Усі докази повинні збиратись у спосіб, що підвищить імовірність визнання їх допустимими у будь-якому суді, де розглядатимуться справи щодо конфлікту в Україні;
- Правоохоронні органи несуть та повинні продовжувати нести основну відповідальність за проведення розслідування та збір доказів, зокрема і з поля бою;
- Військовослужбовці мають долучатися до процесу збору доказів, де це доцільно (наприклад, у випадках, коли доступ правоохоронців до місця подій обмежений);
- Військовим необхідно мати усталений та загальнодоступний порядок дій щодо збору, збереження та передачі доказів правоохоронним органам;
- Уповноважені військові командири мають забезпечувати комунікацію та координацію з правоохоронними органами, сприяючи досягненню правосуддя для потерпілих від найтяжчих міжнародних злочинів;
- Доказам з поля бою не варто присвоювати необґрунтовано високий гриф секретності;
- Як судді, так і особи відповідальні за збір доказів мають забезпечити належну перевірку та дослідження доказів з поля бою під час судового розгляду. Йдеться, зокрема, про використання показань свідків, які можуть підтвердити автентичність зібраних матеріалів;
- Необхідно проводити заходи підготовки щодо виявлення та збору доказів із відповідними категоріями військовослужбовців; та
- Для збору, обробки та передачі доказів варто послуговуватися сучасними технологічними рішеннями, як-от можливостями «П Дельта».

Збройним Силам варто:

- Забезпечити комунікацію та співпрацю з прокурорами та слідчими для уможливлення належного збору матеріалів та досягнення правосуддя для постраждалих, зокрема, шляхом виявлення інформації у розпорядженні підрозділу, що може мати доказове значення;
- Розробити, затвердити та впровадити єдиний порядок дій для збору, збереження та оперативної передачі доказів (як фізичних, так і цифрових) потенційних міжнародних злочинів правоохоронним органам;
- Визначити осіб, відповідальних за збір, збереження та передачу таких доказів правоохоронним органам;
- Організувати додаткові заходи підготовки для відповідних підрозділів та особового складу з питань виявлення та збору доказів потенційних міжнародних злочинів;
- Продовжити роботу над розвитком підрозділів, уповноважених з'ясовувати причини та обставини порушень МГП та уповноважити підрозділи ВСП здійснювати координацію та забезпечення процесів виявлення, фіксації, збереження та передачі доказів міжнародних злочинів правоохоронним органам;
- Продовжити розвивати спроможності Збройних Сил України щодо дотримання норм МГП та МППЛ для забезпечення дотримання Україною покладених на неї міжнародно-правових зобов'язань та підтвердження правомірності її дій на міжнародному рівні; а також
- Забезпечити повноцінну участь юридичних радників у роботі органів військового управління під час планування та проведення військових операцій для сприяння дотриманню норм міжнародного гуманітарного права.

Хоча реалізація всіх цих рекомендацій потребуватиме часу та подальшого опрацювання, кожна з них сприятиме ефективнішому формуванню справ проти осіб, відповідальних за злочини, вчинені під час війни в Україні, і наблизить як представників системи правосуддя, так і постраждалих до досягнення справедливості.

РОЗДІЛ 1.

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО Й МІЖНАРОДНІ ЗЛОЧИНИ

До України під час війни, окрім внутрішнього законодавства, застосовуються три основні галузі міжнародного права: міжнародне гуманітарне право (МГП), міжнародне кримінальне право (МКП) і міжнародне право прав людини (МППЛ).

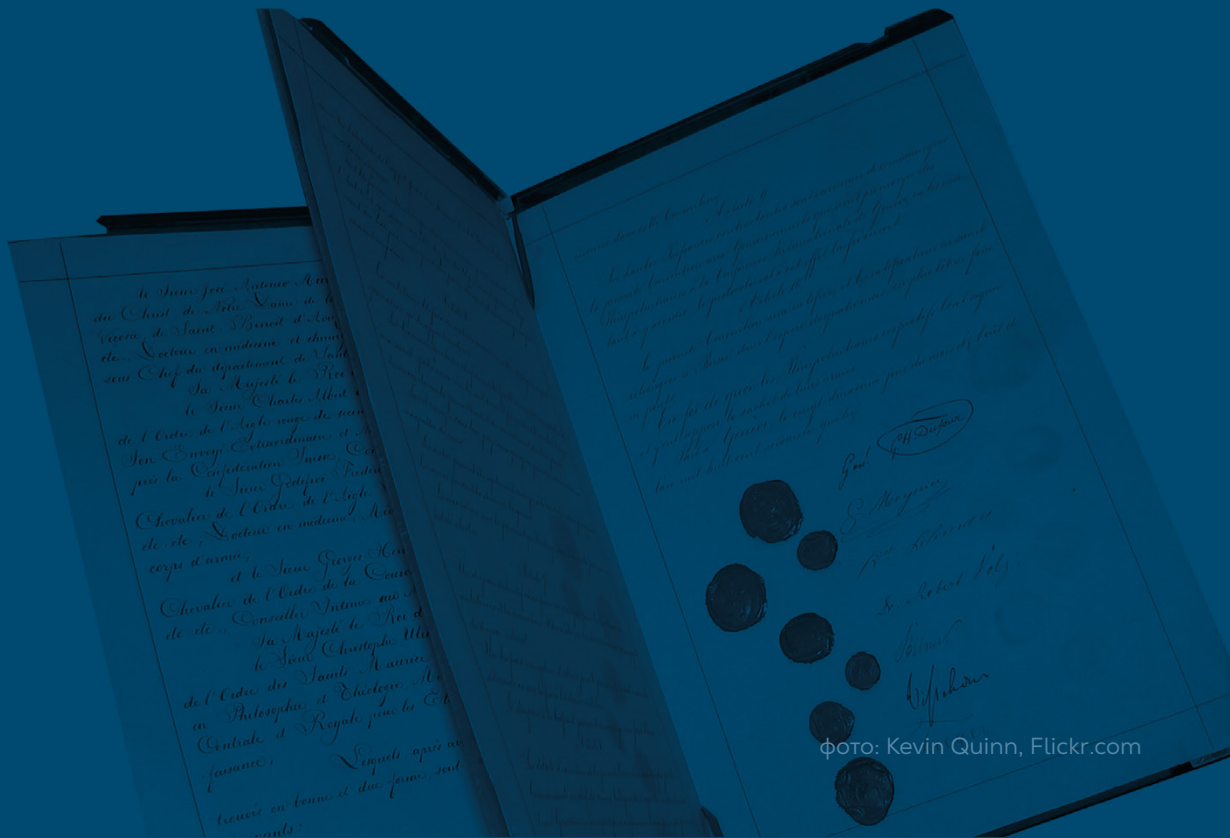

фото: Kevin Quinn, Flickr.com

МГП регулює ведення збройних конфліктів і застосовується виключно в умовах війни з метою обмеження шкоди шляхом захисту цивільного населення, регулювання цілевказання і забезпечення гуманного поводження із затриманими. МКП встановлює індивідуальну кримінальну відповідальність за окремі порушення норм МГП та визначає механізми притягнення винних осіб до відповідальності. МППЛ забезпечує постійний захист основоположних прав і свобод, які не мають безпосереднього зв'язку з веденням бойових дій, з метою гарантування дотримання базових прав людини.

Під час збройного конфлікту ці правові основи діють паралельно та забезпечують багаторівневий захист. Водночас МГП має пріоритет у питаннях, що безпосередньо стосуються бойових операцій і поведінки військовослужбовців. МППЛ зберігає свою захисну роль у сферах, що виходять за межі регулювання МГП, наприклад, захист прав громадян на належний судовий розгляд, свободи вираження поглядів та інших основоположних свобод, частина з яких не підлягає призупиненню навіть під час війни. МКП, у поєднанні з чинним національним кримінальним законодавством, визначає підстави притягнення осіб до кримінальної відповідальності, а також обсяг прав осіб, обвинувачених у вчиненні злочинів в умовах війни. У сукупності ці правові режими формують міцну систему правового захисту під час збройного конфлікту.

1.1

Поняття та розвиток міжнародного гуманітарного права

1.1.1 Основні принципи МГП

МГП має такі основні характеристики:

- застосовується в ситуаціях збройного конфлікту, у зв'язку з чим традиційно іменується «правом збройного конфлікту» або «правом війни» (*jus in bello*);
- поширюється на всі збройні конфлікти – як міжнародні, так і неміжнародні, при цьому окремі норми застосовуються виключно до міжнародних або неміжнародних конфліктів, але не до обох категорій одночасно;
- регулює ведення бойових дій, а не причини війни чи її наслідки;
- встановлює обмеження щодо застосування певних засобів і методів ведення війни, а також визначає правила поводження з жертвами збройних конфліктів;
- є однаково обов'язковим для всіх учасників збройного конфлікту;
- ґрунтується на загальноновизнаних нормах людської моралі.

Мета МГП – обмежити страждання, яких війна завдає як цивільному населенню, так і особам, що безпосередньо беруть участь у конфлікті.

МГП застосовується в будь-якій ситуації збройного конфлікту. Наявність збройного конфлікту є питанням факту: такий конфлікт може існувати навіть за відсутності оголошення війни будь-якою стороною, а правова підстава участі держави в ньому не має визначального значення. МГП також завжди застосовується в ситуаціях окупації території однієї держави іншою, навіть якщо захоплення території не супроводжувалося збройним конфліктом або триває після завершення активної фази бойових дій. МГП не застосовується в мирний час поза межами окупованих територій.

МГП застосовується до всіх учасників збройного конфлікту. Передусім воно є обов'язковим для держав як основних суб'єктів міжнародного права. Утворення, які не є суб'єктами міжнародного права, але беруть участь у бойових діях, наприклад, недержавні збройні угруповання та військові формування, також зобов'язані дотримуватися норм МГП.

МГП є обов'язковим і для окремих учасників конфлікту, включно з членами збройних сил держави, учасниками організованих недержавних збройних угруповань, а також цивільними особами, які безпосередньо беруть участь у бойових діях.

МГП залишається однаково обов'язковим для всіх учасників збройного конфлікту незалежно від того, хто є агресором, а хто – жертвою нападу, хто незаконно застосовує військову силу, а хто реалізує своє право на самооборону тощо. Відтак ані санкції Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй (ООН), ані боротьба проти збройної агресії чи тероризму не можуть виправдовувати відступ від положень МГП. Так само жодна поведінка однієї зі сторін (навіть систематичні та грубі порушення, як-от страти військовополонених або удари по житлових будинків) не звільняє іншу сторону від обов'язку дотримуватися норм МГП. Таким чином, для МГП визначальним є принцип рівності, тобто рівного застосування норм МГП до всіх сторін конфлікту, тоді як принцип взаємності («око за око») не застосовується.

Об'єктами захисту відповідно до МГП є насамперед особи, які не беруть участі у бойових діях, а також цивільні об'єкти, що не є військовими цілями. Крім того, МГП передбачає певний рівень захисту для комбатантів. Хоча напади на комбатантів, які беруть участь у збройному конфлікті, є законними, МГП обмежує застосування засобів і методів ведення війни, що спричиняють надмірні страждання або роблять смерть неминучою. МГП також захищає комбатантів, які більше не здатні вести бойові дії (*hors de combat*), тобто осіб, які потрапили в полон або чітко висловили намір здатися, були поранені чи захворіли настільки, що не можуть більше захищатися, або зазнали корабельної аварії.¹

¹ Міжнародне гуманітарне право: відповідаємо на ваші запитання. МКЧХ, 2020 рік, с. 30.

Принципи МГП

Система МГП ґрунтується на низці фундаментальних керівних принципів, які визначають дух і призначення цієї галузі права, а також спрямовують її розвиток. До них належать:

Розрізнення. Комбатантів необхідно чітко відрізнити від цивільних осіб за будь-яких обставин. Цивільні особи ніколи не повинні бути об'єктом цілеспрямованого нападу, якщо вони не беруть безпосередньої участі у бойових діях, а цивільні об'єкти, наприклад лікарні і школи, не можуть бути об'єктом нападу, якщо вони не набувають статусу законних військових цілей унаслідок свого використання, призначення або розташування, які сприяють військовим діям. МГП забороняє як напади, спрямовані проти цивільних осіб, так і напади, які не спрямовані на конкретну військову ціль і можуть без розрізнення уражати військові цілі, цивільних осіб або цивільні об'єкти.

Необхідність. Цей принцип допускає застосування сили лише в тій мірі, у якій це є необхідним для досягнення законної військової мети. Цей принцип є нормою звичаєвого міжнародного права і дозволяє вживати заходів, не заборонених МГП, за умови їх необхідності для завдання поразки противнику. Водночас цей принцип не є абсолютним і обмежується іншими принципами, зазначеними нижче. Дії, що завдають непотрібних страждань або спрямовані проти цивільного населення чи цивільної інфраструктури, не можуть бути виправдані міркуваннями необхідності. В кінцевому рахунку, хоча військова необхідність передбачає оперативну гнучкість, вона має діяти в межах правових обмежень, спрямованих на мінімізацію людських страждань.

Пропорційність. Забороняються напади, які, з огляду на інформацію, доступну командирові на момент їх здійснення, за розумними очікуваннями можуть спричинити надмірну шкоду цивільному населенню або цивільним об'єктам у порівнянні з військовою перевагою, яку такі напади мають забезпечити.

Запобіжні заходи. Необхідно вживати всіх практично можливих запобіжних заходів з метою уникнення або мінімізації шкоди цивільному населенню під час проведення військових операцій. Це, зокрема, передбачає перевірку цілей, вибір засобів і методів нападу, що зменшують ризик для цивільного населення, а також за можливості здійснення ефективного попередження, аби цивільні особи могли залишити райони, в яких планується ураження військових цілей.

Уникнення непотрібних страждань. МГП забороняє або обмежує застосування засобів і методів ведення війни (наприклад, окремих видів зброї), здатних завдавати комбатантам надмірних ушкоджень або непотрібних страждань.

Гуманне поводження. МГП встановлює абсолютне право всіх осіб, які перебувають під владою ворога (у тому числі військовополонених і мешканців

окупованих територій), на гуманне поводження незалежно від їхнього статусу, попередніх функцій чи діяльності. Таке поводження має здійснюватися без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи переконань, статі, походження, майнового стану або інших подібних критеріїв.²

1.1.2 Історія МГП

Процес становлення міжнародного права тривав упродовж кількох століть. У давнину ведення війни обмежувалося релігійними нормами, різноманітними «кодексами честі» для лицарів або воїнів (наприклад, Кодексом самурая – Бусідо, що є збіркою етичних правил для професійних воїнів, сформованих понад 300 років тому), а також угодами між державами, які перебували у конфлікті. Утім, такі угоди мали переважно локальний або регіональний характер і не застосовувалися на універсальному рівні.

Зародження сучасного МГП зазвичай пов'язують із двома дипломатичними конференціями, що відбулися у Швейцарії в 1863 і 1864 роках та завершилися ухваленням Женевської конвенції про поліпшення долі поранених на полі бою.³ Ці конференції стали результатом ініціативи Жана Анрі Дюнанна щодо укладення юридично обов'язкової конвенції про захист поранених солдатів, а також щодо створення національних товариств, покликаних у мирний час готувати кадрові і матеріальні ресурси для надання допомоги пораненим і хворим під час війни. На ці пропозиції його надихнули особисті враження від битви під Сольферіно. У лютому 1863 року Жан Анрі Дюнан заснував Міжнародний комітет допомоги пораненим, який у 1876 році отримав свою нинішню назву – Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ). Саме цей Комітет ініціював проведення дипломатичних конференцій 1863 і 1864 років.

МГП згодом розвивалося за двома основними напрямками: (1) «женевське право», спрямоване на захист жертв війни, та (2) «гаазьке право», яке передбачає обмеження щодо певних методів і засобів ведення війни.

Таким чином, Женевські конвенції 1864 року були неодноразово змінені й доповнені конвенціями 1899, 1906, 1907, 1929, 1949 і 1977 років насамперед з метою розширення кола осіб, які перебувають під захистом МГП, і включення в цей статус хворих комбатантів; осіб, що зазнали корабельної аварії; військово-полонених; цивільних осіб на окупованих територіях, а також усього цивільного населення ворожої держави.

Подібним чином Гаазькі конвенції 1899 року визначили закони війни на суходолі та встановили заборони щодо окремих засобів і методів ведення війни,

2 Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс: підручник/керівництво. Київ: Міжнародний Комітет Червоного Хреста, 2020 рік, с. 22.

3 Міжнародне гуманітарне право. Посібник для юриста / М.М. Гнатовський, Т.Р. Короткий, А.О. Кориневич, В.М. Лисик, О.Р. Поєдинок, Н.В. Хендель; за ред. Т.Р. Короткого – Київ-Одеса: Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2017, с. 27.

зокрема удари з повітряних куль, застосування артилерійських снарядів з отруйними газами тощо. У 1907 році в Гаазі було ухвалено 11 конвенцій, що охоплювали різні правові аспекти збройного конфлікту, зокрема початок бойових дій, регулювання війни на суходолі, права й обов'язки нейтральних держав і осіб у сухопутній та морській війні, статус ворожих торговельних суден на початку бойових дій тощо.

Міжнародна політична ситуація і масштабні збройні конфлікти суттєво вплинули на розвиток МГП. Так, з урахуванням досвіду Першої світової війни – передусім застосування хімічної зброї та проблем, пов'язаних із поводженням із військовополоненими, – були ухвалені Женевський протокол про заборону застосування задушливих, отруйних та інших газів і бактеріологічних засобів війни 1925 року, а також Конвенція про поводження з військовополоненими 1929 року.

Після Другої світової війни та Голокосту, що супроводжувалися безпрецедентними людськими стражданнями й руйнуваннями, система МГП зазнала ґрунтовного оновлення завдяки ухваленню у 1949 році чотирьох Женевських конвенцій про захист жертв війни. У той же час міжнародне співтовариство усвідомило необхідність установлення індивідуальної кримінальної відповідальності за найтяжчі міжнародні злочини, у зв'язку з чим були прийняті такі міжнародні договори, як Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року.

У 1977 році до Женевських конвенцій 1949 року були прийняті Додаткові протоколи, які розширили міжнародно-правові норми, що застосовуються до держав-учасниць (серед яких і Україна) під час збройних конфліктів.⁴

1.1.3 Зв'язок між МГП і МКП

Розвиток МГП відбувався паралельно з формуванням і розвитком МКП, яке також має суттєвий вплив на МГП. МКП охоплює питання відповідальності за воєнні злочини, а також за геноцид, злочини проти людяності, злочин агресії та тероризм.

Хоча МКП захищає інші інтереси й у певних аспектах може відходити від норм МГП, зокрема з метою забезпечення прав обвинувачених, ухвалення Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС), а також практика Нюрнберзького і Токійського трибуналів, спеціальних трибуналів для колишньої Югославії, Руанди та Сьєрра-Леоне, а в новітній період – і самого МКС, суттєво сприяли уточненню та уніфікації тлумачення як звичаєвого, так і договірною МГП.⁵

4 Шевченко В. В. Історичні аспекти створення та становлення міжнародного гуманітарного права // *Актуальні проблеми сучасної медицини: Вісник Української медичної стоматологічної академії*. 2015. № 2 (50), с. 54–56.

5 Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс: підручник. Київ: Міжнародний Комітет Червоного Хреста, 2020, с. 42.

1.2 Джерела МГП

Джерела МГП поділяються на дві основні групи: міжнародні договори та звичаєве міжнародне право. Як і будь-яка інша держава, Україна зобов'язана дотримуватися міжнародних договорів, які вона підписала та ратифікувала⁶, а також норм звичаєвого міжнародного права (якщо вона не є державою, яка послідовно виступає проти відповідної норми). В Україні міжнародне право має пріоритет над національним законодавством, а отже після ратифікації положення міжнародних договорів застосовуються з перевагою над нормами національного законодавства у разі їх колізії.⁷ Крім того, загальні принципи права, визнані правовими системами держав світу, а також судова практика міжнародних судових органів можуть сприяти подальшій конкретизації правових норм і усуненню неоднозначностей у положеннях міжнародних договорів або нормах звичаєвого міжнародного права.

Договірні джерела. У сфері МГП, яке є однією з найбільш кодифікованих галузей міжнародного права, укладено значну кількість міжнародних договорів. Перевага договірних джерел полягає в тому, що вони чітко визначають сферу застосування договору та коло його сторін, закріплюють права й обов'язки сторін, можливі застереження, а також встановлюють зобов'язання, обов'язкові до виконання. Наприклад, Женевські конвенції 1949 року вважаються найбільш широко ратифікованими міжнародними договорами у світі.⁸ Основні договори у сфері МГП, обов'язкові для України, наведені за тематичними блоками наприкінці цього розділу.

Звичаєві джерела. Норми звичаєвого міжнародного права характеризуються майже універсальною практикою держав, а також тим, що держави дотримуються цієї практики з переконання у її юридичній обов'язковості.

Історично, як і інші галузі міжнародного права, МГП сформувалося внаслідок розвитку певних звичаїв і традицій ведення війни, які згодом були кодифіковані в міжнародних договорах. Однак навіть після формування розгалуженої договірної бази МГП міжнародні звичаї не втратили свого значення, оскільки вони: (а) поглиблюють і розширюють правове регулювання у сферах, які ще не охоплені міжнародними договорами; (б) заповнюють прогалини, усувають суперечності та інші недоліки договірної бази; (в) застосовуються до сторін збройних конфліктів, які не є учасниками міжнародних договорів (наприклад, недержавні збройні формування, повстанські рухи, невизнані держави тощо).

6 Віденська конвенція про право міжнародних договорів, ст. 31; Конституція України, ст. 9 ч. 1; Закон України «Про міжнародні договори України», ст. 19.

7 Україна також зобов'язана дотримуватися міжнародних договорів у сфері МГП, підписаних і ратифікованих СРСР. Закон України «Про правонаступництво України».

8 Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс: підручник. Київ: Міжнародний Комітет Червоного Хреста, 2020, 398 с., с. 24.

Хоча звичаєве право не є кодифікованим, існують ключові наукові праці, присвячені аналізу відповідних норм. Наприклад, близько двадцяти років тому експерти під загальною координацією МКЧХ підготували доктринальну кодифікацію звичаєвих норм – Дослідження звичаєвого МГП. Це дослідження містить перелік із 161 норми, що сформувалися як норми звичаєвого міжнародного гуманітарного права. Воно регулярно оновлюється та публікується на офіційному сайті МКЧХ.⁹

Обов'язки України щодо дотримання норм МГП та запобігання їх порушенню впливають не лише з міжнародного права, а й із положень внутрішнього законодавства, що детальніше викладено нижче.¹⁰

Міжнародні договори в сфері МГП, що є обов'язковими для дотримання Україною

Тема	Договори
Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них	● Перша Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; ● Друга Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, з складу збройних сил на морі; ● Третя Женевська конвенція про поводження з військовополоненими; ● Четверта Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни. ● Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року; ● Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року; ● Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III), від 8 грудня 2005 року.

9 Сутність та значення звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права. Офіційний сайт Українського товариства Червоного Хреста. URL: <https://redcross.org.ua/news/2025/04/111855/>.

10 Див. розділ 1.5.

Обмеження засобів і методів ведення війни	● Четверта Гаазька конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року; ● Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 року; ● Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення 1972 року; ● Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невідбіркову дію (1980 року) та Протоколи, які до неї додаються, (Протокол I – «Про невиявлені осколки» (1980 року); Протокол II – «Про міни, міни-пастки та інші пристрої» (1980 року); Протокол III – «Про запалювальну зброю» (1980 року); Протокол IV – «Про засліплюючу лазерну зброю» (1995 року); Протокол V – «Про вибухонебезпечні предмети – наслідки війни» (2003 року)); ● Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року; ● Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 року.
Захист культурних цінностей	● Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року з двома протоколами 1954 та 1999 років.
Охорона довкілля	● Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 року.
Захист прав дітей	● Конвенція про права дитини 1989 року та Факультативний протокол щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року.
Відповідальність за порушення МГП	● Женевські конвенції, зокрема їх положення про грубі порушення; ● Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року; ● Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 року; ● Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду 1998 року.

1.3

Зобов'язання України щодо дотримання норм МГП і запобігання злочинам

1.3.1 Види зобов'язань

Конкретний зміст міжнародних зобов'язань держави визначається:

- Міжнародними договорами, до яких вона приєдналася;
- Нормами звичаєвого міжнародного права;
- Роллю міжнародного права у її внутрішній правовій системі.

Як зазначалося вище, Україна підписала та ратифікувала численні міжнародні договори, які зобов'язують її дотримуватися норм МГП і забезпечувати їх правозастосування. Крім того, звичаєве міжнародне право покладає зобов'язання на всі держави. Зокрема, відповідно до міжнародного права кожна держава має такі зобов'язання:

- Зобов'язання забезпечити відповідність державної політики нормам МГП і встановити законодавчу заборону на порушення норм МГП;
- Зобов'язання проводити навчання військовослужбовців з питань дотримання норм МГП;
- Зобов'язання притягати до відповідальності військовослужбовців, які порушують норми МГП;
- Зобов'язання притягати до кримінальної відповідальності на своїй території будь-яку особу, обґрунтовано звинувачену у вчиненні грубих порушень МГП, або екстрадувати таку особу до держави, де вона може бути притягнута до кримінальної відповідальності, незалежно від того, чи є вона військовослужбовцем чи ні.

У разі невиконання цих зобов'язань держава може нести відповідальність відповідно до норм міжнародного права. Якщо військові командири не вживають усіх розумних заходів для запобігання вчиненню злочинів або покарання винних, вони можуть підлягати індивідуальній кримінальній відповідальності згідно з міжнародним правом або Кримінальним кодексом України. Зобов'язання України щодо дотримання норм МГП та належних практик у цій сфері детальніше розглядаються в розділі 5.

1.3.2 Міжнародне право в українській правовій системі

Конституція України передбачає, що міжнародні договори є обов'язковими для України та мають пріоритет над внутрішнім законодавством. Згідно з частиною першою статті 9, міжнародні договори стають частиною національного за-

конодавства України після надання Верховною Радою України згоди на обов'язковість таких договорів для України.¹¹

Україна також зобов'язана дотримуватися міжнародних договорів у сфері МГП, ратифікованих Радянським Союзом (СРСР) у період, коли Україна входила до його складу, відповідно до Закону України «Про правонаступництво України».¹² Крім того, у спеціальному повідомленні від 2015 року Уряд України визнав за собою обов'язок дотримуватися міжнародно-правових актів, підписаних ще до утворення СРСР, зокрема Гаазьких конвенцій і декларацій 1899 та 1907 років.¹³

Отже, Україна є учасницею переважної більшості ключових договорів з МГП за двома винятками: Конвенції про касетні боєприпаси 2008 року¹⁴, до якої Україна не приєдналася, та Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення, яку Україна ратифікувала у 2005 році, але в липні 2025 року призупинила її застосування щодо себе.¹⁵ Останнім важливим документом, пов'язаним із МГП, який ратифікувала Україна, став Римський статут Міжнародного кримінального суду, схвалений Верховною Радою 21 серпня 2024 року.¹⁶

Обов'язки України щодо дотримання норм МГП та запобігання їх порушенням також закріплені в низці внутрішніх законів України. До них, зокрема, належать:

- Закон України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-XII, який передбачає необхідність урахування положень МГП у сфері оборони та цивільного захисту,¹⁷
- Закон України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 року № 1934-XII, який закріплює принцип гуманності у діяльності Збройних Сил України,¹⁸

11 Див. також Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року № 1906-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.

12 Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 року № 1543-XII.

13 Імплементация норм міжнародного гуманітарного права на національному рівні в Україні. Global Rights Compliance, 2020, с. 26–27. Див. Базу даних МКЧХ з міжнародного гуманітарного права: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/treaties-and-states-parties?sort=state&state=18044>.

14 Конвенція про касетні боєприпаси 2008 року <https://www.clusterconvention.org>

15 Закон України «Про зупинення для України дії Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення» від 15 липня 2025 року № 4519-IX <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4519-20#Text>

16 Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>

17 Закон України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-XII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>

18 Закон України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 року № 1934-XII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>

- Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 року № 5403-VI, який визначає застосування в умовах війни норм МГП як основу цивільного захисту та конкретизує окремі аспекти їх застосування;¹⁹
- Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, затверджений Законом України № 548-XIV від 24 березня 1999 року;²⁰ а також
- Дисциплінарний статут Збройних Сил України, затверджений Законом України № 551-XIV від 24 березня 1999 року.²¹ Положення статутів зобов'язують військовослужбовців дотримуватися норм МГП та встановлюють процедури притягнення військовослужбовців до відповідальності за їх порушення.

Особливу увагу слід приділити КК України, який встановлює кримінальну відповідальність за низку порушень, пов'язаних зі збройним конфліктом.²² У сукупності ці закони забезпечують виконання зобов'язань України щодо приведення державної політики у відповідність до норм МГП, визначають механізми притягнення порушників до відповідальності та покладають на військовослужбовців України й інших осіб, які перебувають під юрисдикцією України, обов'язок дотримуватися норм МГП.

На підзаконному рівні найважливішим документом у сфері оборонної політики є Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України № 164 від 23 березня 2017 року.²³

1.4

Міжнародні злочини за міжнародним правом

Міжнародні злочини є серйозними порушеннями принципів міжнародного права. Вони впливають на всю міжнародну спільноту й можуть становити підвищену загрозу для міжнародних відносин, окремих держав або навіть людства загалом. Особи, які вчинили такі порушення, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності та засуджені національними або міжнародними судами.

¹⁹ Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 року № 5403-VI <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>

²⁰ Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, затверджений Законом України № 548-XIV від 24 березня 1999 року <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>

²¹ Дисциплінарний статут Збройних Сил України, затверджений Законом України № 551-XIV від 24 березня 1999 року <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text>

²² Див. нижче розділ 1.5.

²³ Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України № 164 від 23 березня 2017 року <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

Нижче перелічені загальні характеристики цих злочинів:

- вони становлять порушення міжнародного права, найчастіше – міжнародного гуманітарного права;
- вони тягнуть за собою індивідуальну кримінальну відповідальність незалежно від того, чи визнаються вони кримінальними правопорушеннями за національним законодавством;
- вони не мають строку давності;
- вони вимагають від сторони обвинувачення доведення високого рівня вини, як правило – умислу та/або усвідомлення;
- вони, як правило, вчиняються групою осіб, кожна з яких може робити внесок у вчинення злочину в різний спосіб (у тому числі за принципом «відповідальності командирів»).

Держави можуть бути притягнуті до відповідальності за міжнародні протиправні діяння, у тому числі такі, що водночас можуть становити міжнародні злочини, вчинені фізичними особами, а також можуть нести обов'язок відшкодування завданих збитків потерпілій державі.

Основними міжнародними злочинами є:

- злочин геноциду;
- злочини проти людяності;
- воєнні злочини;
- злочин агресії.

До посібника додається зразок роздаткового матеріалу для військовослужбовців, у якому ці злочини пояснюються відповідно до міжнародного права.²⁴ Тероризм також визнається міжнародним злочином,²⁵ однак він виходить за межі цього посібника і, відповідно, не включений до роздаткового матеріалу. У сукупності такі діяння часто називають «найтяжчими міжнародними злочинами» (atrocities crimes).²⁶ Кожна категорія міжнародних злочинів детальноше визначена у статтях 6–8 Римського статуту, а також у судовій практиці спеціальних (ad hoc) трибуналів.

24 Див. додаток 1.

25 Справа № 11-01/1 «Прокурор проти Айяша та ін.» (Prosecutor v. Ayash et al.), Проміжне рішення щодо застосовного права, тероризм, змова, вбивство, кумулятивне звинувачення.

26 Див. Scheffer, David (2006) «Genocide and Atrocity Crimes» *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*: Т. 1, Вип. 3, Стаття 3. Доступно за посиланням: <https://digitalcommons.usf.edu/gsp/vol1/iss3/3>.

1.4.1 Воєнні злочини

Воєнні злочини – це серйозні порушення норм МГП, що вчиняються в умовах збройного конфлікту, кримінальний характер яких визначається міжнародним правом.

Різні діяння можуть становити воєнний злочин у **міжнародному** збройному конфлікті (за участю двох або більше держав, що ведуть бойові дії одна проти одної) на відміну від **неміжнародного збройного конфлікту**.

У будь-якому разі більшість воєнних злочинів можна віднести до однієї з трьох основних категорій:

- Жорстоке поводження з особами, які не є законними об'єктами насильства. Наприклад, вбивство або фізичне насильство щодо цивільних осіб, які не беруть участі в бойових діях, або військовослужбовців, які здалися та більше не беруть участі в конфлікті.
- Напади на цивільних осіб, які не беруть участі в бойових діях, або на цивільні об'єкти (наприклад, школи чи лікарні, які не використовуються збройними силами).
- Використання заборонених засобів або методів ведення війни, таких як отруйний газ або сліпучі лазери.

З точки зору правових джерел, воєнні злочини можна поділити на дві основні групи:

Категорія	Типові злочини
Грубі порушення, визначені в Женевських конвенціях 1949 року та в Додаткових протоколах	● навмисне й незаконне вбивство; ● катування або нелюдське поводження, у тому числі проведення біологічних експериментів; ● навмисне заподіяння великих страждань або тяжких тілесних ушкоджень особам, які перебувають під захистом; ● масштабне знищення або привласнення майна, не виправдане військовою необхідністю та здійснене незаконно й свавільно; ● примушування військовополонених або інших осіб, які перебувають під захистом, до служби у збройних силах держави-супротивника ; ● навмисне позбавлення військовополонених або інших осіб, які перебувають під захистом, права на справедливий і належний судовий розгляд;

	● незаконна депортація чи переміщення або незаконне позбавлення волі осіб, які перебувають під захистом; ● захоплення заручників.
Інші серйозні порушення законів і звичаїв війни (орієнтовний перелік)	● навмисне спрямування нападів проти цивільного населення як такого або проти окремих цивільних осіб, які не беруть безпосередньої участі у бойових діях; ● навмисне спрямування нападів проти цивільних об'єктів; ● навмисне спрямування нападів проти персоналу, об'єктів, матеріалів, підрозділів або транспортних засобів, які беруть участь у наданні гуманітарної допомоги або в миротворчих місіях відповідно до Статуту ООН; ● напад або обстріл незахищених міст, сіл, житлових будинків чи інших будівель; ● вбивство або поранення комбатанта, який беззастережно здався; ● вчинення щодо осіб актів сексуального насильства; ● розграбування міста або села, навіть якщо воно було захоплене штурмом; ● використання отрути або отруйної зброї; ● використання задушливих, отруйних або інших газів, а також усіх подібних рідин, матеріалів чи пристроїв.

1.4.2 Злочини проти людяності

Злочини проти людяності – це особливо серйозні порушення людської гідності, вчинені в межах широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти цивільного населення. Саме ця ознака відрізняє їх від воєнних злочинів, які можуть мати характер поодиноких діянь.

Загалом міжнародне право допускає притягнення до відповідальності за злочини проти людяності, вчинені як у мирний час, так і в умовах війни, а також як проти власного цивільного населення держави, так і проти цивільних громадян держави, яка вважається супротивником.

Злочини проти людяності включають такі діяння:

- винищення (масове вбивство);
- вбивство;
- зґвалтування або інші форми сексуального чи гендерно зумовленого насильства;

- катування;
- незаконна депортація або примусове переселення цивільних осіб з місця їх законного перебування;
- переслідування будь-якої групи або спільноти, яку можна виокремити, з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, гендерних або інших підстав, які визнаються неприйнятними згідно з міжнародним правом, у поєднанні з будь-яким міжнародним злочином;
- насильницьке зникнення;
- незаконне ув'язнення або інше серйозне позбавлення фізичної свободи;
- апартеїд;
- інші нелюдські діяння подібного характеру, що навмисно спричиняють великі страждання або серйозні тілесні ушкодження чи серйозну шкоду психічному або фізичному здоров'ю.

Щоб будь-яке з цих діянь становило злочин проти людяності, воно повинно бути:

- вчинене умисно;
- вчинене в контексті та у зв'язку з широкомасштабним або систематичним нападом, спрямованим проти цивільного населення.

Деякі міжнародні суди включно з МКС також вимагають доведення того, що інкримінований злочин проти людяності було вчинено в рамках політики держави або організації для винесення обвинувального вироку за такий злочин. Водночас інші судові органи, наприклад, Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії, такої вимоги не встановлюють.

Напад може бути визнаний спрямованим проти цивільного населення навіть у тому разі, якщо це населення проживало в районі, який обороняли збройні сили. У таких ситуаціях суди аналізують характер нападу з метою встановлення того, чи був він спрямований проти цивільного населення чи проти законних військових цілей. Натомість злочини, спрямовані *виключно* проти комбатантів, навіть якщо вони були взяті в полон і тому не могли бути законно піддані насильству, ймовірно, кваліфікуватимуться як воєнні злочини, а не як злочини проти людяності.

1.4.3 Злочин геноциду

Геноцид полягає у вчиненні навмисних діянь із метою знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої – повністю або в значній частині. Сутність злочину геноциду полягає в його спрямованості проти групи як такої. Його справжньою метою є біологічне знищення групи, а не лише вбивство окремих її членів.

Як правило, геноцид має масовий і організований характер. Тому поодинокі або хаотичні напади на окремих осіб, навіть якщо вони стають мішенню через належність до певної групи населення, зазвичай не становлять геноциду. Водночас вирішальним елементом для встановлення геноциду є не масштаб злочинів або їх скоординований характер, а наявність умислу знищити групу або її частину.

Конвенція про геноцид не містить чіткого визначення того, яка саме «частина» групи має бути об'єктом біологічного знищення, щоб відповідні дії кваліфікувалися як геноцид. Натомість сучасне міжнародне право вимагає доведення того, що обвинувачений мав умисел знищити «значну» частину відповідної групи, тобто таку її частину, знищення якої поставило б під загрозу виживання групи загалом, для ухвалення обвинувального вироку за злочин геноциду.²⁷

Наступні дії можуть становити геноцид, якщо вони вчинені з необхідним умислом:

- вбивство членів національної, етнічної, расової або релігійної групи;
- заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічної шкоди членам такої групи;
- умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення;
- вжиття заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі;
- примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи.²⁸

Щоб домогтися засудження за геноцид, необхідно довести, що правопорушник вчинив принаймні одне із цих п'яти діянь із геноцидним умислом.

Геноцид відрізняється від інших міжнародних злочинів насамперед тим, що його метою є знищення конкретних груп – національних, етнічних, расових або релігійних. Якщо відповідні діяння вчиняються проти членів інших груп (соціальних, політичних, культурних тощо), вони не кваліфікуються як геноцид, але за наявності інших елементів можуть становити злочини проти людяності.

Міжнародні злочини охоплюють не лише вищезазначені акти геноциду, а й змову з метою його вчинення, пряме та публічне підбурювання до вчинення геноциду, замах на вчинення геноциду, а також співучасть у геноциді.

Пряме та публічне підбурювання до геноциду може бути особливо помітним і вже ставало предметом окремих розслідувань в українському контексті.²⁹

27 Наприклад, Прокурор проти Младича (Prosecutor v. Mladić), справа № MICT-13-56-A, рішення (апеляційне), п. 580.

28 Наприклад, Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, стаття II.

29 Див. Ukrainian Legal Advisory Group. Оцінка потреб правової системи України, с. 37, <https://ulag.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/na-web.pdf>.

Міжнародні кримінальні трибунали для Руанди та колишньої Югославії розглядали таке підбурювання як незакінчений злочин, який вважається завершеним із моменту вчинення підбурювальних висловлювань, тоді як Римський статут у цьому питанні залишається певною мірою неоднозначним.

Щоб винести вирок за пряме й публічне підбурювання до геноциду, суд повинен встановити, що обвинувачений звернувся до широкої громадськості, а не вибірково до окремих груп чи осіб; що аудиторія мала підстави сприйняти це повідомлення як заклик до вчинення геноциду; а також що обвинувачений мав намір спонукати свою аудиторію до знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи повністю або в значній її частині.³⁰

1.4.4 Злочин агресії

Злочин агресії полягає у плануванні, підготовці, ініціюванні або здійсненні акту агресії особою, чиє положення дозволяє здійснювати контроль або керівництво політичними чи військовими діями держави. Акт агресії – це застосування державою збройної сили проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави або будь-яким іншим способом, несумісним зі Статутом ООН, яке за своїм характером, тяжкістю та масштабом становить явне порушення Статуту ООН. Оскільки відповідно до міжнародного права злочин агресії може бути вчинений лише «особою, чиє положення дозволяє здійснювати контроль або керівництво політичними чи військовими діями держави», обвинувачення у вчиненні цього злочину можуть висуватися виключно щодо осіб, які обіймають вищі керівні посади. Рядові військовослужбовці не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за злочин агресії, навіть якщо вони безпосередньо беруть участь у застосуванні збройної сили проти суверенітету або територіальної цілісності іншої держави.

Відповідно до статті 8 bis Римського статуту, до діянь, які можуть становити акт агресії, належать:

- вторгнення або напад збройних сил однієї держави на територію іншої держави;
- будь-яка військова окупація, незалежно від її тимчасового характеру, що є наслідком такого вторгнення або нападу;
- будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини;
- Обстріл збройними силами держави території іншої держави;
- застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

30 Наприклад, Прокурор проти Нгірабатваре (Prosecutor v. Ngirabatware), справа № МІСТ-12-29-А, рішення (апеляційне), пп. 52–54, 58.

- блокада портів або узбережжя держави збройними силами іншої держави;
- напад збройних сил держави на сухопутні, морські або повітряні сили, а також на морські й повітряні флоти іншої держави;
- використання збройних сил однієї держави, присутніх на території іншої держави на підставі угоди з приймаючою державою, з порушенням умов такої угоди, або будь-яке продовження їх присутності на цій території після припинення дії угоди;
- діяння держави, яке дозволяє використання своєї території, переданої нею в розпорядження іншої держави, з метою вчинення цієї іншою державою акту агресії проти третьої держави;
- направлення державою або від її імені озброєних банд, груп чи нерегулярних сил або найманців, які застосовують збройну силу проти іншої держави, що за своїм характером є настільки серйозним, що порівнюються до перелічених вище діянь, або істотна участь держави в таких діяннях.

Рада Безпеки ООН відповідно до Статуту ООН має повноваження визначати, чи мав місце акт агресії, та встановлювати пов'язані з цим правові наслідки.³¹ Водночас індивідуальна відповідальність конкретних осіб за злочин агресії не залежить від того, чи був акт агресії формально встановлений Радою Безпеки, а також від того, чи була держава притягнута до відповідальності за такий акт.

1.5

Порушення МГП за українським національним законодавством

Найбільш серйозні порушення МГП в Україні тягнуть за собою кримінальну відповідальність відповідно до КК України. Відповідні кримінальні правопорушення визначені насамперед у розділі XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» КК України. Крім того, певні правопорушення також передбачені в розділі XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)». Розділ XX застосовується до всіх осіб, які перебувають

під юрисдикцією кримінального законодавства України. Розділ XIX застосовується виключно до українських військовослужбовців.³²

До посібника додається зразок роздаткового матеріалу, який може бути наданий військовослужбовцям для ознайомлення з потенційними злочинами за українським законодавством, з якими вони можуть стикнутися.³³ Ці злочини в редакції, чинній станом на вересень 2025 року, розглядаються нижче разом із додатковими юридичними примітками там, де це є доцільним. Водночас відповідні положення КК протягом останніх десяти років неодноразово зазнавали змін, а на момент підготовки цього посібника також обговорюються нові зміни. У зв'язку з цим прокурорам, слідчим і військовослужбовцям необхідно постійно відстежувати подальші зміни у цій сфері права.

1.5.1 Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку

Розділ XX КК стосується кримінальних правопорушень, що посягають на основи міжнародних відносин і міжнародного правового порядку. Як зазначається нижче, у деяких випадках українські визначення злочинів можуть тлумачитися як такі, що відхиляються від підходів міжнародного права. У зв'язку з цим сторона обвинувачення повинна розглядати можливість тлумачення положень КК відповідно до норм міжнародного права, водночас усвідомлюючи, що Україна має право самостійно формулювати власне тлумачення міжнародних злочинів за умови, що таке визначення є «узгодженим із суттю правопорушення», як це визначено в міжнародному праві.³⁴

1.5.1.1 Статті, де передбачені такі кримінальні правопорушення

Стаття 437 КК «Злочин агресії» встановлює кримінальну відповідальність за планування, підготовку або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також за участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій (частина перша), і за ведення агресивної війни чи агресивних воєнних дій (частина друга). Визначення злочину агресії, закріплене в КК, не повністю відповідає міжнародному праву, оскільки КК не обмежує коло осіб, які можуть бути притягнуті до

32 Відповідно до частини другої статті 401 Кримінального кодексу України, до військовослужбовців належать особи, які проходять службу в Збройних Силах України, Службі безпеки України, Державній прикордонній службі України, Національній гвардії України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, у Державній спеціальній службі транспорту та Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені національним законодавством. Поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях, несуть відповідальність за статтями 402, 403, 414-416, 422, 427, 429, 430, 432-435 розділу XIX. Кримінального кодексу України

33 Див. додаток 2.

34 Див. Велика Палата Верховного Суду, справа № 415/2182/20, доступ за посиланням: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117555176>, п. 36.

кримінальної відповідальності за цей злочин, тими, хто фактично може здійснювати контроль або керувати політичними чи військовими діями держави, як це передбачено Римським статутом.³⁵ Крім того, КК не роз'яснює, які саме види діянь можуть становити «агресивні воєнні дії» або що слід розуміти під «розв'язуванням» і «веденням» агресивної війни, тоді як Римський статут чітко визначає акти агресії. У зв'язку з цим виваженим підходом для сторони обвинувачення є орієнтація на норми міжнародного права під час оцінки рішень щодо висунення обвинувачень за статтею 437. Дійсно, Верховний Суд вирішив перше питання з певною мірою урахування норм міжнародного права, дійшовши висновку, що до кримінальної відповідальності за злочин агресії відповідно до статті 437 можуть бути притягнуті лише особи, які «здійснюють фактичний контроль», «керують», «мають істотний вплив» або «керують окремими сферами» військових чи політичних дій держави.³⁶

Стаття 438 КК «Воєнні злочини» встановлює кримінальну відповідальність за такі діяння: (1) жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням; (2) вигнання цивільного населення для примусових робіт; (3) розграбування національних цінностей на окупованій території; (4) застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом; (5) інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; а також (6) віддання наказу про вчинення таких дій. Частина друга цієї статті передбачає більш суворе покарання у разі, якщо зазначені злочини призвели до загибелі однієї чи кількох осіб.

Слід зазначити, що стаття 438 КК не повністю відповідає положенням Римського статуту, яка містить більше конкретики щодо злочинів, за які може наставати кримінальна відповідальність. Стаття 8 Римського статуту визначає 37 воєнних злочинів, що можуть бути вчинені в умовах та у зв'язку з міжнародним збройним конфліктом, а також 22 воєнні злочини, що можуть бути вчинені в умовах та у зв'язку з неміжнародним збройним конфліктом. Визначення воєнних злочинів у КК України є більш узагальненими: вони не вимагають прямого встановлення зв'язку зі збройним конфліктом; застосовуються загалом до будь-яких, а не лише до найтяжчих, порушень законів і звичаїв війни; а також не передбачають дифе-

35 Докладніше див.: Оцінка потреб правової системи України, звіт ULAG, Київ, 2025, <https://ulag.org.ua/uk/reports-and-materials/needs-assessment-ukraines-justice-system/>. У деяких судових процесах щодо злочину агресії після Другої світової війни застосовувався дещо інший критерій, ніж у МКС, який вимагав для ухвалення обвинувального вироку доведення того, що обвинувачені мали повноваження «формулювати або впливати» на рішення про ведення агресивної війни. Наприклад: *США проти Ліба та ін. (U.S.A. v. Leeb et al.)*, вирок від 27 жовтня 1948 року, с. 22–23

36 Див. Велика Палата Верховного Суду, справа № 415/2182/20, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117555176>, п.46; Are You a Leader? Ukraine's Supreme Court Clarifies the Definition of the Crime of Aggression, Sergii Masol, 2024, <https://www.ejiltalk.org/are-you-a-leader-ukraines-supreme-court-clarifies-the-definition-of-the-crime-of-aggression/>.

ренціації відповідальності за вчинення таких діянь, за винятком випадків, коли вони призвели до загибелі людей.

У зв'язку з цим стороні обвинувачення доцільно розглядати можливість тлумачення статті 438 відповідно до міжнародного права з метою уникнення її надмірно широкого застосування.

Стаття 439 КК «Застосування зброї масового знищення» встановлює кримінальну відповідальність за застосування зброї масового знищення, забороненої міжнародними договорами, обов'язковість яких визнана Верховною Радою України. Частина друга цієї статті передбачає більш суворе покарання за такі діяння у разі, якщо вони призвели до загибелі однієї чи кількох осіб.

Слід зазначити, що застосування такої зброї також може підпадати під дію положень статті 438 КК (див. вище). Крім того, хоча передбачені статтями 438(1) та 439(1) КК кримінальні санкції є однаковими, у випадках, коли відповідні діяння призвели до загибелі людини, покарання, передбачене статтею 438(2) КК, є більш суворим.

Аналогічно, розробка зброї масового знищення, а також інші дії, що можуть сприяти її застосуванню, криміналізовані **статтею 440 КК**.

Стаття 441 КК «Екоцид» встановлює кримінальну відповідальність за діяння, які можуть спричинити екологічну катастрофу, у тому числі масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів. Стаття не передбачає диференціації відповідальності залежно від наслідків екоциду: будь-яке таке діяння карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років.

Стаття 442 КК «Геноцид» встановлює кримінальну відповідальність за діяння, умисно вчинені з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої. Як і в міжнародному праві, до діянь, що можуть становити геноцид, належать:

1. позбавлення життя членів цієї групи;
2. заподіяння членам групи серйозної шкоди;
3. створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення;
4. впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі;
5. насильницька передача дітей з однієї групи в іншу.

Частина друга цієї статті криміналізує прямі та публічні заклики до вчинення вищезазначених дій, вчинені з умислом повного або часткового знищення

національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої, а також виготовлення матеріалів, що містять такі заклики, з метою їх поширення, або фактичне поширення таких матеріалів.

Формулювання елементів злочину геноциду в КК України загалом відповідає їх визначенню в міжнародному праві. Водночас, якщо Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього і Римський статут використовують термін «серйозна шкода психічному чи фізичному здоров'ю», стаття 442 КК оперує поняттям «серйозна шкода», яке розуміється як заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або тілесних ушкоджень середньої тяжкості, вчинення згвалтування або інших форм сексуального насильства, заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання.³⁷

Стаття 442 КК також не уточнює, яка саме «частина» групи має бути об'єктом нападу, щоб умисел щодо її знищення становив геноцидний умисел. У зв'язку з цим найкращий підхід – тлумачення статті 442 відповідно до міжнародного права та вимога до сторони обвинувачення довести, що обвинувачений мав умисел знищити «істотну» частину цільової групи, тобто таку її частину, знищення якої поставило б під загрозу виживання групи загалом, для ухвалення обвинувального вироку за злочин геноциду.³⁸

Крім того, КК встановлює кримінальну відповідальність за виготовлення матеріалів із закликами до вчинення геноциду з метою їх поширення, а також за фактичне поширення таких матеріалів. Водночас КК для ухвалення обвинувального вироку прямо не вимагає від сторони обвинувачення доведення того, що особа, яка поширювала матеріали із закликами до геноциду, мала намір спонукати інших осіб до вчинення відповідних діянь. Однак виважена сторона обвинувачення, імовірно, знову керуватиметься міжнародним правом і висуватиме обвинувачення у підбурюванні до геноциду лише в тих випадках, коли можливо довести наявність у підбурювача геноцидного умислу.³⁹

Стаття 442-1 КК «Злочини проти людяності» встановлює кримінальну відповідальність за умисне вчинення, у межах широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення, таких діянь:

- переслідування будь-якої групи або спільноти, яка може бути ідентифікована, тобто обмеження прав людини за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, статевими або іншими підставами (ознаками) дискримінації, визначеними міжнародним правом як неприпустимі;

37 Див. примітку до статті 442 КК.

38 Наприклад, Прокурор проти Младича (Prosecutor v. Mladić), справа № МІСТ-13-56-А, рішення (апеляційне), п. 580; див. також розділ 1.4.3 вище.

39 Див., наприклад, Прокурор проти Нахімани та ін. (Prosecutor v. Nahimana et al.), справа № ІСТР-99-52-А, рішення (апеляційне), п. 1034.

- депортація населення, тобто примусове і за відсутності підстав, передбачених міжнародним правом, переміщення (виселення) відповідної групи осіб з території, на якій вони законно перебували, на територію іншої держави;
- насильницьке переміщення населення, тобто примусове і за відсутності підстав, передбачених міжнародним правом, переміщення (виселення) відповідної групи осіб з території, на якій вони законно перебували, до іншої місцевості у межах однієї держави;
- зґвалтування, сексуальна експлуатація, примушування до зайняття проституцією, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства;
- обрнення в рабство або торгівля людьми;
- насильницьке зникнення;
- незаконне позбавлення волі;
- катування;
- злочин апартеїду;
- вбивство;
- винищення;
- інші умисні нелюдські діяння подібного характеру, які супроводжуються заподіянням сильних страждань, середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю.

Формулювання статті 442-1 КК майже дослівно відтворює положення статті 7 Римського статуту. Водночас перше з передбачених у ній діянь – переслідування будь-якої групи чи спільноти – визнається МКС злочином проти людяності лише за умови його вчинення у поєднанні з будь-яким іншим міжнародним злочином, тоді як стаття 442-1 КК України визначає таке переслідування як самостійний злочин проти людяності. Крім того, щодо окремих злочинів проти людяності (наприклад, винищення) положення КК можуть тлумачитися як такі, що визначають склад злочину ширше, ніж міжнародне право. У зв'язку з цим виваженому обвинуваченню слід розглядати можливість тлумачення норм КК у спосіб, узгоджений із міжнародним правом.

Стаття 445 КК «Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця та Червоного Кристала» встановлює кримінальну відповідальність за незаконне використання символів Червоного Хреста, Червоного Півмісяця та Червоного Кристала, крім передбачених КК випадків.

Слід зазначити, що символи Червоного Хреста, Червоного Півмісяця та Червоного Кристала належать до розпізнавальних емблем, установлених Женевськими конвенціями. Їх незаконне використання становить порушення Третього додаткового протоколу до Женевських конвенцій. У свою чергу, неналежне використання розпізнавальних емблем, установлених Женевськими конвенціями, яке призвело до смерті особи або заподіяння їй тяжкого тілесного ушкодження, визнається воєнним злочином відповідно до статті 8(2)(b)(vii) Римського статуту. Отже, за наявності таких наслідків відповідне діяння порушує як статтю 445, так і статтю 438. Крім того, військовослужбовець України, який вчиняє подібне правопорушення, несе кримінальну відповідальність також за статтею 435 КК.⁴⁰

1.5.1.2 Принципи, що стосуються злочинів проти міжнародного миру та безпеки

Для злочинів, передбачених статтями 437–439, 442 та 442-1 КК, встановлено низку особливостей кримінальної відповідальності.

По-перше, частина друга статті 8 КК передбачає, що українські суди мають універсальну юрисдикцію щодо таких злочинів. Ця стаття передбачає, що іноземці або особи без громадянства, які не проживають постійно в Україні та вчинили будь-який із цих злочинів за її межами, підлягають кримінальній відповідальності в Україні відповідно до КК України за умови, що такі особи перебувають на території України і не можуть бути екстрадовані до іноземної держави або міжнародного судового органу для кримінального переслідування, або якщо в їх екстрадиції було відмовлено.

По-друге, стаття 31-1 КК закріплює принцип «відповідальності командирів» за ці злочини. Вона передбачає можливість притягнення до кримінальної відповідальності як військових, так і цивільних керівників за злочини, вчинені їхніми підлеглими, із застосуванням до них різних стандартів відповідальності:

- військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, підлягає кримінальній відповідальності за будь-який із цих злочинів, вчинений підлеглою особою, яка перебувала на момент вчинення злочину під його фактичним командуванням і контролем або, залежно від обставин, під його фактичною владою і контролем, внаслідок нездійснення ним належного контролю над такою особою, якщо при цьому командир знав або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, повинен був і міг знати, що зазначена підлегла особа вчинила або мала намір вчинити такий злочин, проте не вжив дій, які повинен був і міг вжити у межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин компетентного органу.

- начальник, який не підпадає під визначення військового командира, підлягає кримінальній відповідальності за будь-який із цих злочинів, якщо такий злочин стосувався діяльності, що підпадала під його фактичну відповідальність і контроль, та був вчинений підлеглою особою, яка на момент вчинення злочину перебувала під його фактичною владою і контролем, внаслідок нездійснення таким начальником належного контролю над такою підлеглою особою, якщо при цьому він знав або повинен був знати, або свідомо проігнорував інформацію, що явно вказувала на те, що підлегла особа вчиняла або мала намір вчинити такий злочин, але не вжив заходів, яких повинен був і міг вжити у межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин компетентного органу.

Хоча КК не конкретизує, які саме заходи начальник «повинен був і міг вжити», це формулювання доцільно тлумачити як таке, що відповідає вимозі міжнародного права, згідно з якою командир зобов'язаний ужити всіх необхідних і розумних заходів, які були в межах його повноважень за відповідних обставин на той час.⁴¹

У таких випадках начальник несе кримінальну відповідальність згідно з відповідною частиною статті 31-1 КК та статті Особливої частини КК, що передбачає кримінальну відповідальність за злочин, учинений підлеглим.

Зрештою, щодо кримінальних правопорушень, передбачених статтями 437–439, 442 та 442-1 КК, не застосовуються строки давності ані для притягнення до кримінальної відповідальності (стаття 49(5) КК), ані для виконання обвинувального вироку (стаття 80(6) КК).

1.5.2 Військові кримінальні правопорушення

Розділ XIX КК стосується кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби. Ці правопорушення застосовуються виключно до військовослужбовців Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також до інших осіб, визначених законом.

Хоча положення цього розділу насамперед стосуються кримінальних правопорушень дисциплінарного характеру, учинених військовослужбовцями, вони також охоплюють окремі порушення норм МГП, у тому числі такі, що можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини. Фактично більшість злочинів, передбачених статтею 438 КК, дублюються в розділі XIX. Водночас санкції, передбачені за від-

⁴¹ Наприклад, Прокурор проти Бемби (Prosecutor v. Bemba), справа № ICC-01/05-01/08-A, рішення (апеляційне), п. 168–170.

повідні кримінальні правопорушення, встановлені в розділі XIX КК, є істотно м'якшими, ніж покарання, передбачені за воєнні злочини відповідно до статті 438 КК (за винятком неналежного використання розпізнавальних емблем). Такий підхід може створювати ризик відхилення від усталеної міжнародної практики. У довгостроковій перспективі це може створювати виклики для міжнародної інтеграції правоохоронної системи України та, відповідно, зумовлює потребу поступового приведення національної нормативно-правової бази у більшу відповідність із міжнародними стандартами.

Стаття 432 КК «Мародерство» передбачає кримінальну відповідальність за викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених. За своєю суттю це кримінальне правопорушення відповідає воєнному злочину знищення або захоплення майна противника, за винятком випадків, коли таке знищення або захоплення є імперативно зумовленим військовою необхідністю (аналогічно положенням статті 8(2)(b)(xiii) Римського статуту).

Стаття 433 КК «Насильство над населенням у районі воєнних дій» встановлює кримінальну відповідальність за насильство, протизаконне знищення майна, а також протизаконне відібрання майна під приводом воєнної необхідності, вчинювані щодо населення в районі воєнних дій. Ці діяння відповідають таким воєнним злочинам, передбаченим Римським статутом: умисне заподіяння сильних страждань або тяжких тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю (стаття 8(2)(a)(iii)); широкомасштабне знищення і привласнення майна, що не викликано військовою необхідністю і вчинене незаконно та безглуздо (стаття 8(2)(a)(iv)); розграбування міста або населеного пункту, навіть якщо його захоплено штурмом (стаття 8(2)(b)(xvi)); а також посягання на людську гідність, зокрема образливе і принизливе поводження (стаття 8(2)(b)(xxi)).

Стаття 434 КК «Погане поводження з військовополоненими» передбачає кримінальну відповідальність за погане поводження з військовополоненими, яке мало місце неодноразово, або пов'язане з особливою жорстокістю, або спрямоване проти хворих і поранених, а також недбале виконання обов'язків щодо хворих і поранених особами, на яких покладено їх лікування і піклування про них, за відсутності ознак більш тяжкого злочину. Ці діяння відповідають таким воєнним злочинам, передбаченим Римським статутом Міжнародного кримінального суду: катування або нелюдське поводження (стаття 8(2)(a)(ii)); умисне заподіяння сильних страждань або тяжких тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю (стаття 8(2)(a)(iii)); примушення військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, до служби у збройних силах ворожої держави (стаття 8(2)(a)(v)); умисне позбавлення військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, права на справедливий і звичайний суд (стаття 8(2)(a)(vi)); а також посягання на людську гідність, зокрема образливе і принизливе поводження (стаття 8(2)(b)(xxi)).

Стаття 435 КК «Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею» забороняє носіння в районі воєнних дій символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала особами, які не мають на те права, а також зловживання в умовах особливого періоду, крім воєнного стану, прапорами чи знаками Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала або пофарбуванням, присвоєним санітарно-транспортним засобам. Ці діяння караються більш суворим покаранням у разі їх вчинення в умовах воєнного стану.

Як зазначалося вище, ці діяння є порушеннями МГП і, за наявності відповідних наслідків, можуть становити воєнний злочин, як-от неналежне використання розпізнавальних емблем, установлених Женевськими конвенціями, якщо такими діяннями спричинено смерть особи або завдано особі тяжких тілесних ушкоджень (стаття 8(2)(b)(vii) Римського статуту). Крім того, вони майже повністю збігаються з діяннями, передбаченими статтею 445 КК. Водночас, на відміну від інших воєнних злочинів, покарання за це правопорушення є суворішим у разі кваліфікації за розділом XIX КК, ніж за розділом XX КК України.

РОЗДІЛ 2.

ДОКУМЕНТУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ НА ПОЛІ БОЮ

- 2.1** Вступ
- 2.2** Докази міжнародних злочинів з поля бою
- 2.3** Збирання доказів міжнародних злочинів на полі бою під час збройного конфлікту
- 2.4** Стратегічна цінність доказів з поля бою
- 2.5** Висновки

2.1 Вступ

Забезпечення ефективного документування порушень, учинених у ході збройного конфлікту, є важливою умовою реалізації принципів невідворотності покарання і захисту прав потерпілих. Належно задокументовані факти дають змогу органам досудового розслідування і судам встановити істину щодо серйозних обвинувачень: визначити, чи були доведені відповідні фактичні обставини, чи становлять вони воєнні злочини або інші міжнародні злочини, або ж переконатися, що відповідні діяння були правомірними й жодних порушень не було.

Часто ключові докази знаходяться на полі бою, де їх першими фіксують військовослужбовці. Саме військові зазвичай першими прибувають до щойно звільнених населених пунктів і мають унікальний доступ до місць бойових зіткнень, де «цивільні судові та правоохоронні органи часто мають обмежені можливості для проведення розслідувань на місцях».⁴² Хоча документування злочинів не є основним завданням чи професійною навичкою військовослужбовців, такий доступ надає їм унікальну можливість зібрати речові докази безпосередньо на полі бою ще до того, як вони будуть втрачені або знищені.⁴³ Щоб зберегти доказову цінність зібраних матеріалів Міністерство оборони України зазначило, що військовослужбовці повинні «правильно їх використовувати, належним чином зберігати та передавати правоохоронним органам».⁴⁴

Це потребує системного підходу до документування таких доказів, стандартизації процедур і методів, а також їх гармонізації з вимогами українського законодавства. Дотримання вимог національного права та міжнародних стандартів уможливує використання зібраних матеріалів у судах України, МКС, а також у національних судах інших держав. Водночас підходи, передбачені КПК України, потребують зваженої адаптації до реалій бойових дій з урахуванням того, що документування злочинів не є основним завданням військовослужбовців.

КПК визначає процедури та правила, що регулюють проведення слідчих дій, опрацювання матеріалів кримінального провадження, а також умови й підстави для співпраці з міжнародними організаціями, у тому числі з МКС. Важливим аспектом КПК є закріплення особливостей досудового розслідування в умовах

42 Документ ООН S/2018/770, Сьомий звіт Генерального секретаря про загрозу, яку становить ІДІЛ (Даїш) для міжнародного миру та безпеки, а також про заходи Організації Об'єднаних Націй на підтримку держав-членів у протидії цій загрозі, 16 серпня 2018 року, п. 69.

43 Особливості доказування під час розслідування воєнних злочинів, А. К. Дергачов, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2023/03/Актуальні-проблеми-протидії-злочинності-та-корупції_17.02.23.pdf#page=211

44 Добровільний звіт Міноборони України у сфері міжнародного гуманітарного права, 2024, https://s3.eu-west-1.amazonaws.com/mod.gov.ua-statics-bucket/Voluntary_report_Mo_D_in_IHL_Ofae15454a.pdf, с. 111.

збройного конфлікту, що дає змогу адаптувати процесуальні дії до реалій війни та забезпечити ефективне розслідування злочинів.⁴⁵

Чітка процедура документування потенційних міжнародних злочинів в украї складних умовах бойових дій може істотно допомогти слідчим і прокурорам у формуванні якісної доказової бази для встановлення індивідуальної відповідальності за вчинені злочини. Її впровадження та неухильне дотримання всіма залученими суб'єктами – військовослужбовцями, слідчими, прокурорами та експертами – зрештою сприятиме утвердженню верховенства права, захисту потерпілих і свідків, відновленню справедливості та запобіганню безкарності. Вона також може сприяти підвищенню якості розвідувальної інформації, яка може використовуватися для виконання інших завдань у сфері національної безпеки. Така процедура має враховувати як міжнародні стандарти, так і національні особливості кримінального процесу.

Процедура, запропонована в розділі 2.3, покликана розв'язати кілька проблем. По-перше, вона надає військовослужбовцям і командирам практичні інструменти для належного збору доказів у зоні бойових дій і мінімізації пов'язаних з цим ризиків і навантаження. По-друге, вона сприяє чіткому визначенню ролі військовослужбовців у документуванні ймовірних міжнародних злочинів. По-третє, вона забезпечує безпечне зберігання доказів для запобігання їх втраті, спотворенню або виникненню сумнівів щодо їхньої автентичності. По-четверте, вона зменшує ризик визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні внаслідок псування, процесуальних помилок або порушення встановлених процедур.

Наявність чітких вказівок щодо документування потенційних міжнародних злочинів є особливо важливою, оскільки такі злочини зазвичай потребують доведення складних обставин, зокрема відмежування законних випадків позбавлення життя від незаконних, а також встановлення суб'єктивної сторони злочину. Встановлення цих обставин вимагає ретельного розслідування, яке слід розпочинати якомога раніше, а також всебічного аналізу наявних доказів, показань свідків і місця події. Затягування або епізодичний характер розслідування істотно ускладнюють доведення злочину.

У цьому розділі розглядаються докази з поля бою шляхом:

- пояснення поняття доказів з поля бою та їх усталеної цінності у справах про найтяжчі міжнародні злочини ;
- надання рекомендацій щодо збору доказів з урахуванням національних особливостей кримінального процесу та міжнародного досвіду;
- опису стратегічного значення доказів з поля бою.

45 Особливості доказування під час розслідування воєнних злочинів, А. К. Дергачов, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, <https://surl.li/giqwvy>.

2.2 Докази міжнародних злочинів з поля бою

Прокурор Нюрнберзького процесу Бен Ференц зазначав, що провів «найбільший судовий процес у справі про вбивства в історії» без «допиту жодного свідка», оскільки «цілком таємні документи були неспростовними».⁴⁶ Це були документи, які складали нацистські військові підрозділи безпосередньо на передовій і надсилали до Берліна під час Другої світової війни. Після звільнення Берліна союзними військами їх було виявлено в будівлі Міністерства закордонних справ Німеччини.⁴⁷

У використаних Ференцом звітах безпосередні виконавці прямо описували власні злочини.⁴⁸ З юридичної точки зору ці документи становили зізнання виконавців у тому, що вони (і їхні підлеглі) вчинили інкриміновані злочини, і саме на них суд покладався для доведення цих обставин.⁴⁹

Водночас подібні документи використовуються іншими міжнародними кримінальними судами та трибуналами і для більш вузьких цілей. Приклади:

- У практиці Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії накази про постачання пального конкретним підрозділам у період, коли вони здійснювали транспортування полонених, згодом страчених у Сребрениці, слугували доказом вини осіб, які віддавали такі накази, у вчиненні геноциду – за умови оцінки цих наказів у сукупності з перехопленими телефонними розмовами, показаннями свідків та іншими доказами.⁵⁰
- У практиці Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди протоколи урядових засідань і підписані накази про призначення персоналу допомогли встановити, що конкретні обвинувачені здійснювали фактичний контроль над силами, залученими до вчинення геноциду.⁵¹

46 The Last Man at Nuremberg, The Atlantic, 2014, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2014/05/the-last-man-at-nuremberg/361968/>. Ференц працював у підрозділі Армії США, відповідальному за підготовку та створення Нюрнберзького трибуналу. Міжнародні злочини Росії: що треба знати про роль військовослужбовців у їх документуванні, ZN.UA, <https://surl.li/isbtzf>.

47 The Making of a Prosecutor, Benjamin B. Ferencz, <https://benferencz.org/stories/1946-1949/the-making-of-a-prosecutor/>.

48 Приклад такого звіту див.: <https://pages.uoregon.edu/dluebke/NaziGermany443/JaegerReport.htm>.

49 Див., наприклад: Прокурор проти Олендорфа та ін. (Prosecutor v. Ohlendorf et al.), вирок, с. 416–432 («Історія Einsatzgruppen... була написана в міру того, як відбувалися події, про які в ній ідеться, і її авторами були безпосередні виконавці цих дій...» після чого наводиться низка звітів, що детально описують масові вбивства, вчинені підрозділами Einsatzgruppen, та пояснюється, що суд спирався на ці звіти).

50 Наприклад, Прокурор проти Поповича та ін. (Prosecutor v. Popovic et al.), вирок (перша інстанція), п. 1126–1130, 1166.

51 Напр., Прокурор проти Багосори та ін. (Prosecutor v. Bagosora et al.), вирок (перша інстанція), п. 2022.

- У практиці МКС докази щодо порядку віддання і передавання наказів та подання звітів, допомогли суддям встановити, що обвинувачений і його співвиконавці мали можливість віддавати накази підлеглим у конкретних групах, і ці накази «поважали й виконували», що, своєю чергою, дозволяло їм використовувати ці групи «для реалізації їхнього спільного плану».⁵²
- У МТКЮ невідкладні розслідування місць падіння мінометних снарядів у Сараєво, проведені невдовзі після обстрілів, ще під час активної фази конфлікту, допомогли суддям встановити напрямок ведення вогню і, як наслідок, визначити, яка зі сторін конфлікту здійснила конкретний мінометний обстріл.⁵³
- У судах різних держав, які розглядали справи, пов'язані з війнами в Афганістані, Іраку та Сирії, речові докази з вибухових пристроїв нерідко відігравали роль у засудженні осіб, причетних до виготовлення терористичних вибухових пристроїв.⁵⁴
- В Україні відеозаписи з безпілотних літальних апаратів у зоні конфлікту разом з гільзами та перехопленими повідомленнями стали підставою для заочного засудження командира роти військового формування РФ за вбивство українського цивільного.⁵⁵

У багатьох таких випадках сам факт учинення злочину було доведено за допомогою інших доказів. Натомість докази з поля бою використовувалися для встановлення зв'язку одного або кількох обвинувачених із уже доведеним злочином: шляхом визначення місця перебування виконавця на момент його вчинення (як у розслідуваннях мінометних обстрілів); шляхом ідентифікації виконавця за біометричними даними (у справах, пов'язаних із вибуховими пристроями); або шляхом демонстрації того, як командири здійснювали владу й контроль над масштабними, скоординованими злочинними структурами, навіть перебуваючи далеко від місця безпосереднього вчинення злочину (як у трьох інших міжнародних прикладах).⁵⁶

52 Напр., Прокурор проти Нтаганди (Prosecutor v. Ntaganda), вирок (перша інстанція), п. 815–816.

53 Напр., Прокурор проти Галіча (Prosecutor v. Galic), вирок (перша інстанція), п. 391–394. Слід зазначити, що Сараєво перебувало в оточенні та облозі, але не було окуповане і не стало ареною інтенсивних вуличних боїв. У зв'язку з цим розслідування здійснювалися боснійськими правоохоронними органами, а не військовими підрозділами.

54 Напр., The Strategic Potential of Collected Exploitable Material, Michael R. Fenzel with Leslie Sloodmaker and R. Kim Cragin, 2020, <https://surl.li/nlhqry>; Див. Non-Binding Guiding Principles on Use of Battlefield Evidence in Civilian Criminal Proceedings, <https://surl.li/wtxznw>, с. 7.

55 Див. Winthrop Wells, Battlefield Evidence in the Age of Artificial Intelligence-Enabled Warfare, Chicago Journal of International Law (2025), <https://surl.li/wntntw>.

56 Див. також Eurojust Memorandum on Battlefield Evidence, 2020, <https://surl.li/sliqji>, с. 13 (де зазначається, що докази з поля бою були використані для підтвердження існування збройного конфлікту (обов'язкової умови для розгляду справ про воєнні злочини) і для демонстрації того, як конкретні інституції функціонували на полі бою).

2.2.1 Поняття і правовий статус доказів з поля бою у доведенні міжнародних злочинів

У цьому посібнику термін «докази з поля бою»⁵⁷ використовується для позначення доказів, зібраних у зонах конфлікту⁵⁸ або вилучених у захоплених штабах противника, у тому числі таких документів, як ті, що були виявлені командою Бена Ференца і використані для засудження понад двадцяти нацистських офіцерів.⁵⁹

Докази з поля бою зазвичай допускаються в суді.⁶⁰ Як свідчать наведені вище приклади, докази з поля бою можуть мати надзвичайно високу цінність для сторони обвинувачення під час доведення найтяжчих міжнародних злочинів.⁶¹ Вони можуть містити зізнання у вчиненні злочинів; доводити, хто здійснив вирішальний постріл; засвідчувати, що командир знав про злочин і коли саме він про це дізнався; або ж просто доводити, що на момент учинення злочину вертикаль підпорядкування функціонувала належним чином.

57 З юридичної точки зору доказовий матеріал набуває статусу «доказу» лише після його долучення до матеріалів справи під час судового розгляду. Напр., Guidelines to facilitate the use and admissibility as evidence in national criminal courts of information collected, handled, preserved and shared by the military to prosecute terrorist offences («Military Evidence Guidelines»), Виконавчий директорат Контртерористичного комітету (CTED), https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/battlefield_evidence_final.pdf, с. 35. У цьому посібнику термін «докази з поля бою» використовується для позначення доказових матеріалів незалежно від того, чи були вони формально допущені як докази в конкретному кримінальному провадженні.

58 Eurojust Memorandum on Battlefield Evidence, Євроюст, 2020, <https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/2020-09/2020-09-14-Eurojust-Memorandum-on-Battlefield-Evidence.pdf>, с. 6.

59 Деякі джерела використовують термін «докази з поля бою» виключно для позначення доказів, зібраних військовим персоналом. Напр., Non-Binding Guiding Principles on Use of Battlefield Evidence in Civilian Criminal Proceedings, <https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/USG-Non-Binding-Guiding-Principles-on-Use-of-Battlefield-Evidence-EN-1.pdf>, с.1; Guidelines to facilitate the use and admissibility as evidence in national criminal courts of information collected, handled, preserved and shared by the military to prosecute terrorist offences («Military Evidence Guidelines»), Виконавчий директорат Контртерористичного комітету (CTED), https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/battlefield_evidence_final.pdf, с. 2-3. Однак такий підхід видається неповним, оскільки на полі бою можуть здійснювати діяльність і збір доказів різні типи організацій. Напр., Eurojust Memorandum on Battlefield Evidence, Євроюст, 2020, <https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/2020-09/2020-09-14-Eurojust-Memorandum-on-Battlefield-Evidence.pdf>, с. 11-12.

60 Напр., Eurojust Memorandum on Battlefield Evidence, Євроюст, 2020, <https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/2020-09/2020-09-14-Eurojust-Memorandum-on-Battlefield-Evidence.pdf>, с. 7; Comparative Practices on the Use of Information Collected in Conflict Zones as Evidence in Criminal Proceedings, Рада Європи, 2024, <https://edoc.coe.int/en/terrorism/12088-comparative-practices-on-the-use-of-information-collected-in-conflict-zones-as-evidence-in-criminal-proceedings.html>, с. 9, 26.

61 Там само с. 9, 33.

Для забезпечення дотримання вимог справедливого судового розгляду докази з поля бою мають відповідати тим самим стандартам, що й будь-які інші предмети чи відомості, перш ніж бути допущеними як докази.⁶² У разі їх прийняття судом як доказів вони, як і будь-які інші представлені матеріали, оцінюються в сукупності з усією доказовою базою у справі.⁶³ Отже, не слід очікувати, що докази з поля бою самі по собі забезпечать доведення обвинувачення, оскільки зазвичай вони потребують додаткової перевірки та/або підтвердження, перш ніж можуть бути покладені в основу встановлення фактичних обставин справи.⁶⁴

Відповідно до українського законодавства докази з поля бою найчастіше становлять «речові докази» у розумінні статті 98 КПК. Речовими доказами є «матеріальні об'єкти, які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження».⁶⁵ Речові докази, зібрані та подані у кримінальному провадженні заявником або потерпілим, а також докази, вилучені слідчим у свідка, у принципі є допустимими. Як пояснюється нижче, належний збір і збереження речових доказів мають дуже важливе значення, оскільки дають змогу максимально підвищити ймовірність визнання доказів допустимими і надання їм належної доказової ваги судом, а також мінімізувати ризик того, що неналежний збір або зберігання призведуть до визнання таких доказів недопустимими або істотно ускладнять можливість їх використання.

У багатьох випадках також доцільно створювати «документи» у розумінні КПК, тобто матеріальні носії інформації (письмові документи, відеозаписи, фотознімки тощо), які створюються безпосередньо з метою збереження інформації та фіксації доказів, виявлених на полі бою.⁶⁶

62 Там само с. 26–27; Abuja Recommendations on the Collection, Use and Sharing of Evidence for Purposes of Criminal Prosecution of Terrorist Suspects, GCTF, https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/GCTF-Abuja-Recommendations_ENG.pdf, с. 17. Переймаючись забезпеченням належного ланцюга контролю доказів, деякі особливо обережні експерти рекомендують військовослужбовцям збирати речові докази лише в тих випадках, коли «існує висока ймовірність того, що вони будуть безповоротно втрачені, якщо не вжити заходів для їх збору та збереження»; The Role of the Soldier in Responding to War Crimes, G. Yasutis, R. Mikova, J. Prescott, W. Shabas, 2023, https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/War_crimes_Evidence-EN.pdf, с. 16.

63 Напр., Кримінальний процесуальний кодекс України, ст. 94 (суд оцінює докази на основі «всєбічного, повного й неупередженого дослідження всіх обставин» та «з урахуванням сукупності зібраних доказів» для прийняття рішення).

64 Напр., Non-Binding Guiding Principles on Use of Battlefield Evidence in Civilian Criminal Proceedings, <https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/USG-Non-Binding-Guiding-Principles-on-Use-of-Battlefield-Evidence-EN-1.pdf>, с. 2-3; Eurojust Memorandum on Battlefield Evidence, Євроюст, 2020, <https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/2020-09/2020-09-14-Eurojust-Memorandum-on-Battlefield-Evidence.pdf>, с. 13.

65 Стаття 98(1) КПК України.

66 Стаття 99(1) КПК України.

2.2.2 Види доказів міжнародних злочинів, які збираються на полі бою під час збройного конфлікту

У межах конкретної справи або розслідування корисними можуть виявитися найрізноманітніші докази з поля бою. Малоімовірно, що на момент їх збирання окремих військовослужбовець, підрозділ чи командир здатні точно визначити, які саме матеріали згодом будуть необхідні стороні обвинувачення для доведення справи. Отже, «чим більше доказів буде зібрано, тим вищою є імовірність» досягнення належного результату (зокрема й винесення обвинувального вироку, якщо це є виправданим).⁶⁷ Відповідні докази можуть значною мірою збігатися з предметами та інформацією, що мають розвідувальну цінність, і можуть включати, зокрема:

- **внутрішні документи групи осіб, причетних до вчинення правопорушень**, зокрема індивідуальні реєстраційні форми, списки особового складу або військові карти;
- **матеріали комунікації між особами, причетними до вчинення правопорушень**, наприклад листи з описом запланованих злочинів;
- **речові докази**, зокрема нерозірвані саморобні вибухові пристрої або вилучені фрагменти вибухових пристроїв, які розірвалися;
- **супутникові знімки** відповідних об'єктів;
- **біометричні дані**, як-от відбитки пальців на зброї, що використовувалася для вчинення порушень норм МГП або терористичних актів;
- **перехоплені комунікації** за участю членів **групи осіб, причетних до вчинення правопорушень**,
- **цифрові докази**, наприклад: пристрої, які використовувалися правопорушниками та містять їхні повідомлення (мобільні телефони, жорсткі диски або USB-накопичувачі тощо).⁶⁸

67 Handbook Tactical Site Exploitation and Cache Search Operations, CALL, 2007, № 07-26, <https://info.publicintelligence.net/CALL-SiteExploitation.pdf>, с. 29.

68 Comparative Practices on the Use of Information Collected in Conflict Zones as Evidence in Criminal Proceedings, Рада Європи, 2024, <https://edoc.coe.int/en/terrorism/12088-comparative-practices-on-the-use-of-information-collected-in-conflict-zones-as-evidence-in-criminal-proceedings.html>, с. 7; Eurojust Memorandum on Battlefield Evidence, Євроюст, 2020, <https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/2020-09/2020-09-14-Eurojust-Memorandum-on-Battlefield-Evidence.pdf>, с. 14-15; The Role of the Soldier in Responding to War Crimes, G. Yasutis, R. Mikova, J. Prescott, W. Shabas, 2023, https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/War_crimes_Evidence-EN.pdf, с. 17; Abuja Recommendations on the Collection, Use and Sharing of Evidence for Purposes of Criminal Prosecution of Terrorist Suspects, GCTF, https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/GCTF-Abuja-Recommendations_ENG.pdf, с. 17.

Наскільки це можливо, підрозділам також слід намагатися вилучати документацію супротивника: «журнали бойових дій, отриманих і відданих наказів, картки вогню, відомості про видачу боєприпасів тощо».⁶⁹

2.2.3 Особливості доказів з поля бою, що стосуються міжнародних злочинів

Міжнародні джерела звертають увагу на низку особливих викликів, які можуть впливати на використання доказів з поля бою в суді. Приклади:

- У деяких країнах матеріали, зібрані суб'єктами, що не є правоохоронними органами, тривалий час не визнавалися судами допустимими доказами.⁷⁰ Однак ця проблема втрачає актуальність: станом на початок 2025 року Рада Європи повідомила, що більшість європейських юрисдикцій допускають прийняття доказів, які первинно були зібрані військовими або розвідувальними органами.⁷¹
- Обставини, в яких збираються докази з поля бою, можуть ускладнювати для сторони обвинувачення дотримання порогових вимог щодо допустимості таких доказів та/або забезпечення надання їм належної доказової ваги під час оцінки доказів судом, особливо з огляду на те, що цивільні судді та адвокати можуть не мати досвіду роботи в настільки складних умовах.⁷²
- Деякі держави можуть бути не спроможні належним чином забезпечити захист секретних матеріалів під час судового розгляду, що змушує уряди обирати між збереженням державної таємниці і використанням найпереконливіших доказів для провадження особливо серйозних кримінальних

69 The Role of the Soldier in Responding to War Crimes, G. Yasutis, R. Mikova, J. Prescott, W. Shabas, 2023, https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/War_crimes_Evidence-EN.pdf, с. 17.

70 Non-Binding Guiding Principles on Use of Battlefield Evidence in Civilian Criminal Proceedings, <https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/USG-Non-Binding-Guiding-Principles-on-Use-of-Battlefield-Evidence-EN-1.pdf>, с. 2.

71 Comparative Practices on the Use of Information Collected in Conflict Zones as Evidence in Criminal Proceedings, Рада Європи, 2024, <https://edoc.coe.int/en/terrorism/12088-comparative-practices-on-the-use-of-information-collected-in-conflict-zones-as-evidence-in-criminal-proceedings.html>, p.38.

72 Eurojust Memorandum on Battlefield Evidence, Євроюст, 2020, <https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/2020-09/2020-09-14-Eurojust-Memorandum-on-Battlefield-Evidence.pdf>, с. 7; Guidelines to facilitate the use and admissibility as evidence in national criminal courts of information collected, handled, preserved and shared by the military to prosecute terrorist offences («Military Evidence Guidelines»), Виконавчий директорат Контеррористичного комітету (CTED), https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org/securitycouncil.ctc/files/battlefield_evidence_final.pdf, с. 21, 24. Див. Abuja Recommendations on the Collection, Use and Sharing of Evidence for Purposes of Criminal Prosecution of Terrorist Suspects, GCTF, https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/GCTF-Abuja-Recommendations_ENG.pdf, с. 2, 17-18.

справ.⁷³ У деяких таких випадках надмірна класифікація матеріалів, зібраних на полі бою, розглядається як така, що без необхідності обмежує можливість сторони обвинувачення з доведення злочину.⁷⁴

- Військові можуть зібрати настільки значний обсяг інформації з поля бою, що її належний аналіз з доказовою метою може виявитися надто обтяжливим для сторони обвинувачення і працівників прокуратури.⁷⁵

Передова міжнародна практика відображає різноманітні підходи до подолання цих викликів. Безумовно, надзвичайно важливо забезпечувати дотримання права обвинувачених на справедливий судовий розгляд, гарантованого Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Європейською конвенцією з прав людини, учасницею яких є Україна.⁷⁶

Серед іншого, міжнародні стандарти рекомендують таке:

- Основна відповідальність за проведення розслідування та збір доказів покладається на правоохоронні органи; водночас військові здійснюють збір доказів у разі необхідності (наприклад, коли правоохоронні органи не мають доступу до відповідної території).⁷⁷

73 Eurojust Memorandum on Battlefield Evidence, Євроюст, 2020, <https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/2020-09/2020-09-14-Eurojust-Memorandum-on-Battlefield-Evidence.pdf>, с. 18.

74 Eurojust Memorandum on Battlefield Evidence, Євроюст, 2020, <https://surl.li/emwrtg>, с. 18; Comparative Practices on the Use of Information Collected in Conflict Zones as Evidence in Criminal Proceedings, Рада Європи, 2024, <https://surl.li/pgfiel>, с. 18-19. Див. розділ 3.3.

75 Non-Binding Guiding Principles on Use of Battlefield Evidence in Civilian Criminal Proceedings, <https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/USG-Non-Binding-Guiding-Principles-on-Use-of-Battlefield-Evidence-EN-1.pdf>, с. 2. From Terrorism to Ukraine, Adam Pearlman, 2023, <https://thescif.org/battlefield-evidence-from-terrorism-to-ukraine-1396e5149356>.

76 Comparative Practices on the Use of Information Collected in Conflict Zones as Evidence in Criminal Proceedings, Рада Європи, 2024, <https://surl.li/bluuri>, с. 9; Guidelines to facilitate the use and admissibility as evidence in national criminal courts of information collected, handled, preserved and shared by the military to prosecute terrorist offences («Military Evidence Guidelines»), Виконавчий директорат Контертерористичного комітету (CTED), https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/battlefield_evidence_final.pdf, с. 8, 11; Abuja Recommendations on the Collection, Use and Sharing of Evidence for Purposes of Criminal Prosecution of Terrorist Suspects, GCTF, https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/GCTF-Abuja-Recommendations_ENG.pdf, с. 16. Див. Європейську конвенцію з прав людини, стаття 6; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, стаття 14.

77 Guidelines to facilitate the use and admissibility as evidence in national criminal courts of information collected, handled, preserved and shared by the military to prosecute terrorist offences («Military Evidence Guidelines»), Виконавчий директорат Контертерористичного комітету (CTED), <https://surl.li/lsfgoj>, Рекомендація 1. Див. The Role of the Soldier in Responding to War Crimes, G. Yasutis, R. Mikova, J. Prescott, W. Shabas, 2023, https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/War_crimes_Evidence-EN.pdf, с. 5, 7, 9; The Role of the Military in Securing Suspects and Evidence in the Prosecution of Terrorism Cases before Civilian Courts: Legal and Practical Challenges, B. van Ginkel & C. Paulussen, 2015, <https://surl.li/dvzsyh>, с. 16.

- Військові здійснюють ефективну й регулярну комунікацію і координацію з правоохоронними органами щодо збору доказів і проведення розслідувань.⁷⁸
- Законодавча база надає можливість збирати докази на полі бою будь-якому належному суб'єкту за конкретних обставин, їх використання в межах розслідувань і (за умови дотримання процесуальних вимог) допущення таких доказів у судовому провадженні.⁷⁹
- Запроваджені політики й процедури, що покликані забезпечити належне зберігання доказів з поля бою, а також належне забезпечення, підтримання та документування ланцюга збереження⁸⁰ таких доказів.⁸¹

78 Abuja Recommendations on the Collection, Use and Sharing of Evidence for Purposes of Criminal Prosecution of Terrorist Suspects, GCTF, https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/GCTF-Abuja-Recommendations_ENG.pdf, Рекомендація 5; Guidelines to facilitate the use and admissibility as evidence in national criminal courts of information collected, handled, preserved and shared by the military to prosecute terrorist offences («Military Evidence Guidelines»), Виконавчий директорат Контртерористичного комітету (CTED), https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/battlefield_evidence_final.pdf, Рекомендація 4; The Role of the Military in Securing Suspects and Evidence in the Prosecution of Terrorism Cases before Civilian Courts: Legal and Practical Challenges, B. van Ginkel & C. Paulussen, 2015, <https://surl.li/jhyekt>, с. 10-11.

79 Abuja Recommendations on the Collection, Use and Sharing of Evidence for Purposes of Criminal Prosecution of Terrorist Suspects, GCTF https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/GCTF-Abuja-Recommendations_ENG.pdf, Рекомендація 20; Non-Binding Guiding Principles on Use of Battlefield Evidence in Civilian Criminal Proceedings, <https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/USG-Non-Binding-Guiding-Principles-on-Use-of-Battlefield-Evidence-EN-1.pdf>, с. 2; Guidelines to facilitate the use and admissibility as evidence in national criminal courts of information collected, handled, preserved and shared by the military to prosecute terrorist offences («Military Evidence Guidelines»), Виконавчий директорат Контртерористичного комітету (CTED), https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/battlefield_evidence_final.pdf, Рекомендація 5.

80 «Ланцюг зберігання» зазвичай означає хронологічну історію поводження з речовими доказами. Non-Binding Guiding Principles on Use of Battlefield Evidence in Civilian Criminal Proceedings, <https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/USG-Non-Binding-Guiding-Principles-on-Use-of-Battlefield-Evidence-EN-1.pdf>, с. 6. У разі наявності порушень або недоліків у ланцюгу контролю доказів вони можуть бути визнані повністю недопустимими або їм може бути надано меншу доказову вагу під час оцінки доказів судом, залежно від національної правової системи

81 Non-Binding Guiding Principles on Use of Battlefield Evidence in Civilian Criminal Proceedings, <https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/USG-Non-Binding-Guiding-Principles-on-Use-of-Battlefield-Evidence-EN-1.pdf>, с. 2; Guidelines to facilitate the use and admissibility as evidence in national criminal courts of information collected, handled, preserved and shared by the military to prosecute terrorist offences («Military Evidence Guidelines»), Виконавчий директорат Контртерористичного комітету (CTED), https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/battlefield_evidence_final.pdf, Рекомендації 5, 9, 17, 22, 24, 25, 27; Abuja Recommendations on the Collection, Use and Sharing of Evidence for Purposes of Criminal Prosecution of Terrorist Suspects, GCTF, https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/GCTF-Abuja-Recommendations_ENG.pdf, Рекомендація 21; Eurojust Memorandum on Battlefield Evidence, Євроюст, 2020, <https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/2020-09/2020-09-14-Eurojust-Memorandum-on-Battlefield-Evidence.pdf>, с. 17.

- Цивільні посадовці в системі кримінального правосуддя поінформовані про конкретні обставини, за яких здійснюється збір доказів з поля бою.⁸²
- Уникнення надмірної засекреченості доказів з поля бою.⁸³
- Забезпечується можливість надання свідками показань для підтвердження автентичності та належної контекстуалізації доказів з поля бою, у тому числі із застосуванням заходів захисту або, за необхідності, шляхом надання письмових свідчень під присягою.⁸⁴
- Використання доказів з поля бою підлягає перевірці, оцінці та іншим процедурам в межах справедливого судового розгляду.⁸⁵

Вказані рекомендації доцільно, наскільки це можливо, застосовувати в українському контексті; нижче пропонуються окремі механізми для їх реалізації.

2.2.4 Виклики для України стосовно збирання доказів міжнародних злочинів на полі бою

Як зазначено вище, докази з поля бою вже довели свою цінність у притягненні до відповідальності за найтяжчі міжнародні злочини, вчинені в Україні, зокрема у справі *Кержаєва* (див. розділ 2.2.)

82 Non-Binding Guiding Principles on Use of Battlefield Evidence in Civilian Criminal Proceedings, <https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/USG-Non-Binding-Guiding-Principles-on-Use-of-Battlefield-Evidence-EN-1.pdf>, с. 2; Guidelines to facilitate the use and admissibility as evidence in national criminal courts of information collected, handled, preserved and shared by the military to prosecute terrorist offences («Military Evidence Guidelines»), Виконавчий директорат Контеррористичного комітету (CTED), https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/battlefield_evidence_final.pdf, Рекомендація 16.

83 Non-Binding Guiding Principles on Use of Battlefield Evidence in Civilian Criminal Proceedings, <https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/USG-Non-Binding-Guiding-Principles-on-Use-of-Battlefield-Evidence-EN-1.pdf>, с. 2; Guidelines to facilitate the use and admissibility as evidence in national criminal courts of information collected, handled, preserved and shared by the military to prosecute terrorist offences («Military Evidence Guidelines»), Виконавчий директорат Контеррористичного комітету (CTED), https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/battlefield_evidence_final.pdf, Рекомендація 21; Abuja Recommendations on the Collection, Use and Sharing of Evidence for Purposes of Criminal Prosecution of Terrorist Suspects, GCTF, https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/GCTF-Abuja-Recommendations_ENG.pdf, Рекомендація 23. Див. також розділ 3.3.

84 Abuja Recommendations on the Collection, Use and Sharing of Evidence for Purposes of Criminal Prosecution of Terrorist Suspects, GCTF, https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/GCTF-Abuja-Recommendations_ENG.pdf, Рекомендації 24, 26, 27.

85 Напр., там само, Рекомендації 14, 19; Guidelines to facilitate the use and admissibility as evidence in national criminal courts of information collected, handled, preserved and shared by the military to prosecute terrorist offences («Military Evidence Guidelines»), Виконавчий директорат Контеррористичного комітету (CTED), <https://surl.li/pdifmk>, Рекомендації 12, 20; Abuja Recommendations on the Collection, Use and Sharing of Evidence for Purposes of Criminal Prosecution of Terrorist Suspects, GCTF, https://theij.org/wp-content/uploads/2021/09/GCTF-Abuja-Recommendations_ENG.pdf, с. 18 («Сторона захисту повинна мати можливість перевірити достовірність і надійність доказів...»).

Тим не менш, на даний момент відсутні уніфіковані алгоритми, деталізовані методології або чіткі інструкції для командного складу, які регулюють процес документування потенційних міжнародних злочинів. Тим більше, військовослужбовці не проходять підготовку з документування, або їй не приділяється належна увага, зважаючи на інтенсивність бойових дій. Враховуючи все це, даний процес потребує подальшої систематизації.

Від військових підрозділів вимагається подавати донесення, які містять інформацію про порушення МГП, які можуть кваліфікуватися як злочини згідно національного або міжнародного права⁸⁶

Якщо є підстави вважати, що був скоєний міжнародний злочин, військовослужбовці зобов'язані доповісти таку інформацію.⁸⁷ Військовослужбовці мають поінформувати своїх командирів про потенційні порушення, а командир (або визначена ним особа) має потім заповнити бланк донесення щодо потенційного правопорушення і передати цей документ і в правоохоронні органи, і вищестоящому командирі.⁸⁸

Проте існуючі нормативно-правові акти не охоплюють питання належного зберігання і подальшої обробки інформації або порядку передачі речових доказів на запит органів державної влади. Це створює ризик незворотної втрати важливої інформації про потенційні міжнародні злочини.

Більше того, існуючий порядок пов'язаний як із практичними, так і з правовими викликами. Наприклад:

- Донесення про порушення МГП не завжди складаються і подаються, часто через високу інтенсивність бойових дій, технологічні обмеження або високе навантаження військовослужбовців поточними службовими обов'язками.
- Військовослужбовці можуть не фіксувати потенційні правопорушення шляхом фото- і відеозйомки.
- У випадках, коли правопорушення фіксуються, у доповідях і донесеннях не завжди зазначається інформація про військовослужбовця, який зафіксував випадок, його контакти та використане обладнання (що важливо для визначення першоджерела інформації та подальшого ефективного розслідування міжнародних злочинів правоохоронними органами).

86 Напр. Табель термінових донесень ЗСУ (Форма 2.72/МГП), затверджений Наказом Головнокомандувача ЗСУ від 27 квітня 2022 року

87 Інструкція про порядок дій військовослужбовців у бойовій обстановці у випадку виявлення інформації, що може свідчити про вчинення воєнних злочинів, затверджена Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 19 серпня 2025 року.

88 Інструкція про порядок дій військовослужбовців у бойовій обстановці у випадку виявлення інформації, що може свідчити про вчинення воєнних злочинів, затверджений Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 19 серпня 2025 року. Інформаційна картка наводиться в додатку 3.

- Використання технічних засобів фіксації у зоні бойових дій ускладнюється через низку факторів. Серед них – інтенсивність бойових дій, відсутність електроенергії або службові обмеження щодо використання фото- та відеобладнання, мобільних пристроїв в бойових умовах.
- Відеозаписи з лінії фронту, зроблені безпілотними системами, не завжди переглядаються належним чином на предмет наявності ознак потенційних міжнародних злочинів.
- У процесі збирання інформації та підготовки донесень щодо потенційних міжнародних злочинів відсутній механізм верифікації даних, контролю або відповідальності за належне і своєчасне подання донесень.
- Доповіді і донесення подекуди містять неповну інформацію, або описують випадки, коли велися лише правомірні бойові дії і не було порушення МГП або потенційних злочинів (наприклад обстріл місця дислокації військової частини).
- Інформація не завжди передається правоохоронним органам відповідно до статті 214 КПК.⁸⁹

Більше того, залучення військовослужбовців до збирання доказів пов'язано з певними правовими викликами. Наприклад:

- Активна участь у поданні доказів вимагає відповідного процесуального статусу (тобто заявника або потерпілого). В усіх інших випадках військово-службовці не можуть активно брати участь у поданні доказів.
- Військовослужбовці не уповноважені проводити слідчі дії в розумінні КПК, які є основним способом збирання доказів.
- Військовослужбовець, який виявив предмети, що мають доказове значення, може тривалий час бути недоступним для допиту правоохоронними органами. Це може призвести до втрати таких предметів або здатності військового відтворити обставини події через стреси бойових дій. Крім того, якщо військовослужбовець не буде доступний, щоб надати показання в суді, це означає, що зібрані ним докази можуть бути визнані недопустимими відповідно до статті 23 КПК, і

89 Тези виступу «Імплементация міжнародного гуманітарного права в контексті поточного збройного конфлікту в Україні», Г. Мамедов, В. Хекало. Збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми правової підтримки оборони України», під ред. П.П. Богуцький, П. П. Богуцький, Ю. В. Гаруст, Л. В. Заславська, В. Г. Пилипчук. Київ, 2024 р.; «Нова «зброя» для української армії – юридична», Г. Мамедов, Дзеркало тижня, 14 березня 2024 року, <https://zn.ua/ukr/war/nova-zbroja-dlja-ukrajinskoji-armiji-juridichna.html>; «Міжнародні злочини Росії: що потрібно знати про ролі військовослужбовців у їх документуванні», Г. Мамедов, В. Хекало, Дзеркало Тижня, 25 серпня 2023 року, <https://zn.ua/ukr/LAW/mizhnarodni-zlochini-rosiji-shcho-treba-znati-pro-rol-vijskovosluzhbovtziv-u-jikh-dokumentuvanni.html>.

- Речі й документи часто передаються в орган досудового розслідування за територіальною підслідністю через неуповноважених осіб. Це може підірвати їхнє доказове значення двома способами. По-перше, предмети з різних районів лінії фронту інколи пакуються разом, і таким чином слідчим, що отримують такі матеріали, складно визначити, який саме предмет, де і коли було виявлено. По-друге, особи, що доставляють матеріали органам досудового розслідування інколи не володіють інформацією про обставини і точне місце вилучення предметів, і не можуть надати жодної інформації щодо обставин та точного місця вилучення потенційних речових доказів, що могло б допомогти слідчим та сприяти розслідуванню і забезпеченню правосуддя.⁹⁰

Зазначені виклики мають бути належним чином вирішені. Подальша систематизація процесу збирання доказів із поля бою та покращення співпраці між військовослужбовцями та правоохоронними органами може допомогти у подоланні цих викликів і досягненні правосуддя для потерпілих від міжнародних злочинів. На противагу цьому, нестача уніфікованих процедур обробки і передачі отриманих даних, і прогалини в правовому регулюванні можуть призводити до втрати доказів, визнання їх недопустимими в суді, дублювання зусиль різних органів та (або) марнування і так обмежених військових ресурсів. Наслідком цього може бути негативний вплив на спроможність України розслідувати міжнародні злочини, встановлювати підозрюваних і притягати їх до відповідальності, і навіть захищати себе.

2.3

Збирання доказів міжнародних злочинів на полі бою під час збройного конфлікту

Військовослужбовці Збройних Сил України (ЗСУ) та інших підрозділів Сил Оборони України (СОУ) часто єдині, хто може швидко зафіксувати сліди злочину на місці, зібрати речові докази і передати їх органам досудового розслідування для подальшого слідства. По всьому світу військовослужбовці виконували ці додаткові обов'язки протягом десятиріч у багатьох війнах і антитерористичних операціях, навіть не маючи повноважень, покладених на слідчих або прокурорів.⁹¹

90 Практичний порадник для ЗСУ «Взаємодія Збройних Сил України з органами досудового розслідування під час фіксації обставин вчинення злочинів, пов'язаних зі збройною агресією проти України», Інститут підготовки юридичних кадрів для СБ України Національного Юридичного Університету ім. Ярослава Мудрого, Харків, 2023 р.

91 Напр. «Міжнародні злочини Росії: що потрібно знати про ролі військовослужбовців у їх документуванні», Г. Мамедов, В. Хекало, Дзеркало Тижня, 2023 серпня 2023 року, <https://zn.ua/ukr/LAW/mizhnarodni-zlochyni-rosiji-shcho-treba-znati-pro-rol-vijskovosluzhbovtziv-u-jikh-dokumentuvanni.html>.

Проте військовослужбовці стикаються з викликами, яких немає у слідчих мирного часу. Відповідно, вони можуть збирати дані про потенційні міжнародні злочини лише якщо ці дії не заважають виконанню бойових завдань і не наражають особовий склад на неминучий ризик смерті, полону або поранення. Військовослужбовці, що збирають такі дані, зобов'язані брати до уваги можливі небезпеки (міни, обстріли, хімічні речовини, робота дронів противника і т.д.), можливої присутність осіб, причетних до вчинення злочину, і можливість випадкового знищення або пошкодження важливого предмета або джерела інформації. Якщо збирання все ж доречно, то щоб уникнути ризику втрати доказів, зібрані речі й документи мають вилучатися і зберігатися таким чином, щоб не втрачалася доказова цінність у майбутніх кримінальних провадженнях.

У додатках наводяться деякі запропоновані рекомендації зі збирання доказів на полі бою, які сформульовані на основі національного законодавства, рекомендацій міжнародних організацій та міжнародних стандартів. Рекомендації беруть до уваги правовий статус військовослужбовців та особливі обставини збройного конфлікту.⁹² Вони також відповідають вимогам національного та міжнародного права щодо запобігання випадковій втраті, знищення або спотворення даних і збільшення імовірності того, що зібрані матеріали будуть прийняті як доказ у суді. Виконання таких настанов буде сприяти належній фіксації воєнних злочинів, злочинів проти людяності та інших порушень міжнародного гуманітарного права, і таким чином подальшого притягнення винних до відповідальності.

2.3.1 Загальні рекомендації

Зважаючи на нагальні потреби бойових дій, може статися, що деякі етапи процесу документування неможливо виконати негайно. Відповідно, ці положення мають рекомендаційний характер і не призначені слугувати критерієм оцінки допустимості доказів. Водночас вони покликані бути нагадуванням про важливість документування того, що саме сталося, коли і де, у межах процесу збирання доказів – настільки, наскільки це можливо за конкретних обставин, щоб максимізувати імовірність того, що зібрані матеріали допоможуть слідчим встановити істину і, врешті-решт, бути прийнятими як докази для доведення істини в суді.

З урахуванням наведеного, ми рекомендуємо застосовувати п'ятиетапний процес у випадках, коли військовослужбовці виявляють потенційні докази міжнародних злочинів:

- **убезпечити** місце подій, щоб можна було зібрати докази і підтвердити їх автентичність, – наприклад, шляхом встановлення периметру охорони цього місця;

- **зафіксувати** місце події в тому вигляді, в якому воно є, наприклад за допомогою фото- або відеозасобів, зокрема з використанням безпілотних систем там, де це доречно;⁹³
- **оцінити** безпечність збирання доказу;
- **зібрати, здійснити облік (реєстрацію) та зберегти** докази (якщо це доречно); і
- **повідомити** про ознаки ймовірного злочину в правоохоронні органи і надати доповідь командирі за підпорядкуванням.

Такий процес допоможе в суді, оскільки судді ставитимуть щодо кожного елемента інформації те ж запитання, яке часто ставлять і військові та розвідувальні аналітики : чи можемо ми довіряти цій інформації? І якщо можемо, що це означає для нашої роботи?

Для відповіді на це запитання суди зазвичай оцінюють **справжність (автентичність), надійність та достовірність** доказу. **Автентичний** доказ – це той доказ, який є тим, чим він видається, і який не зазнав змін від моменту збирання.⁹⁴ Щоб підтвердити автентичність, зазвичай на кожен предмет заводиться журнал, в якому ведеться облік «chain of custody» («ланцюжку зберігання доказів»), де зазначається, коли доказ було отримано, а також усіх осіб, що мали доступ до нього в інтервалі між збиранням і передачею в суд.⁹⁵

Достовірний доказ – доказ, який є переконливим у тому, що він передає правдиву інформацію.

Надійний доказ – такий, який є переконливим у тому, що він містить точну інформацію, зокрема тому, що його автор має необхідний експертизу для технічного висновку або перебував у позиції, з якої міг спостерігати усі відповідні обставини події.⁹⁶

Суди оцінюють ці характеристики на двох рівнях. По-перше, вони визначають чи відповідає окремий доказ процесуальним стандартам **допустимості** доказу у справі. По-друге, наприкінці судового провадження суди оцінюють кожен доказ у сукупності з усіма іншими доказами у матеріалах справи – зокрема з

93 Напр. Handbook Tactical Site Exploitation and Cache Search Operations, CALL, 2007, No.07-26, <https://info.publicintelligence.net/CALL-SiteExploitation.pdf>, с. 29.

94 Напр. «Протокол Берклі щодо ведення розслідування з використанням відкритих цифрових даних. Практичний посібник щодо ефективного використання цифрової інформації у відкритому доступі для розслідування порушень міжнародного кримінального права з прав людини та гуманітарного права». <https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2022/03/Berkeley-Protocol-Ukrainian.pdf>, пар. 160.

95 Зразок журналу реєстрації зберігання доказів наведено в Додатку 4. Див. також https://armypubs.army.mil/pub/eforms/DR_a/ARN39560-DA_FORM_4137-000-EFILE-1.pdf

96 Напр. The Handbook of Human Rights Investigation, Dermot Groome, Human Rights Press 2011, с. 190.

тими, що можуть його підтверджувати (або підвищувати ймовірність його правдивості), а також з тими, що можуть йому суперечити, – і визначають, яку вагу мають конкретні докази, або наскільки ефективні вони у доведенні конкретного факту або елемента складу злочину.⁹⁷

Своєчасне залучення військових спеціалістів, які володіють відповідними технічними знаннями і навичками може сприяти безпечному і надійному збиранню доказів з поля бою. Наприклад, сапери, вибухотехніки, фахівці інженерних підрозділів, медики та експерти з захисту культурної спадщини можуть відповідно допомогти убезпечити місце подій, забезпечити належну фіксацію обставин та (або) збирання і збереження матеріальних слідів вчинення злочинів. Зокрема, військовослужбовці Військової служби правопорядку (ВСП) можуть забезпечувати координацію між бойовими частинами та військовими спеціалістами. Представники ВСП можуть організувати охорону місця подій; залучити відповідних спеціалістів (вибухотехніків, саперів, інженерів); забезпечити контроль над ланцюгом зберігання доказів, обліком, маркуванням, пакуванням та підготовкою супровідної документації; і забезпечити безперервність процесу збереження і передачі доказів до органів досудового розслідування, таким чином сприяючи подальшому використанню доказів у національних або міжнародних провадженнях.

2.3.2 Оцінка безпечності збирання доказу

Перед вжиттям будь-яких дій для збирання доказів військовослужбовці мають упевнитися у відсутності очевидної загрози життю, зокрема вогню противника, активності безпілотних систем, або наявності мін. У випадку високої небезпеки рекомендовано зачекати, поки не буде безпечно продовжувати дії.

2.3.3 Забезпечення безпеки місця подій

Убезпечення місця подій – необхідна передумова. Якщо правоохоронні органи можуть одразу отримати доступ до місця, це дозволить їм провести детальний огляд (ймовірно з залученням криміналістів). В іншому випадку забезпечення безпеки місця подій дозволить задокументувати його в такому стані як воно перебувало, а це дозволить слідчим і судам зрозуміти виявлену там інформацію і докази. Поки місце подій не задокументовано належним чином, а докази не зібрані, – наскільки можливо варто утримуватися від переміщення предметів і зміни вигляду місцевості. Не можна порушувати місце подій, в тому

97 Напр. «Протокол Берклі щодо ведення розслідування з використанням відкритих цифрових даних. Практичний посібник щодо ефективного використання цифрової інформації у відкритому доступі для розслідування порушень міжнародного кримінального права з прав людини та гуманітарного права». <https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2022/03/Berkeley-Protocol-Ukrainian.pdf>, пар. 56-57.

числі виявлені сліди (наприклад вирви чи вищербини від пострілів, розташування особистих речей або біологічних матеріалів на місці події).⁹⁸

Військові спеціалісти можуть сприяти забезпеченню місця події. Наприклад, вибухотехніки, сапери та інженери можуть виявити і знешкодити нерозірвані міни або інші вибухові пристрої, а військові юристи – допомогти забезпечити, щоб, наскільки це можливо, усунення загроз, пов'язаних із вибуховими пристроями, не призвело до пошкодження або знищення потенційних доказів. .

2.3.4 Фіксація місця подій

Рекомендовано починати з фіксації загального плану всього місця, потім переходити до зйомок середнім планом (показуючи розташування і відносний розмір предметів), а потім переходити до крупних планів конкретних доказів, травм тощо.⁹⁹ Це призведе до фіксації місця подій загалом, так як воно було виявлене, а потім до окремої фіксації важливих подробиць.

Під час відеофіксації слід проговорювати дату, час, місце, а за можливості і координати або орієнтири на місцевості, а також назвати осіб, залучених до документування. За необхідності, варто окремих осіб називати за позивними або іншими кодовими іменами, щоб не наражати їх на небезпеку.

Сьогодні одним зі способів фіксації місця подій є використання безпілотних систем, які можуть бути важливим інструментом в документуванні міжнародних злочинів.¹⁰⁰

2.3.5 Збирання, реєстрація та зберігання доказів

Будь-які предмети, релевантні для будь-яких можливих порушень МГП, мають доказову цінність, зокрема:

- зброя, гільзи, осколки боєприпасів;
- документи, що належать підрозділам противника, в тому числі накази, списки особового складу, схеми розгортання підрозділів;
- осколки ракет, мін, касетних боєприпасів і хімічних речовин; і
- електронні засоби (телефони, флешки, картки пам'яті), бойові журнали і т.д.

98 Напр. The Handbook of Human Rights Investigation, Dermot Groome, Human Rights Press 2011, с. 84-99; Eurojust Memorandum on Battlefield Evidence, Eurojust, 2020, <https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/2020-09/2020-09-14-Eurojust-Memorandum-on-Battlefield-Evidence.pdf>, p.8; The Role of the Soldier in Responding to War Crimes, G. Yasutis, R. Mikova, J. Prescott, W. Shabas, 2023, https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/War_crimes_Evidence-EN.pdf, с. 12.

99 Напр. Handbook Tactical Site Exploitation and Cache Search Operations, CALL, 2007, No.07-26, <https://info.publicintelligence.net/CALL-SiteExploitation.pdf>, с. 29.

100 Див. нижче главу 2.3.7.

Такі матеріали мають також розвідувальну цінність.

Інші факти про місце подій можуть бути важливим доказом навіть якщо їх не можна вилучити фізично. Місцевість навколо могили, наприклад, може мати сліди протектора автомобіля або інші ознаки, важливі для слідчих. Їх також варто документувати, оскільки вони там знаходилися в момент першого виявлення місця подій, і фото- або відеофіксацію цих доказів слід належним чином зберігати, щоб можна було довести точність і автентичність запису.

Після виявлення, рекомендується такі об'єкти з потенційною доказовою цінністю фотографувати, документувати, і, за можливістю, належно упаковувати в герметичні пакети або контейнери. Якщо неможливо провести повне упакування на місці подій, важливо щонайменше відокремити фізичний доказ від інших предметів. Щойно буде зручно, на упаковці слід зазначити мінімум інформації: коли, де і ким виявлено (в т.ч. ім'я військовослужбовця та підрозділ), і стислий опис предмета. Завжди дбайте про те, щоб не пошкодити предмет.

2.3.5.1 Захист і збереження зібраних даних

Після фото- та відеофіксації дані слід належним чином захистити від випадкового пошкодження або спотворення. Наприклад, застосунок Eyewitness to Atrocities дозволяє користувачам робити фотографії з вбудованими метаданими і зберігати їх надійно, щоб зберегти ланцюжок контролю доказів.¹⁰¹ Використання подібної технології, яка відповідатиме національним безпековим і режимним вимогам, може допомогти у збереженні і використанні фото- та відеодоказів. Ми обговоримо деякі аспекти використання однієї потенційної системи, «Інтеграційної платформи «Дельта» Центру інновацій та розвитку оборонних технологій МОУ,¹⁰² далі в главі 4.3.

Якщо інформація має надаватися командиру або слідчому, її слід передавати особисто або через уповноважених осіб.

2.3.6 Доповідь вищестоящому командуванню

Військовослужбовці, які виявляють інформацію про потенційні найтяжчі міжнародні злочини, мають повідомити про це вищестоящому командуванню, щоб далі інформація була передана правоохоронним органам.¹⁰³ Важливо забезпечити наявність чітких процедур як для внутрішнього донесення, так і для

101 Офіційний веб-сайт Eyewitness, <https://www.eyewitness.global>.

102 Офіційний веб-сайт «Дельти», <https://delta.mil.gov.ua>

103 Див. Табелі термінових донесень ЗСУ (Форма 2.72/МГП), затверджена Наказом Головнокомандувача ЗСУ; Інструкція про порядок дій військовослужбовців у бойовій обстановці у випадку виявлення інформації, що може свідчити про вчинення воєнних злочинів, затверджена Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 19 серпня 2025 року.

комунікації про можливі міжнародні злочини між військовими і правоохоронними підрозділами, як ми детально обговорюємо далі.¹⁰⁴

2.3.7 Окремі методи збирання доказів

2.3.7.1 Використання безпілотних систем для документування фактів міжнародних злочинів

Ще один ефективний спосіб документувати порушення МГП на полі бою – використання безпілотних систем. Відеозапис із безпілотної системи може детально задокументувати ситуацію на землі, зафіксувати точні географічні координати обстрілу, ступінь ушкодження і потенційно – використання заборонених засобів і методів війни. Використання безпілотних системи також може допомогти посилити і документувати дотримання МГП власними силами, а також обмежити ризики для безпеки оператора.

Проте використання безпілотних систем для збирання доказів не може мати вищий пріоритет ніж їхнє використання для військових і розвідувальних цілей. Отримання даних щодо порушень МГП є лише додатковою перевагою використання безпілотних систем для розвідки. Тим не менш, такі вильоти регулярно дають інформацію, що може стати корисною як доказ у розслідуванні воєнних злочинів. Реалізація такої можливості вимагає уважного дотримання вимог безпеки, оскільки є ризики від засобів РЕБ супротивника, небезпека виявлення місця знаходження пілота, можливість пошкодження безпілотного комплексу тощо. Також це вимагає належної підготовки операторів безпілотних комплексів для визначення відеозаписів, які потенційно можуть мати доказове значення, і наявності чітких процедур для опрацювання і передачі цифрових даних слідчим і прокурорам.

2.3.7.2 Інтерв'ю зі свідками і потерпілими

При звільненні тимчасово окупованих територій або рятуванні полонених або затриманих, військовослужбовці можуть першими вступати в контакт із потерпілими або свідками ймовірних порушень. Окрім інших обов'язків,¹⁰⁵ військовослужбовці можуть бути проінструктовані отримувати інформацію від таких осіб для військових або розвідувальних цілей. В контексті доказів із поля бою, військовослужбовці можуть бути проінструктовані провести попереднє опитування для виявлення, наскільки конкретна особа бажає бути допитаною правоохоронними органами і наскільки імовірно має інформацію, корисну для розслі-

104 Див. далі розділи 3.4, 3.5.

105 Див. далі розділ 3.4.1

дування найтяжчих міжнародних злочинів.¹⁰⁶ Військовослужбовці, які не мають навичок з проведення слідчих дій, не повинні намагатися проводити всеохопне слідче інтерв'ю (допит), особливо якщо опитувана особа видається вразливою до ретравматизації (наприклад, з огляду на молодий або похилий вік, або безпосередньо постраждала від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом).

Попередження про мету і ризики

Військовослужбовці можуть бути залучені до проведення попередніх опитувань свідків і потерпілих. Попередні інтерв'ю можуть бути використані для фіксації найбільш тактично важливих деталей інциденту (час, місце, учасники, природа нанесеної шкоди) і недопущення втрати доказів. Водночас, опитувану особу необхідно попередити, що такі показання можуть бути долучені до кримінального провадження, і що правоохоронні органи з нею зв'яжуться.

Інформована згода

Завжди доречно отримати інформовану згоду свідка перед тим, як проводити інтерв'ю щодо потенційних міжнародних злочинів.¹⁰⁷ Зазвичай це допомагає забезпечити:

- що свідок розуміє мету інтерв'ю і типи питань, які будуть ставитися;
- що свідок самостійно і вільно вирішує, чи хоче проходити інтерв'ю;
- що свідок вільно вирішив, наскільки інформація, яка ним надається (або дані про свою особу) можуть бути передані іншим організаціям, в тому числі правоохоронним органам країни та (або) міжнародним слідчим механізмам, наприклад, МКС;
- що свідок дав вільну згоду на спосіб проведення інтерв'ю, в тому числі можливість аудіо- чи відеофіксації; і
- що свідок усвідомлює, що ймовірно станеться після інтерв'ю. У справах про найтяжчі міжнародні злочини, це часто потребує взаємодії з очікуваннями свідків, щоб вони усвідомлювали, що на розслідування може піти багато часу.¹⁰⁸

106 Напр. The Handbook of Human Rights Investigation, Dermot Groome, Human Rights Press 2011, с. 180 (перший допит має бути «скрінинговим інтерв'ю», щоб отримати загальні обриси того, що знає свідок – а не детальним допитом)

107 Напр. The Handbook of Human Rights Investigation, Dermot Groome, Human Rights Press 2011, с. 49 («Співпраця потерпілої особи зі слідчими має бути добровільною і базуватися на поінформованій згоді»); Handbook on Civil Society Documentation of Serious Human Rights Violations, Public International Law and Policy Group https://static1.squarespace.com/static/5900b58e1b631bffa367167e/t/59dfab4480bd5ef9add73271/1507830600233/Handbook-on-Civil-Society-Documentation-of-Serious-Human-Rights-Violations_c.pdf, с. 9.

108 Напр. там же

Тактика опитування

Необхідно спробувати підтримувати безпечну атмосферу і проводити травмоінформоване інтерв'ю, щоб зменшити ризик для свідка. Інтерв'юєр має знати, куди перенаправити тих потерпілих, яким потрібна психосоціальна підтримка в результаті пережитого досвіду.¹⁰⁹ Підрозділи цивільно-військового співробітництва і юридичної служби можуть також надати початкові рекомендації щодо того, де і як постраждала особа може отримати додаткову підтримку.¹¹⁰

Проводячи попереднє опитування, військовослужбовці мають ставити відкриті запитання і уникати розкриття свідкам інформації по справі, ставлячи навідні запитання, пропонуючи можливі «правильні» відповіді на запитання, або іншим чином втручання у спогади постраждалої особи. Втручання у спогади може мати тривалий негативний вплив на розслідування.¹¹¹

Запис контактної інформації та її передача

Якщо цивільна особа бажає поговорити з правоохоронними органами, то слід записати його або її ім'я та прізвище, приблизне місце проживання, дату народження та номер контактної телефону. Це дозволить слідчим знайти цю особу в майбутньому і провести офіційний допит. Якщо свідок не бажає розкривати дані про себе або боїться можливого переслідувань, військовослужбовцю слід теж зафіксувати цю обставину та, за можливості, попросити свідка надати мінімальний обсяг інформації, який дозволить правоохоронним органам у майбутньому встановити з ним зв'язок за безпечних умов .

Уникнення потенційних етичних проблем

У роботі зі свідками важливо дотримуватися етичних правил і уникати ситуацій, які можуть нанести шкоду як вразливим свідкам, так і кримінальним провадженням в цілому. Наприклад, важливо:

- **Захищати права громадян, запобігати зловживанню владою або порушенню МГП.** Для забезпечення ефективності, бойового духу, дотримання норм права і для досягнення перемоги важливо запобігати порушенням національного або міжнародного права у процесі збирання доказів, наприклад, без належних підстав і повноважень проводити обшуки цивільних осіб або вилучення майна, чи незаконні затримання. Докази, зібрані таким

109 Напр. United Nations Investigative Team to Promote Accountability for Crimes Committed by Da'esh/ISIL, Trauma-Informed Investigations Field Guide, с. 24.

110 Див. розділ 3.6.

111 Напр. United Nations Investigative Team to Promote Accountability for Crimes Committed by Da'esh/ISIL, Trauma-Informed Investigations Field Guide, с.34-35. Див. The Handbook of Human Rights Investigation, Dermot Groome, Human Rights Press 2011, с. 181.

чином, можуть бути визнані неналежними, також це саме по собі може бути порушенням прав цивільних осіб.

- **Обмежити ризики ретравматизації.** Фіксація злочинів проти людяності або воєнних злочинів несе серйозне моральне та психологічне навантаження: виявлення масових поховань, спілкування з потерпілими від насильства, збір даних про зґвалтування та інші форми сексуального насильства тощо. У цьому аспекті важливу роль відіграють підрозділи психологічної підтримки, фахівці яких можуть вжити заходів для зменшення ризику додаткової травматизації як для військовослужбовців, які брали участь у подіях, так і для постраждалих. Крім того, деякі категорії свідків, наприклад, ті, хто пережив сексуальне насильство, можуть мати особливо високий ризик ретравматизації або інших негативних наслідків. Військовослужбовці мають бути особливо обережними, краще обмежити опитування таких свідків. Натомість, якщо свідок надає інформовану згоду, військовослужбовці мають передати інформацію правоохоронним органам, щоб кваліфіковані фахівці могли провести інтерв'ю.¹¹²
- **Зберігати конфіденційність та безпеку свідків.** Як зазначено вище, перед проведенням опитування постраждалим слід забезпечити можливість надати інформовану згоду на передачу її інформації іншим сторонам (або відмовитися від її надання). Кожна потерпіла особа має право на захист приватного життя.¹¹³ Зокрема, публікація фотографій, відео або історій свідків без їхньої згоди або без належної анонімізації є неприпустимою. Це може наражати людей на переслідування з боку ворога, ретравматизувати постраждалих та підривати їхню довіру до процесу розслідування. Загалом, матеріали з поля бою не слід поширювати ані в соціальних мережах, ані у ЗМІ.

Отримання інформації від військовополонених

Будь-яке збирання, фіксація та передача інформації, отриманої від військовополонених, має здійснюватися в межах, встановлених міжнародним правом, а саме Третьою Женевською конвенцією (1949)¹¹⁴ та Додатковим протоколом I (1977)¹¹⁵, а також національним законодавством та підзаконними норматив-

112 Handbook on Civil Society Documentation of Serious Human Rights Violations, Public International Law and Policy Group https://static1.squarespace.com/static/5900b58e1b631bffa367167e/t/59dfab4480bd5ef9add73271/1507830600233/Handbook-on-Civil-Society-Documentation-of-Serious-Human-Rights-Violations_c.pdf, с. 111.

113 Напр. The Handbook of Human Rights Investigation, Dermot Groome, Human Rights Press 2011, с. 49 («Співпраця потерпілої особи зі слідчими має бути добровільною та базуватися на інформованій згоді»)

114 Третя Женевська конвенція, 1949 р., https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.

115 Додатковий протокол I (1977), https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text/

но-правовими актами України.¹¹⁶ Основні вимоги цих положень можна підсумувати таким чином:

- Військовополонені перебувають під владою держави, яка їх утримує, а не осіб чи військових підрозділів, які їх захопили;
- Після захоплення військовослужбовці зобов'язані вказати лише своє ім'я, особистий номер, звання та військову частину – будь-яка інша інформація може бути надана виключно на їхній розсуд, і для отримання такої інформації не можуть застосовуватися тиск, погрози або шантаж. Допити повинні проводитися мовою, яку вони розуміють, без застосування катування або жорстокого поводження;
- Військовополоненим повинні бути надані всі необхідні речі в місці їх утримання, а також медична допомога;
- Військовополонені в місці їх утримання можуть бути залучені до робіт (легка промисловість, господарські/ремонтні роботи тощо) з урахуванням їх віку, статі, військового звання та фізичної здатності до праці; офіцери можуть працювати тільки за їх згодою;
- Катування, інші форми насильства, жорстоке або принижуюче поводження, залякування, застосування покарань без рішення суду та розпалювання інтересу публіки щодо військовополонених заборонені;
- Допити військовополонених не повинні мати на меті отримання зізнань або примусових свідчень.

Інформація, отримана під час таких опитувань, може слугувати джерелом оперативних розвідданих та аналітичної інформації, але також може виявити порушення МГП і використовуватися в кримінальному провадженні. За можливості під час опитування слід використовувати засоби відеозапису. Водночас неприпустимо знімати відео, на яких військовополонені зображені в принизливому стані, наприклад, коли військовополонені роздягнені або в нижній білизні; брудні або закривавлені; плачуть; говорять у страху; із зав'язаними очима або з мішком на голові; які під час зйомки телефонують родичам, тим самим роблячи приватну

116 Напр. Порядок здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період, затверджений Постановою Кабінету Міністрів № 721 від 17 червня 2022 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2022-n#n122>; Протоколи опитування військовополоненого, затверджені постановою Кабінету Міністрів № 721 від 17 червня 2022 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2022-n#n122>; Порядок тримання військовополонених, затверджений постановою Кабінету Міністрів № 413 від 5 квітня 2022 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-n#n2>; Порядок організації та здійснення супроводження та охорони військовополонених з місць (місцевостей), де вони утримуються після взяття їх в полон, до таборів для тримання військовополонених або дільниць для тримання військовополонених, затверджений спільним наказом Міністерства оборони України та Міністерства громад, територій та інфраструктурного розвитку України № 15/12 від 8 січня 2024 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0116-24#Text>; Доктрина поводження з захопленими особами, документами та майном, затверджена Начальником Генерального штабу Збройних Сил України від 24 жовтня 2020 року, <https://surl.li/rufxnk>.

розмову публічною; або коли інтерв'юер підвищує голос, кричить або глузує з військовополоненого перед камерою або поза нею тощо. Протокол опитування та відеозапис, якщо такий є, також надсилаються безпосередньо до органів досудового розслідування, найчастіше до СБУ.¹¹⁷

Порушення цих правил може саме по собі становити порушення МГП або тягнути кримінальну відповідальність, а також може знецінити будь-яку інформацію, надану військовополоненим – адже тиск, примус або приниження військовополоненого зроблять отриману від нього інформацію недопустимою в суді. Водночас, військовополонені можуть володіти важливою інформацією про міжнародні злочини, а сам військовополонений може бути свідком або підозрюваним у кримінальному провадженні. Отже, гуманне поводження з військовополоненими та налагодження з ними конструктивної взаємодії можуть сприяти ефективному розслідуванню та судовому переслідуванню міжнародних злочинів, а також зміцненню легітимності України на міжнародній правовій арені.

2.3.8 Висновок

Збір доказів потенційних міжнародних злочинів на полі бою є складним завданням, яке вимагає від військовослужбовців одночасно дотримуватися військової дисципліни, дбати про потенційні докази та володіти базовими навичками криміналістики. До цього процесу входять:

- оцінка ризиків та забезпечення безпеки під час збору доказів;
- мінімізація впливу на навколишнє середовище та забезпечення непорушності місця подій;
- пакування та маркування зібраних матеріалів;
- опитування свідків та потерпілих (лише в обсязі, необхідному для збереження найважливіших фактів); та
- збереження та передача речових доказів і цифрових матеріалів відповідним органам.

Впровадження цих рекомендацій допоможе закласти основи для успішного досудового розслідування та судового розгляду міжнародних злочинів, скоєних в Україні зараз – на місці подій, поки війна ще триває. Належні процедури дозволять слідчим швидко ідентифікувати та зберігати фактичні дані про причетних до подій осіб і сформуванню повну доказову базу. Це, в свою чергу, сприятиме досягненню основних цілей кримінального правосуддя в Україні та міжнародного правосуддя: встановленню істини, захисту потерпілих, боротьбі з безкарністю та забезпеченню тривалого суспільного відчуття справедливості.

117 Постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2022 року №721 «Про затвердження Порядку здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період», <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2022-n#n91>.

2.4 Стратегічна цінність доказів з поля бою

Посібник передусім фокусується на шляхах підвищення спроможності України збирати, опрацьовувати, зберігати, передавати та використовувати докази з поля бою як інструмент для притягнення до відповідальності за воєнні злочини. На подібних доказах будувалися трибунали по воєнних злочинах – від Нюрнберга до Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії та інших. З того часу вони стали також сприйматися як цінний інструмент боротьби з тероризмом.¹¹⁸

Однак потенційна цінність доказів з поля бою виходить далеко за межі застосування в секторі кримінальної юстиції; при правильному використанні вони стають стратегічним інструментом.¹¹⁹ З позиції стратегічних досліджень про цілі, шляхи і засоби, – докази з поля бою¹²⁰ можуть посилити здатність України використовувати низку інструментів державної могутності, зокрема у воєнній та розвідувальній сферах для досягнення бажаних цілей. Дійсно, докази з поля бою можуть відігравати важливу роль у «реалізації Україною міжнародних правових, політичних, дипломатичних, безпекових, гуманітарних та економічних заходів, спрямованих на припинення незаконної агресії Російської Федерації проти України з 2014 року», а також інших цілей, передбачених Стратегією національної безпеки України.¹²¹

118 Див. розділ 2.2. вище

119 The Strategic Potential of Collected Exploitable Material, M. R. Fenzel, L. Sloodmaker, R. K. Cragin, 2020, <https://ndupress.ndu.edu/Media/News/News-Article-View/Article/2420897/the-strategic-potential-of-collected-exploitable-material/>

120 Див. Heffington, et al, eds., *A National Security Strategy Primer*, National Defense University Press, Washington, D.C. (2019), https://nwc.ndu.edu/Portals/71/Documents/Publications/NWC-Primer-FINAL_for%20Web.pdf?ver=HON30gam-KOdUOM2RFoHRA%3D%3D («Фундаментально стратегія національної безпеки передбачає розробку та застосування ідей щодо використання засобів, а також координацію інститутів та інструментів національної влади (дипломатичних, інформаційних, військових та економічних) для досягнення життєздатних цілей, які захищають або просувають національні інтереси. Стратегія національної безпеки перекидає прогалину від менш бажаної поточної ситуації до більш бажаної майбутньої ситуації. Стратегія національної безпеки може застосовуватися в широкому сенсі, організовуючи або керуючи майже всіма аспектами політики держави, або в більш вузькому сенсі, стосуючись конкретної ситуації. Концептуально національна безпека загалом передбачає конкурентний пошук переваг над іноземною державою, групою держав або недержавним суб'єктом; вигідне становище у зовнішніх відносинах; та/або оборонну позицію, здатну успішно стримувати ворожі дії».

121 Стратегія національної безпеки України – 2020, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 року, §6, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>. Стратегія військової безпеки України від 2021 року, затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 року №121/2021 також передбачає «використання всього потенціалу держави і суспільства (військового, політичного, економічного, міжнародно-правового (дипломатичного), духовного, культурного тощо) для відбиття агресії»

Фахова література з питань стратегії, пропонує кілька різних підходів до систематизації та класифікації інструментів могутності. В англомовних текстах використовуються концепції «DIME»,¹²² «DIMEFIL»¹²³ та «MIDFIELD».¹²⁴ Незалежно від того, яку концепцію вибрати для опису елементів сили України, вона, безсумнівно, використовує та зазнає впливу **військових, розвідувальних, дипломатичних, економічних, інформаційних, правоохоронних та судових** заходів, які держави застосовують для просування своїх національних інтересів. Ефективність використання всіх цих заходів можна підвищити за допомогою належного збору, опрацювання, збереження та передачі доказів, отриманих на полі бою.

- **Збройні сили** ведуть і виграють війни за країну. Це передова лінія оборони України, яка безпосередньо протидіє військовим загрозам. Коли військовослужбовці здатні належним чином збирати, обробляти та передавати докази з поля бою, така здатність приносить користь Збройним силам, а також іншим державним органам у досягненні їхніх відповідних задач захисту інтересів України. По-перше, належне збирання доказів на полі бою сприяє виконанню функцій військової розвідки, в тому числі вимірювально-сигнатурної розвідки, щоб краще розуміти, якими силами та засобами володіє противник і як здобути перемогу над ним. По-друге, наявність надійних засобів збору доказів на полі бою також є (принаймні теоретично) запобіжним заходом проти воєнних злочинів, що вчиняються силами противника, а також власними силами – це сприяє дотриманню Україною норм МГП, зміцнює авторитет військових інституцій і, як обговорювалося в цьому посібнику, підвищує ймовірність притягнення до відповідальності в майбутньому.¹²⁵
- **Розвідка** та методи її проведення мають вирішальне значення для аналізу доказів, отриманих на полі бою, та надання рекомендацій як військовому, так і політичному керівництву. Розвідка може допомогти висвітлити все, що інакше лишиться в тіні: від оперативних спроможностей до конкретних підрозділів, особливостей їх фінансування, постачання та забезпечення, – це все може допомогти захиститися від нападів, сприяти перемозі над противником і закінченню воєн. Однак якість опрацювання та аналізу доказів значною мірою залежить від якості того, що вилучається і, зрештою, передається спеціалістам для опрацювання і аналітичної обробки. Це озна-

122 Diplomatic, Informational, Military, Economic – Дипломатична, інформаційна, військова, економічна.

123 Diplomatic, Information, Military, Economic, Financial, Intelligence, Law Enforcement – Дипломатична, інформаційна, військова, економічна, фінансова, розвідувальна, правоохоронна.

124 Military, Information, Diplomatic, Financial, Intelligence, Economic, Law, Development – Військова, інформаційна, дипломатична, фінансова, розвідувальна, економічна, правова, розвиткова.

125 Див. також розділ 5 нижче.

чає, що ті, хто збирає докази з поля бою, відіграють безпосередню роль у збереженні предметів та інформації в найкращому стані, а також у наданні якомога більшої контекстуальної інформації, щоб допомогти в аналізі.

- **Дипломатія** є інструментом могутності, який несе основну відповідальність за розвиток і підтримку відносин між Україною та іншими державами і міжнародними організаціями, що є ключовою частиною основних засад Стратегії національної безпеки України.¹²⁶ Сюди входять важливі аспекти визначення того, наскільки Україна та інші країни співпрацюють і обмінюються висновками щодо доказів з поля бою. Також ведуться дипломатичні переговори – дипломати мають свій фронт у справі забезпечення виконання двосторонніх і багатосторонніх договорів та резолюцій, що встановлюють міжнародні закони і норми. Окрім міжнародного права, що регулює ведення війни, дипломатія відповідає за угоди та умови для поїздок і торгівлі, якими можна обмежити свободу пересувань та участь у глобальній економіці порушників міжнародних норм (це як окремі особи, так і організації чи держави). Оскільки видача віз належить до дипломатичних обов'язків, інформація, отримана на основі доказів з поля бою, може підвищити ефективність консульської роботи. Якщо достовірні докази з поля бою, які вказують на причетність окремих воєнних злочинців, будуть включені до консульських баз даних України та будь-якої іншої країни, яка прагне допомогти Україні нейтралізувати воєнних злочинців, то консульські співробітники зможуть позначити заявника на візу як особу, що фігурує в цих доказах з поля бою, і таким чином запобігти її міжнародним поїздом, подібно до реалізації обмежень на пересування терористів.
- **Економічні та фінансові** інструменти, в тому числі санкції та експортний контроль, мають на меті паралізувати фінансові потоки та ланцюги поставок для противників. Належне вилучення деталей з безпілотних комплексів, боєприпасів, протипіхотних мін та іншого обладнання як доказів з поля бою може дати аналітикам уявлення про те, як вони виготовляються, звідки походять компоненти та чи обходять виробники або постачальники компонентів обмеження на торгівлю та передачу технологій. Тоді уряд може знати, на чому зосередити свої заходи з забезпечення виконання законодавства, та належним чином покарати правопорушників, зокрема шляхом заморожування або арешту їхніх фінансових рахунків.
- В **інформаційному** просторі наявність переконливих доказів з поля бою допомагає громадськості досягнути глибину загроз, з якими вона стикається, що є особливо важливим у демократичному суспільстві та міжнародних відносинах. Це допомагає населенню як усередині країни так і за її межами

126 Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 року, §4 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

пам'ятати про мету боротьби та розповідати історії постраждалих від воєнних злочинів противника. Ґрунтовний підхід до збору доказів на полі бою також сприяє формуванню позитивного сприйняття військових та представників інших державних інституцій. Належне, достовірне збирання і поводження з такими доказами – а також можливість публічно підтвердити дотримання відповідних процедур – підвищує авторитет цих інституцій та їхніх керівників. Крім того, це є важливим інструментом протидії інформаційній війні та іншим дезінформаційним кампаніям, які противник застосує проти України.

- Функції сектору **кримінальної юстиції та правосуддя** займають центральну роль у цьому посібнику, зокрема тому що дотримання суворих стандартів кримінального права та процесу полегшує і всі інші види ефективного використання доказів з поля бою. Досудове розслідування та притягнення до відповідальності в суді часто дуже довготривале, дороге, невизначене і недосконале. Тим не менш, Україна віддана забезпеченню правосуддя щодо воєнних злочинів та злочину агресії, і розпочала провадження по близько 190 000 епізодів потенційних міжнародних злочинів станом на 30 вересня 2025 року;¹²⁷ ставши країною-членом МКС; та співпрацюючи з союзниками з метою відкриття Спеціального трибуналу за злочин агресії проти України.¹²⁸ У забезпеченні правосуддя стратегічним імперативом для України є дотримання того, що за всі ці злочини будуть «судити чітко і справедливо... і через належний правовий процес»¹²⁹, щоб досягти реального правосуддя для потерпілих. Саме здатність забезпечити притягнення до відповідальності на правових засадах є основною цінністю, яка відрізняє Україну від її противника. Більше того, повноваження та ефективні дії правоохоронних органів значно ширші ніж аспекти досудового слідства та судового розгляду, на яких зосереджено увагу в цьому документі. Правоохоронні функції охоплюють прикордонний та транспортний контроль, що подібно до візових функцій дипломатичної служби, допомагає ізолювати

127 Офіс Генерального прокурора щодня надає оновлену інформацію про кількість таких проваджень. Станом на 30 вересня 2025 року це приблизно 185 000 проваджень за статтю 438 ККУ (воєнні злочини). Див. Офіційний веб-сайт Офісу Генерального прокурора, <https://www.gp.gov.ua/> (доступ станом на 30 вересня 2025 року).

128 Див. нижче, розділ 6. Див. також: «Росія має бути притягнута до відповідальності за свою агресію так само, як і нацисти – виступ Президента на зустрічі міністрів закордонних справ ЄС», 9 травня 2025 року, Офіційний веб-сайт Президента України: <https://www.president.gov.ua/en/news/rosiya-maye-buti-prityagnuta-do-vidpovidalnosti-za-svoyu-agr-97657> («Ми всі розуміємо, що попереду багато роботи – і політичної, і юридичної. Ми всі розуміємо, наскільки складно привести воєнних злочинців до зали суду. Але ми вже обрали цей шлях. Росія буде притягнута до відповідальності за цю війну. Це моральний обов'язок Європи – й кожного у світі, хто цінує людське життя.»).

129 «Гаага чекає на здійснення правосуддя – виступ Президента України перед представниками парламентів країн – членів ПАРЄ», 26 червня 2025 року, Офіційний веб-сайт Президента України, <https://www.president.gov.ua/en/news/gaaga-chekaye-na-zdijsnennya-pravosuddya-vistup-prezidenta-u-98677>.

воєнних злочинців та позбавити їх можливості подорожувати, що теж може бути досягнуто за допомогою доказів з поля бою. Також у правоохоронних органів та сектору кримінальної юстиції є унікальні інструменти і ресурси, зокрема договори про взаємну правову допомогу і механізми на кшталт Інтерпола, які можуть теж допомогти у спробах України притягнути винних до відповідальності і після завершення війни. Важливо зазначити, що, якщо особу не було знищено або затримано безпосередньо під час активних військових операцій, імовірність її затримання як воєнного злочинця шляхом застосування правоохоронних механізмів є значно вищою, ніж будь-яким іншим способом. Наявність військових підрозділів, які ефективно збирають, опрацьовують і зберігають докази з поля бою, значно збільшує ймовірність того, що це відбудеться.

2.5

Висновки

Найважливішим аспектом у побудові будь-якої кримінальної справи є надійні докази. Коли злочини вчиняються під час збройного конфлікту, важливі докази часто знаходять на полі бою. Від Нюрнберга до Гааги, докази з поля бою допомогли довести обвинувачення у скоєнні найтяжчих міжнародних злочинів. В Україні докази з поля бою можуть допомогти у розслідуванні, обґрунтуванні обвинувачення і просуванні національної стратегії.

Щоб максимізувати цінність доказів з поля бою, важливо розробити правові рекомендації щодо їх збирання, збереження та використання, а також забезпечити розуміння особливостей умов такого збирання серед учасників судового процесу. Зокрема, хоча основною місією військовослужбовців є захист країни, по службі вони часто є першими, хто стикається з такими доказами. Міжнародна практика показує, що використання простих ефективних практик дозволяє забезпечити допустимість у суді доказів, зібраних військовими, щоб вони могли бути використане для притягнення до відповідальності за найтяжчі злочини. Чим більше доказів буде належним чином зібрано, збережено та передано правоохоронним органам, тим більша ймовірність, що все ж відбудеться правосуддя, якого так заслуговують усі потерпілі від міжнародних злочинів.

Фото: члени Робочої групи з питань виконання міжнародного гуманітарного права та надання правових послуг Сил ТрО та документатори групи документування НеМо Lab фіксують руйнування Свято-Троїцького храму в селі Мала Комишуваха (з архіву робочої групи)

РОЗДІЛ 3.

РОЛЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ПІДРОЗДІЛІВ ТА КОМАНДИРІВ У ЗБИРАННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ ДОКАЗІВ МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ НА ПОЛІ БОЮ

- 3.1** Вступ
- 3.2** Правовий та процесуальний статус військовослужбовців при збиранні та збереженні доказів міжнародних злочинів
- 3.3** Взаємодія військовослужбовців, підрозділів та служб СОО із правоохоронними та іншими державними органами у сфері збереження, передачі та використання доказів міжнародних злочинів
- 3.4** Взаємодія військовослужбовців та підрозділів СОО з цивільними особами під час збору доказів міжнародних злочинів
- 3.5** Роль командирів у збиранні та збереженні доказів порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права в сфері прав людини
- 3.6** Роль підрозділів та служб Збройних Сил України у процесах збору та зберігання доказів міжнародних злочинів
- 3.7** Висновки

3.1 Вступ

Багато міжнародних злочинів вчиняються на лінії фронту або на тимчасово окупованих територіях. Відповідно до українського законодавства, досудове розслідування можливих злочинів проводиться правоохоронними органами.¹³⁰ Але правоохоронні органи мають вкрай обмежений доступ до таких територій.¹³¹ Часто єдиними представниками держави, які безпосередньо перебувають у зоні конфлікту і можуть забезпечити зберігання доказів, є військовослужбовці Збройних сил України (ЗСУ) та інших військових формувань Сил оборони України (СОУ). У попередньому розділі викладено належні практики для СОУ щодо документування потенційних міжнародних злочинів.

Завдяки своєму унікальному доступу, військовослужбовці СОУ мають виняткову можливість допомагати документувати потенційні міжнародні злочини. Однак законодавче регулювання їхньої участі в документуванні таких порушень фрагментарне і непряме. Українське законодавство не передбачає детальних, спеціально розроблених процедур для збирання військовослужбовцями доказів воєнних злочинів та інших порушень МГП у збройному конфлікті. Існуючі норми з цього питання сформульовані переважно в загальних положеннях кримінально-процесуального законодавства, військових нормативних актах, наказах Міністерства оборони України (МОУ) та окремих наказах Головнокомандувача і Генерального штабу ЗСУ. Нормативне регулювання потребує подальшого вдосконалення.

Більше того, в контексті бойових дій існує значний ризик втрати потенційно важливих доказів, що створює подальші труднощі в і так уже складній справі притягнення винних до відповідальності. За відсутності належної фіксації подій з часом створюється вакуум доказів, що перешкоджає встановленню фактів і обставин, захисту потерпілих, належній кваліфікації кримінальних діянь та реалізації принципу невідворотності покарання. Усе це тільки підкреслює важливість наявності більш чітких вказівок для військовослужбовців, які беруть участь у документуванні. Впровадження чітких, уніфікованих та юридично правильних норм сприятиме більш ефективному збиранню, систематизації та подальшому використанню інформації про можливі міжнародні злочини, а отже, підвищить відповідальність винних у порушеннях та сприятиме боротьбі з безкарністю.

130 «Чому військових варто наділити повноваженнями щодо документування воєнних злочинів та заподіяних ними збитків», 10 лютого 2023 року, М. Бем, І. Городиський, Центр Дністрянського, <https://surl.li/hgrikg>.

131 «Чому військових варто наділити повноваженнями щодо документування воєнних злочинів та заподіяних ними збитків», 10 лютого 2023 року, М. Бем, І. Городиський, Центр Дністрянського, <https://dc.org.ua/news/chomu-viyskovyih-varto-nadilyty-povnovazhennamy-schodo-dokumentuvannya-voennyh-zlochyniv-ta-zapodyanyh-nymy-zbytkiv>.

3.2

Правовий та процесуальний статус військовослужбовців при збиранні та збереженні доказів міжнародних злочинів

Хоча в ідеалі розслідування злочинів здійснюють правоохоронні органи (відповідно до КПК), військовослужбовці ЗСУ та інших військових формувань Сил оборони України (СОУ) відповідають за повідомлення правоохоронних органів про міжнародні злочини та, за можливості, за зберігання доказів (хоча на даний момент вони не зобов'язані збирати докази). Більше того, в деяких випадках військовослужбовці практично мають брати безпосередню участь у зборі та збереженні доказів потенційних міжнародних злочинів, щоб запобігти їхній втраті, оскільки правоохоронні органи не можуть оперативно провести розслідування в певній місцевості.¹³² У таких випадках існує гостра необхідність, щоб військовослужбовці документували злочинні дії та зберігали докази для національного та міжнародного правосуддя. Така робота і справді може мати вирішальний вплив на якість і своєчасність документування найтяжчих міжнародних злочинів.

Головним обов'язком військовослужбовців є насамперед захист суверенітету і територіальної цілісності держави. Водночас вони мають сприяти фіксації та розслідуванню потенційних міжнародних злочинів. Їхня роль у фіксації та розслідуванні злочинів складна, недостатньо визначена і визнана. Брак правового регулювання, обмежена процесуальна роль військових у кримінальному провадженні та низка практичних труднощів створюють додаткову невизначеність щодо процесу і результату збору доказів.

За таких обставин особи, відповідальним за збір доказів на полі бою слід розуміти потенційну процесуальну роль, яку військовослужбовець може відігравати в процесі кримінального судочинства, та дотримуватися належних практик збору та зберігання доказів,¹³³ зважаючи на вимоги обставин.

3.2.1 Конституційні принципи, що визначають роль військовослужбовців, підрозділів та командирів у збиранні та збереженні доказів із поля бою

Відповідно до статті 8 Конституції України, в Україні визнається¹³⁴ і діє принцип верховенства права, а конституційні норми мають найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і по-

132 Напр. Добровільний звіт у сфері міжнародного гуманітарного права, Міністерство оборони України, 2024 р., https://s3.eu-west-1.amazonaws.com/mod.gov.ua-statics-bucket/Voluntary_report_Mo_D_in_IHL_Ofae15454a.pdf, с. 111.

133 Див. розділ 2.3.

134 Конституція України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

винні відповідати їй. Стаття 68 Конституції¹³⁵ наголошує, що кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися законів України і не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Ця конституційна норма визначає належний характер діяльності військовослужбовців та їхню відповідальність у разі порушення МГП.

Положення статей 12-17 Закону України «Про національну безпеку України»¹³⁶ визначають загальні повноваження та функції сил сектору безпеки і оборони, до яких належать ЗСУ. Зокрема, відповідно до статті 12 цього закону, ЗСУ, інші військові формування, створені відповідно до законодавства України, правоохоронні та розвідувальні органи, а також органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, яким Конституція і закони України доручають функції забезпечення національної безпеки України та оборони держави, є частиною системи органів державної влади сектору безпеки і оборони України. Найважливішими складовими національної безпеки є захист державного ладу, встановленого Конституцією України; захист і оборона прав та законних інтересів громадян, підприємств, організацій, установ та інших суб'єктів; захист суверенітету і територіальної цілісності України.

Таким чином, під час збройного конфлікту військовослужбовці зобов'язані сприяти правоохоронним органам у захисті прав і свобод громадян України та національних інтересів держави. З огляду на стратегічну важливість збору доказів на полі бою та ризик їх втрати без допомоги військових, це означає підтримку документування міжнародних злочинів.

3.2.2 Положення національного законодавства про збирання та зберігання доказів з поля бою як одне з зобов'язань щодо дотримання міжнародного гуманітарного права

Вимога для військовослужбовців знати і дотримуватися МГП, закріплена, зокрема, у статті 15 розділу 1 частини 1 Закону України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України», який покладає на кожного військовослужбовця обов'язок дотримуватися міжнародних договорів, ратифікованих Україною, а також національних актів, прийнятих для імплементації МГП.¹³⁷ Відповідні деталі цієї вимоги містяться в Інструкції з міжнародного гуманітарного права, яка зобов'язує особовий склад ЗСУ дотримуватися міжнародних норм і стандартів під час виконання бойових завдань і дій у зоні збройного конфлікту.¹³⁸ Військовослужбовці

135 Конституція України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

136 Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

137 Закон України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» від 24 березня 2019 року № 548-XIV, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>.

138 Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17>.

також повинні виконувати свої обов'язки сумлінно та запобігати вчиненню або сприянню вчиненню злочинів.

У найкращій ситуації докази мають збирати слідчі. Військовослужбовці повинні, де це можливо, вживати заходів для зберігання доказів можливих міжнародних злочинів, у тому числі в електронній формі.¹³⁹ Якщо військовослужбовці є єдиними, хто може збирати докази, їм слід це робити. Якщо вони можуть надати правоохоронним органам достатню інформацію, щоб вважати, що, можливо, було скоєно злочин, це може спонукати правоохоронні органи розпочати розслідування. Далі в цьому процесі вони можуть надати документальні докази, які можуть бути долучені до поточного провадження, а також іншим чином підтримати правоохоронні органи у забезпеченні правосуддя для потерпілих від найтяжчих міжнародних злочинів.¹⁴⁰ Проте військовослужбовці не мають повноважень слідчих або прокурорів у розумінні Кримінально-процесуального кодексу України (КПК), і військовослужбовці в бойових ситуаціях не зобов'язані збирати докази, проводити розслідування або вживати інших процесуальних дій щодо інформації, яка може містити деталі воєнних злочинів.¹⁴¹ Військовослужбовці також повинні повідомляти правоохоронним органам інформацію про незаконні дії, включаючи потенційні міжнародні злочини.¹⁴²

Збір інформації про порушення МГП у ЗСУ та повідомлення про її виявлення наразі здійснюється відповідно до Табеля термінових донесень ЗСУ (форма 2.72/МГП), затвердженого наказом Головнокомандувача Збройних Сил України¹⁴³, та Інструкції про порядок дій військовослужбовців у бойових умовах у разі виявлення інформації, що може свідчити про вчинення воєнних злочинів, затвердженої наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 19 серпня 2025 року.¹⁴⁴ Ці нормативно-правові акти були впроваджені з метою координації зусиль ЗСУ, державних органів, міжнародних та неміжнародних неурядових організацій щодо фіксації та узагальнення інформації про порушення МГП у районах та місцях, де державні органи та недержавні суб'єкти не можуть виконувати свої функції через бойові дії.

139 Там же, пункт 2.4.

140 Напр. стаття 214 КПК.

141 Інструкція про порядок дій військовослужбовців у бойовій обстановці у випадку виявлення інформації, що може свідчити про вчинення воєнних злочинів, затверджена Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 19 серпня 2025 року, п. 2.3.

142 Інструкція з надання доповідей і донесень про події, кримінальні правопорушення, військові адміністративні правопорушення та адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, порушення військової дисципліни та їх облік у Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та Державній спеціальній службі транспорту, затверджена наказом Міністерства оборони України № 604 від 29 грудня 2018 року.

143 Табель термінових донесень ЗСУ (форма 2.72/МГП), затверджений наказом Головнокомандувача Збройних Сил України.

144 Інструкція про порядок дій військовослужбовців у бойових умовах у разі виявлення інформації, що може свідчити про вчинення військових злочинів», затверджена наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 19 серпня 2025 року.

Важливим правовим орієнтиром для збору та зберігання доказів є Доктрина поведження з захопленими особами, документами та майном, затверджена начальником Генерального штабу Збройних сил України 27 жовтня 2020 року. Цей документ визначає порядок проведення опитувань захоплених осіб, а також порядок вилучення та опечатування документів і матеріальних цінностей. Збереження речових доказів, а також гуманне поведження з затриманими особами, повинні здійснюватися відповідно до вимог МГП.¹⁴⁵

3.2.3 Процесуальний статус військовослужбовців

КПК не передбачає особливого статусу для військовослужбовців, які беруть участь у кримінальному провадженні. Вони не є слідчими і не мають повноважень проводити розслідування в розумінні КПК. Таким чином, хоча від них може вимагатися допомога у зборі інформації за необхідності, їхній процесуальний статус є таким самим, як і у цивільних осіб. Отже, військовослужбовці можуть брати участь у кримінальному провадженні в будь-якій із кількох процесуальних ролей:

- якщо вони мають фактичну інформацію, включаючи місце та спосіб виявлення доказів, вони можуть брати участь у якості заявника або свідка;
- якщо вони надають спеціалізовані технічні знання або навички, вони можуть брати участь як спеціалісти або експерти;
- якщо вони зазнали шкоди від кримінального правопорушення, то можуть брати участь у якості потерпілих; та
- якщо вони самі підозрюються у скоєнні правопорушення, то матимуть процесуальний статус і права підозрюваного.

Зокрема, заявники та потерпілі мають право брати активну участь у кримінальному провадженні та надавати докази органу досудового розслідування. Військовослужбовець, який бере участь у якості заявника або потерпілого, може відповідно передати докази, зібрані на полі бою, відповідним органам досудового розслідування.

Незалежно від процесуального статусу учасника, він зобов'язаний надавати правдиву інформацію; зберігати таємницю досудового слідства; та з'являтися на допити і давати показання, коли його викликають. Нижче ми розглянемо кілька інших важливих особливостей найбільш актуальних процесуальних статусів, які можуть мати військовослужбовці.

145 Доктрина поведження з захопленими особами, документами та майном, затверджена наказом начальника Генерального штабу Збройних Сил України від 27 жовтня 2020 року, <https://tro.mil.gov.ua/doktryna-povodzhennya-iz-zahoplenymy-osobamy-dokumentamy-ta-majnom/>.

Заявник

Щоб виступити в ролі *заявника*, військовослужбовець повинен подати заяву або повідомлення про кримінальний злочин у письмовій або усній формі. Загалом повідомлення про потенційні міжнародні злочини повинні подаватися за підслідністю до СБУ, у разі подання до іншого правоохоронного органу, воно підлягає направленню до СБУ.¹⁴⁶

Заявник є активним учасником процесу, і серед іншого може надати документальні докази, які слідчий або прокурор може включити до матеріалів справи, а також оскаржувати випадки бездіяльності слідчого або прокурора. З процесуальної точки зору може бути корисно, за можливості, щоб підрозділ, який збирає докази, офіційно визначив військовослужбовця, який бере участь у процесі збору доказів, як заявника у відповідному кримінальному провадженні.

Після того як заявник повідомив про кримінальне правопорушення, слідчий, дізнавач або прокурор повинні протягом 24 годин внести відповідну інформацію до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та розпочати розслідування. Протягом 24 годин після внесення такої інформації відповідна особа повинна надати заявнику електронний документ, який підтверджує, що інформація про кримінальне правопорушення була внесена до ЄРДР.

Заявник має такі процесуальні права:

- Подавати на підтвердження своєї заяви речі й документи. Вони можуть підтвердити подію кримінального правопорушення, розкривати обставини його вчинення, викривати особу, яка його вчинила, тощо. Такі речі й документи можуть бути використані як докази у кримінальному провадженні.
- Отримувати інформацію про закінчення досудового розслідування. Зокрема, у разі закриття кримінального провадження заявнику надсилається копія постанови слідчого, дізнавача або прокурора.¹⁴⁷
- Оскаржувати рішення слідчого, дізнавача або прокурора про закриття кримінального провадження або про невнесення інформації про кримінальне правопорушення до ЄРДР після отримання заяви або повідомлення про кримінальне правопорушення.¹⁴⁸

Крім того, заявник має право на забезпечення безпеки шляхом застосування заходів безпеки, якщо для цього є відповідні підстави.¹⁴⁹

146 Більш детальну інформацію див. у розділі 6.2.

147 П. 6 ст. 284 КПК.

148 П. 2 ст. 60 та п. 1 ст 303 КПК.

149 П.6 ч.1 ст. 303 КПК; Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 року № 3782-XII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12#Text>.

Якщо військовослужбовець подав заяву як заявник, він може, за необхідності, бути визнаний потерпілим (якщо йому нанесено шкоду) або свідком. Якщо так, то слідчі дії можуть проводитися з ними в якості потерпілого або свідка.

Потерпілий

Військовослужбовець може брати участь у якості *потерпілого*, якщо йому завдано моральної, фізичної або майнової шкоди в результаті кримінального правопорушення. Потерпілим може бути тільки військовослужбовець, якому завдано шкоди безпосередньо та особисто, наприклад, він був особисто підданий незаконному жорсткому поводженню під час перебування в полоні.¹⁵⁰ Потерпілий також має значні процесуальні права, включаючи право подавати докази.

Особа може бути визнана потерпілою або через подання власної заяви; або якщо її визначено як потерпілу особу в заяві про кримінальне правопорушення, поданій іншою особою; або [за її згоди] з ініціативи слідчого, прокурора чи суду.

Потерпілий у кримінальному провадженні наділяється широким обсягом прав, передбачених ст. 56 КПК України. Зокрема, протягом всього кримінального провадження він має право:

- бути повідомленим про свої права та обов'язки, передбачені КПК. З цією метою, зокрема, потерпілому вручається пам'ятка про процесуальні права та обов'язки особою, яка прийняла заяву про вчинення кримінального правопорушення;
- знати сутність підозри та обвинувачення щодо відповідного підозрюваного або обвинуваченого;
- бути повідомленим про обрання, зміну чи скасування щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження та закінчення досудового розслідування;
- подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді та суду;
- заявляти відводи та клопотання;
- за наявності відповідних підстав – на забезпечення безпеки щодо себе, близьких родичів чи членів своєї сім'ї, майна та житла;
- давати пояснення, показання або відмовитися їх давати;
- оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду;
- мати представника; та

- знайомитися з матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення.¹⁵¹
- Потерпілі можуть брати участь у процесуальних діях, в тому числі слідчих (розшукових) заходах, а також можуть брати активну участь у судовому провадженні, якщо справа передається до суду.

Свідок

Військовослужбовець, який володіє інформацією, що має значення для кримінального провадження, але не є заявником або потерпілим, може бути залучений як свідок.¹⁵² Права і обов'язки свідка у кримінальному провадженні регламентуються статтею 66 КПК, але вони є більш обмеженими, ніж права заявника або потерпілого.

Свідки не надають речових або документальних доказів безпосередньо суду. Однак, якщо свідок повідомляє, що у нього є відповідні докази, правоохоронні органи можуть витребувати або вилучити у нього ці докази.

Спеціаліст

Військовослужбовець, який має відповідні технічні знання або навички, може брати участь як «спеціаліст» у значенні статті 71 КПК. Сторони або суд можуть залучити спеціаліста для надання безпосередньої технічної допомоги (в сфері фотографування, складання схем, планів, ескізів, відбору зразків для експертизи тощо) або для надання інформації, висновків чи інших документів. Крім того, сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду подати клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги.¹⁵³ Залучення спеціаліста є дискреційним правом слідчого, прокурора та/або суду, яке має на меті забезпечення ефективності кримінального провадження.

Роль спеціаліста полягає насамперед у поясненні технічних деталей доказів. Наприклад, військовослужбовець, який володіє необхідними знаннями, може надати інформацію про повітряні або морські операції, використання артилерії, військову тактику, або може допомогти суду в ідентифікації чи характеристиці військових підрозділів, зброї, боєприпасів, або може пояснити технічні деталі вилучення доказів із захоплених електронних пристроїв. Міністерство оборони зазначає, що військовослужбовці ЗСУ «часто залучаються до кримінальних проваджень як спеціалісти».¹⁵⁴

151 Ст. 56 КПК.

152 Виняток можуть становити військовослужбовці-медики та священнослужителі. Див. ч. 2 ст. 65 КПК.

153 Ч. 3 ст. 71 КПК.

154 Добровільний звіт у сфері міжнародного гуманітарного права, Міністерство оборони України, 2024 р., https://s3.eu-west-1.amazonaws.com/mod.gov.ua-statics-bucket/Voluntary_report_Mo_D_in_IHL_OFAE15454A.pdf, с. 111.

3.2.4 Можливі уточнення правового регулювання

Запровадження низки змін до чинного законодавства України може сприяти подальшому уточненню правового статусу військовослужбовців, а також полегшити для слідчих органів і судів використання доказів, зібраних і збережених у ході бойових дій.

По-перше, внесення змін до деяких положень КПК допомогло б усунути будь-які правові застереження щодо принципової допустимості доказів, зібраних на полі бою. Законодавцям доцільно розглянути такі кроки:

- введення презумпції допустимості доказів з поля бою, в тому числі цифрових доказів, якщо вони були зібрані військовослужбовцями відповідно до встановленого порядку
- визначення порядку легалізації розвідувальних даних (у тому числі від іноземних партнерів) як доказів у кримінальних провадженнях;
- розширення можливостей дистанційної участі військовослужбовців у процесуальних діях;
- розширення можливостей залучення військовослужбовців як спеціалістів або експертів до збору, фіксації та дослідження доказів з поля бою;
- розширення переліку невідкладних процесуальних дій, які можуть бути здійснені в умовах воєнного стану до внесення інформації до ЄРДР (всі види оглядів та обшуків, тимчасове вилучення предметів/цифрових носіїв) з подальшою легалізацією слідчим суддею;
- передбачити можливість безпосереднього подання свідками речових доказів та документів до органів досудового розслідування для використання їх як доказів у кримінальному провадженні, як це можуть робити заявники та потерпілі; та
- внесення змін до статті 41 КПК, щоб дозволити слідчим і прокурорам прямо уповноважувати військовослужбовців проводити слідчі дії в умовах воєнного стану (не тільки стосовно збирання, опрацювання та передачі доказів) у випадках, коли правоохоронні органи не можуть цього зробити, залишаючи при цьому можливість військовослужбовців збирати, зберігати та передавати виявлені докази незалежно від того, чи їм це офіційно доручено.

СОУ також можуть вжити додаткові заходи для впорядкування процесу збирання доказів із поля бою та підвищення їхньої кінцевої доказової цінності. Наприклад:

- встановити порядок передачі розвідданих та іншої інформації правоохоронним органам, якщо вони можуть свідчити про вчинення або підготовку серйозних порушень МГП та інших кримінальних правопорушень;

- систематизувати та гармонізувати відомчі акти щодо збирання, фіксації, зберігання та передачі правоохоронним органам інформації, яка може свідчити про серйозні порушення міжнародного гуманітарного права;
- розробити та затвердити інструкції на національному рівні щодо порядку збирання, реєстрації, зберігання та передачі військовослужбовцями інформації з поля бою, яка може свідчити про серйозні порушення МГП та інші кримінальні правопорушення;
- визначити посади військовослужбовців, на яких може бути покладено завдання збирати та фіксувати докази з поля бою та взаємодіяти з правоохоронними органами, або запровадити постійні посади для військовослужбовців, які будуть відповідати за ці заходи, встановити для них спеціальні вимоги та програму підготовки;
- чітко уповноважити військовослужбовців збирати, фіксувати, зберігати та передавати правоохоронним органам інформацію, яка може свідчити про серйозні порушення МГП та інші кримінальні правопорушення, у випадках, коли це безпечно для військових і правоохоронні органи не можуть цього зробити; та
- розробити та затвердити міжвідомчий порядок щодо збору, фіксації, зберігання та передачі інформації, яка може свідчити про серйозні порушення МГП, за участю МО, ГШ ЗСУ, МВС, ОГП та керівників органів досудового розслідування.

3.3

Взаємодія військовослужбовців, підрозділів та служб СОУ із правоохоронними та іншими державними органами у сфері збереження, передачі та використання доказів міжнародних злочинів

Забезпечення ефективного розслідування потенційних міжнародних злочинів у контексті триваючого збройного конфлікту вимагає співпраці між СОУ, правоохоронними органами та іншими державними установами. Зокрема, у провадженнях щодо потенційних міжнародних злочинів органи досудового розслідування часто потребують отримання військової інформації, включаючи розвіддані. Ця інформація має вирішальне значення для розслідування, належної кваліфікації та доказування правопорушення. Зокрема це дані стосовно:

- встановлення військових підрозділів та військовослужбовців СОУ та сил супротивника, які брали участь у бойових діях або дислокувались на певних територіях у певні проміжки часу;

- часу, місця, найменування підрозділів та військової техніки, з якої були здійснені пуски повітряних чи наземних засобів ураження, напрямку та траєкторії польоту цих засобів ураження, їх ідентифікації;
- дата та місця захоплення Силами оборони України військовополонених, встановлення їх поточного місцезнаходження, обставин взяття в полон, виявлених у них предметів і документів; та
- кількості та ідентифікаційних даних засобів ураження сил протиповітряної оборони України, часу, місця їхнього застосування, щоб відрізнити від уламків засобів ураження противника, виявлених на місці події.¹⁵⁵

Для встановлення фактичних обставин можливих міжнародних злочинів, зокрема визначення характеру та масштабів шкоди, заподіяної в результаті обстрілу, необхідно негайно провести слідчі дії, як-то огляд та фіксацію місця події. У ході цього необхідно, наскільки це можливо, робити вимірювання, проводити фотографування, звуко- та відеозапис, а також складати плани та схеми з прив'язкою до геопросторових даних.¹⁵⁶

Однак, з огляду на безпосередню близькість окремих таких атак до лінії бойового зіткнення, органи досудового розслідування в окремих районах України можуть бути позбавлені можливості оперативно виконувати свої функції. Відповідно, органи досудового розслідування можуть не мати об'єктивної можливості виконати вимоги КПК щодо негайного проведення слідчих дій. Після звільнення СОУ територій, що перебували під окупацією Збройних Сил Російської Федерації, наявні на місцевості докази можуть бути фактично втрачені та/або непридатні для цілей кримінального провадження. Цей ризик зростає, якщо військовослужбовці не збирають виявлені докази своєчасно.¹⁵⁷

Дійсно, часто єдиними представниками держави, які можуть забезпечити збереження доказової бази, є військовослужбовці. Тому інформація та докази, що перебувають у розпорядженні органів військового управління та підрозділів, зокрема в зоні бойових дій, є надзвичайно важливими для ефективного розслідування міжнародних злочинів.¹⁵⁸

155 Практичний поради́к для ЗСУ «Взаємодія Збройних Сил України з органами досудового розслідування під час фіксації обставин вчинення злочинів, пов'язаних зі збройною агресією проти України», Інститут підготовки юридичних кадрів для СБ України Національного Юридичного Університету ім. Ярослава Мудрого, Харків, 2023.

156 «Міжнародні злочини Росії: Що потрібно знати про роль військовослужбовців у їх документуванні», Г. Мамедов, В. Хекало, Дзеркало тижня, 25 серпня 2023 р., <https://surl.li/hunzla>.

157 «Міжнародні злочини Росії: Що потрібно знати про роль військовослужбовців у їх документуванні», Г. Мамедов, В. Хекало, «Дзеркало тижня», 25 серпня 2023 р., <https://surl.li/vdynpi>; «Як зменшити наслідки війни для культурної спадщини: можуть допомогти ЗСУ», «Дзеркало тижня», Г. Мамедов, В. Титич, 8 січня 2024 р., <https://surl.li/rlbknx>.

158 Див. практичний посібник для Збройних Сил України «Взаємодія Збройних Сил України з органами досудового розслідування під час фіксації обставин вчинення злочинів, пов'язаних зі збройною агресією проти України», Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Інститут підготовки юридичних кадрів Служби безпеки України, Харків, 2023 рік.

Крім того, військовослужбовці володіють знаннями, потрібними для тих прокурорів та слідчих, які розслідують злочини, вчинені під час збройного конфлікту. Саме через це, зокрема, було створено Міжвідомчу робочу групу військових експертів при ОГП. Члени робочої групи «надають консультації правоохоронцям та допомагають їм аналізувати речові докази і документи збройних сил Російської Федерації, розуміти структуру збройних сил Російської Федерації, зв'язки між підрозділами та їхні ролі, командний склад, а також правову систему збройних сил противника, зокрема доктрини командування та управління».¹⁵⁹ Такі експертні знання у випадках міжнародних злочинів необхідні для доказування як фактів вчинення діянь, так і встановлення причетності до них.

Щоб отримати інформацію від військових, слідчі надсилають запити до військових частин та органів військового управління. У процесі реагування на запити можуть виникнути організаційні складнощі. Необхідні зусилля з усіх сторін, щоб надана інформація максимально відповідала вимогам КПК щодо належності та допустимості доказів, як за формою, так і за змістом. Зокрема:

- запити доцільно адресувати визначеним посадовим особам, відповідальним за взаємодію та вищестоящим командирам чи органам військового управління, а не лише вищестоящим командирам;
- ініціатори запитів мають, наскільки це можливо, спрямовувати їх до відповідного військового підрозділу, зокрема до того, який відповідає за район, де ймовірно було вчинено злочин у відповідний період часу; та
- відповідальні посадові особи, яким доручено відповідати на запити, мають забезпечити надання на кожен запит конкретної відповіді, яку можна додати до матеріалів конкретного кримінального провадження, в рамках якого було подано запит, а не узагальнювати відповіді на декілька запитів в одному листі.

Отже, систематична співпраця між СОУ, правоохоронними та іншими державними органами у сфері збереження, передачі та використання доказів міжнародних злочинів має вирішальне значення для забезпечення справедливості, відновлення прав постраждалих та притягнення винних до відповідальності. Важливими факторами успішної взаємодії є:

- Правове регулювання та чіткі процедури – наявність уніфікованих алгоритмів, методів і стандартів обробки доказів з місця події дозволяє координувати дії військових підрозділів і слідчих органів, а також зменшує ризик визнання доказів недопустимими або втрати ними доказової сили.
- Оперативний обмін інформацією – своєчасна передача отриманих від військовослужбовців даних спрощує процес розслідування та робить його

більш ефективним. Для цього важливо використовувати безпечні канали зв'язку, вести чіткий реєстр вилучених речових доказів та зберігати цифрові матеріали з оригінальними метаданими. Відповідні норми та правила мають також наголошувати на стандарті своєчасності.

- Підготовка та навчання особового складу. Військовослужбовці, які беруть участь у збиранні доказів, мають розуміти мінімальні кримінально-процесуальні вимоги та володіти базовими навичками документування та зберігання доказів. Це потребує впровадження відповідних навчальних програм та здійснення підготовки у тісній взаємодії з правоохоронними органами.

У сукупності зазначені заходи сприятимуть посиленню спроможності СОУ документувати злочини та забезпечать корисність зібраних доказів для правоохоронних органів і судів. Це сприятиме невідворотності покарання за найтяжчі міжнародні злочини, а також є важливим фактором у вдосконаленні правової культури, встановленні верховенства права та зміцненні іміджу України на міжнародній арені.

3.3.1 Міжвідомча співпраця з метою покращення обміну доказами з поля бою між українськими відомствами та партнерами

Для подолання окремих із наведених вище викликів, зокрема у сфері міжвідомчої комунікації та координації політик і процедур щодо предметів та інформації, які можуть бути корисними в кримінальних провадженнях, а також для використання доказів із поля бою для інших стратегічних задач[BX1], описаними в розділі 2.4, доцільним є системне впорядкування міжвідомчого діалогу, координації та взаємодії. Є декілька напрямків досягнення такого результату як на міжвідомчому, так і загальнодержавному, а також на міжнародному рівні у взаємодії з країнами-союзниками та партнерами. Зокрема, йдеться про визначення відповідальних за взаємодію та підготовлених контактних осіб серед військових, сектору кримінальної юстиції та інших державних органів України.

Ефективною моделлю забезпечення підтримки як на рівні формування політики, так і на операційному рівні, включно з використанням експертного потенціалу, є організація міжвідомчої координації на національному рівні шляхом визначення органу, відповідального за скликання та проведення спільних засідань і робочих зустрічей представників органів досудового розслідування, прокуратури та військових з актуальних питань порядку денного, орієнтованих на досягнення практичних результатів. За потреби до таких заходів доцільно на регулярній основі залучати представників інших державних органів. Керівники державних органів, що належать до сфери управління різних міністерств (а у Збройних Силах України – відповідні командири), а також керівники інших залучених відомств, у тому числі розвідувальних і безпекових органів, можуть визначати своїх представників для

регулярних особистих зустрічей з метою оперативного вирішення проблемних питань, які стримують повноцінне розгортання та використання потенціалу України у сфері збирання доказів з поля бою.

Оскільки спільні наради є інструментом для вирішення практичних проблем, координуючий суб'єкт – яким, зокрема, може виступати прокуратура – несе відповідальність за забезпечення проведення таких нарад у форматі, що забезпечує досягнення конкретних результатів і практичної користі. Зокрема, це може передбачати винесення на обговорення проблемних питань, з якими стикаються залучені органи, а також спільне опрацювання можливих рішень для оптимізованого використання доказів з поля бою та/або OSINT (Open Source Intelligence розвідка на основі відкритих джерел). У такий спосіб спільні наради можуть виходити за межі формального обміну інформацією і стати надійним інструментом для досягнення значного прогресу на операційному рівні, а також створити основу для взаємодії, підтримки та ресурсного забезпечення на рівні керівництва.

Міжнародні організації, що мають досвід організації міжнародного обміну доказами з поля бою для використання в судових процесах в інших країнах, також можуть стати зразком для взаємодії України з іноземними колегами не тільки в рамках механізмів договорів про взаємну правову допомогу. Наприклад, НАТО активно розробляє та переглядає свою доктрину щодо доказів з поля бою та використання технічних даних, щоб члени Альянсу могли ефективніше використовувати зібрані військовими предмети та інформацію, зокрема для цілей судового переслідування.¹⁶⁰

Крім того, група «Operation Gallant Phoenix» (OGP) також є прикладом міжнародної інтеграції оперативних даних та обміну доказами з поля бою. OGP це «робоча група, до складу якої входять представники правоохоронних органів, військових та розвідувальних служб» із 30 країн світу, а також такі організації, як Європол.¹⁶¹ «Міжнародні та міжвідомчі партнери місії розміщені в інтеграційному центрі, де вони можуть скористатися різноманітністю функціональних експертів, колективом юридичних органів та середовищем, сприятливим для обміну інформацією в режимі реального часу. Всі зацікавлені сторони мають спільну мету і будують міцні відносини, засновані на довірі. OGP використовує унікальні партнерські можливості, повноваження та доступ для перетворення розвідувальних даних у придатну до практичного використання інформацію або на несекретні процесуальні матеріали, що дозволяє партнерам досягати мети шляхом застосування відповідних механізмів».¹⁶² З жовтня 2023 року по вересень 2024 року ді-

160 Technical Exploitation and Battlefield Evidence, NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre, 2023, https://www.jallc.nato.int/application/files/3117/0473/0094/TEBE_Factsheet_V2_FINAL.pdf

161 Answer given by Mr Avramopoulos on behalf of the Commission, 2018, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-8-2018-000009-ASW_EN.html

162 Outmatched. Shortfalls in Countering Threat Networks, David Richard Doran, 2018 <https://sur.li/zawgkt>; Australia, U.S. Discussions Ranged the Globe, Dunford Says, Jim Garamone, 2018, <https://sur.li/rajgvn>

яльність OGP сприяла проведенню понад 1600 розслідувань у багатьох країнах з використанням доказів, зібраних на полі бою, та відповідного аналізу матеріалів, зібраних військовими.¹⁶³

Хоча OGP зосереджується на доказах, пов'язаних з тероризмом, зокрема на Близькому Сході, її модель об'єднання військових, правоохоронних органів та розвідки може слугувати також основою для притягнення до відповідальності за найтяжчі міжнародні злочини. У комюніке саміту НАТО у Вільнюсі 2023 року зазначалося, що загрози, які становлять Росія та тероризм, «є глобальними та взаємопов'язаними».¹⁶⁴ Визнаючи це, країни-учасниці OGP приєдналися до ініціативи навіть з таких віддалених країн, як Нова Зеландія; докази,¹⁶⁵ надані OGP, сприяли винесенню вироків у кількох країнах, зокрема в Португалії;¹⁶⁶ також ведеться робота в канадській системі правосуддя, щоб створити нормативну базу для включення доказів OGP у їхню систему.¹⁶⁷

Для контексту важливо усвідомлювати, що ані внутрішній міжвідомчий, ані міжнародний процес не є швидким – потрібний час, щоб налагодити відносини довіри та підтримки, дізнатися, що роблять інші агентства, як вони це роблять і як об'єднати все в систему для досягнення спільної мети. Навіть у системі, де вища керівна ланка вимагає негайних результатів, такі складні питання, як докази з поля бою, потребують часу, ресурсів і обдуманих дій для їх вирішення.

3.4

Взаємодія військовослужбовців та підрозділів СОУ з цивільними особами під час збору доказів міжнародних злочинів

Під час збройних конфліктів цивільне населення часто стає свідками і потерпілими від міжнародних злочинів, в тому числі воєнних та злочинів проти людяності. На деяких територіях України лише військовослужбовці та підрозділи

163 Колбі Дженкінс та генерал Браян П. Фентон, Заява для протоколу перед Підкомітетом Сенату з питань збройних сил з нових загроз та можливостей, Комітет Сенату США з питань збройних сил, 8 квітня 2025 р. <https://surl.li/czbvvrz>

164 Комюніке Вільнюського саміту, НАТО, 2023 рік, <https://surl.lu/ssltsw> («Мир у євроатлантичному регіоні зруйновано. Російська Федерація порушила норми та принципи, які сприяли стабільному та передбачуваному порядку безпеки в Європі. Російська Федерація є найважливішою і найнагальнішою загрозою безпеці союзників, а також миру і стабільності в євроатлантичному регіоні. Тероризм у всіх його формах і проявах є найбільш прямою асиметричною загрозою безпеці наших громадян, міжнародному миру та процвітання. Загрози, з якими ми стикаємося, є глобальними та взаємопов'язаними».

165 Operation Gallant Phoenix deployment extended, Hon J. Collins KC, Hon M. Mitchell, Rt Hon W. Peters, 2025 <https://surl.li/kpgonm>

166 <https://interlinkagesdatabase.icct.nl/case/99170jblsb>

167 Exclusive: 'Battlefield evidence' from Syria is coming to Canada's courts, S. Bell, J. Semple, 2024, <https://surl.li/pmvafoy>

СОУ представляють державну владу і безпосередньо контактують з цивільним населенням.

Цивільне населення часто змушене звертатися з усіма своїми проблемами до військових СОУ. Саме від них вони отримують екстрену допомогу (продукти харчування, питну воду, ліки, допомогу в евакуації своїх сімей та дітей у безпечніші місця, соціальну, психологічну та юридичну допомогу тощо).¹⁶⁸ В першу чергу це стосується офіцерів підрозділів цивільно-військового співробітництва, які забезпечують взаємодію з цивільним населенням у зонах відповідальності свого підрозділу.¹⁶⁹ Однак в умовах збройного конфлікту інші військовослужбовці також контактують із цивільним населенням і залучаються до надання допомоги, пов'язаної із задоволенням їх базових потреб.¹⁷⁰ Як наслідок, формується довіра між військовими та цивільними, які можуть ділитися інформацією, корисною для розслідування міжнародних злочинів.¹⁷¹

Це особливо актуально під час поточного конфлікту в Україні. Як зазначено нижче, в цій конкретній правовій ситуації на військових покладено виконання різноманітних завдань із підтримки цивільного населення.

3.4.1 Практичні аспекти співпраці з цивільними особами у збиранні доказів міжнародних злочинів

Необхідність налагодження тісної співпраці між СОУ та цивільним населенням у зоні бойових дій в сфері розслідування злочинів зумовлена рядом чинників, які впливають із реалій поточного збройного конфлікту. До основних чинників належать:

- Безпосередня присутність у зоні бойових дій. Військовослужбовці, які виконують бойові завдання на передовій, часто стають першими свідками або отримують інформацію від місцевих жителів про ймовірні порушення МГП (обстріл житлових районів, пошкодження цивільної інфраструктури тощо). Своєчасна фіксація цих фактів та інформації про них може згодом

168 Як отримати правову допомогу людям, що перебувають у зонах ведення бойових дій», Г. Мамедов, І. Миколаїв, «Дзеркало тижня», 13 липня 2023 року, <https://surl.lt/hxizbf>.

169 Доктрина «Цивільно-військове співробітництво», затверджена Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України 2 липня 2020 року, № 15860/С <https://surl.lu/vnqohb>. Тимчасова настанова з цивільно-військового співробітництва у ході підготовки та застосування Збройних Сил України, затверджена наказом Генерального штабу Збройних Сил України від 2 квітня 2019 року № 131.

170 Як отримати правову допомогу людям, що перебувають у зоні бойових дій, Г. Мамедов, І. Миколаїв, «Дзеркало тижня», 13 липня 2023 року, <https://zn.ua/ukr/war/jak-otrimati-pravovu-dopomohu-ljudjam-shcho-perebuvajut-u-zonakh-vedennja-bojovikh-dij.html>.

171 Міжнародні злочини Росії: Що потрібно знати про роль військових у їх документуванні, 25 серпня 2023 року, Г. Мамедов, В. Хекало, «Дзеркало тижня», <https://surl.lt/oshoyc>. Див. також Добровільний звіт у сфері міжнародного гуманітарного права, Міністерство оборони України, 2024 рік, <https://surl.lu/dfttsr>, с. 83.

стати вирішальним фактором для успішного проведення досудового розслідування.

- Відсутність швидкого доступу правоохоронних органів. Через активні бойові дії, мінування території, загрозу атак безпілотників, руйнування дорожньої інфраструктури та логістичні труднощі органи досудового слідства часто не можуть швидко прибути на місце злочину. Військові стають основним посередником між потерпілими або свідками та державними органами, що дозволяє їм зберегти важливу інформацію, яка в іншому випадку могла б бути втрачена.
- Забезпечення легітимності дій СОУ. Ефективна та гуманна взаємодія з місцевими жителями, в тому числі надання їм необхідної первинної правової або гуманітарної допомоги, створює позитивний імідж СОУ, формує довіру та сприяє отриманню додаткових доказів і показань про скоєні злочини. Своєчасне та належне документування потенційних порушень також може допомогти уникнути безпідставних звинувачень у тому, що СОУ самі вчинили порушення – це буде сприяти демонстрації дотримання МГП серед українських військовослужбовців.
- Заповнення вакууму в сфері державного управління. У районах, де ведуться активні бойові дії, або на територіях, окупованих чи звільнених сторонами конфлікту, робота цивільних державних і місцевих органів влади часто призупиняється або обмежується. За таких обставин військовослужбовці часто беруть на себе функції, що виходять за межі суто оборонної мети СОУ, включаючи допомогу місцевим жителям у встановленні контактів з державними установами, роз'яснення юридичних процедур тощо.

Таким чином, низка об'єктивних обставин, зокрема фактична присутність військових у районах бойових дій та обмежені можливості правоохоронних органів у зоні конфлікту визначає критичну важливість залучення СОУ до роботи з місцевими жителями. Це дозволяє своєчасно виявляти порушення МГП, фіксувати їх та передавати цю інформацію до компетентних органів. У довгостроковій перспективі така взаємодія не тільки допомагає встановити істину і притягнути винних до відповідальності, але й зміцнює довіру до СОУ, забезпечуючи дотримання законності і правопорядку навіть у найбільш небезпечних районах.

3.4.2 Нормативно-правова база взаємодії військовослужбовців та підрозділів СОУ з цивільним населенням у процесі збору доказів міжнародних злочинів

Забезпечення ефективної взаємодії між військовослужбовцями СОУ та цивільним населенням під час збройного конфлікту можливе за умови чіткого законодавчого регулювання відповідних повноважень та процедур для військовос-

лужбовців. Вимоги Конституції України щодо захисту людини та гарантування її прав і свобод у поєднанні (у відповідних випадках) з положеннями законодавства про правовий режим воєнного стану створюють основу для залучення підрозділів СОУ до виконання додаткових функцій, що виходять за межі звичайних військових обов'язків. Ці додаткові функції зумовлені як практичними потребами (відсутність або обмежена діяльність цивільних органів влади в зонах бойових дій), так і обов'язком держави забезпечити захист цивільного населення, яке перебуває в небезпеці.

Відповідно до статті 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Це встановлює загальний обов'язок державних органів, включаючи СОУ, вживати всіх можливих заходів для захисту цивільного населення, в тому числі в умовах воєнного стану. Водночас повноваження військових у цій сфері потребують подальшої правової конкретизації: відповідно до статті 19 Конституції України, органи державної влади зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Крім того, Конституція вимагає, щоб такі нормативні акти визначали межі повноважень органу державної влади та порядок його діяльності.¹⁷²

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» був прийнятий, серед іншого, з метою створення умов для забезпечення безперервності здійснення державної влади на території, де введено воєнний стан, і, як наслідок, надання послуг населенню відповідних адміністративно-територіальних одиниць.¹⁷³ Цей закон також передбачає, що військове командування та (якщо вони створені) військові адміністрації можуть, у разі необхідності, переймати на себе деякі повноваження цивільних органів влади для забезпечення життєво важливих потреб населення та впровадження заходів режиму воєнного стану.

Стаття 9 цього закону¹⁷⁴ визначає повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо вжиття конкретних заходів в умовах воєнного стану. Зокрема, під час режиму воєнного стану голова сільської, селищної або міської територіальної громади, на території якої не ведуться бойові дії і не прийнято рішення про встановлення військової адміністрації, виключно з метою реалізації заходів режиму воєнного стану, може прийняти рішення про створення спеціалізованих установ з надання безоплатної первинної правничої допомоги, призначення на посади і звільнення з посад керівників цих установ, залучення фізичних чи юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правничої допомоги. У районах, де ведуться бойові дії, військове командування та військові адміністрації (якщо вони створені) несуть пряму відповідальність за введення та реалізацію режиму воєнного стану.

172 Конституція України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

173 Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

174 Там само.

Частина четверта статті 1 Закону України «Про Збройні сили України» дозволяє залучати підрозділи ЗСУ до здійснення заходів воєнного стану, захисту цивільного населення, евакуації людей, запобігання кризовим ситуаціям, відновлення критичної інфраструктури та охорони громадського порядку в районах бойових дій. В умовах, коли цивільні органи влади не можуть повноцінно виконувати свої функції, військові підрозділи фактично стають найважливішою ланкою в наданні допомоги населенню.¹⁷⁵

Важливо, що правовий режим воєнного стану не є і не повинен бути необхідною умовою для задіяння можливостей, повноважень, зобов'язань або прерогатив військових щодо збору, обробки та передачу інформації, яка може допомогти прокурорам або слідчим у розслідуванні кримінальних проваджень. Натомість воєнний стан оголошується в ситуаціях, коли надзвичайні обставини вимагають від військових відігравати розширену роль у сферах правопорядку та державного управління, в тому числі виконувати функції, що зазвичай належать до повноважень цивільних правоохоронних органів влади.

3.4.3 Відновлення базової стабільності, захист цивільного населення та координація правової допомоги підрозділами СОУ як елемент отримання даних про порушення законів і звичаїв війни

У цьому контексті одним із ефективних механізмів отримання своєчасної інформації про порушення законів і звичаїв війни є надання військовослужбовцями цивільному населенню предметів першої необхідності та інформації про можливість отримання правової допомоги. Участь СОУ у вирішенні нагальних проблем цивільного населення в зоні бойових дій дозволяє їм не тільки сприяти забезпеченню основних потреб цивільного населення та гарантій гуманного поводження з метою відновлення їхніх законних прав, а й отримувати додаткові дані та докази щодо ймовірних міжнародних злочинів.

У зонах бойових дій військовослужбовці можуть відновлювати порядок, швидко реагувати на кризові ситуації, забезпечувати безпеку цивільного населення та захищати його від насильства, допомагати координувати доступ до правової допомоги, а також забезпечувати захист і збереження культурної спадщини. Вони часто є основним джерелом інформації, яка може допомогти цивільному населенню, зокрема шляхом:

- забезпечення доступу до гуманітарної, соціальної або медичної допомоги;
- налагодження контактів та забезпечення комунікації з державними органами або міжнародними організаціями, які надають допомогу у вирішенні

175 Закон України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 року № 1934-ХІІ, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>.

ні юридичних питань (наприклад, центри безоплатної правової допомоги Міністерства юстиції України, Офіс Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Міжнародний комітет Червоного Хреста, міжнародні та національні правозахисні організації тощо);

- документування фактів порушень законів і звичаїв війни, скоєних у зоні бойових дій; та
- скерування осіб у процедурах отримання допомоги у разі руйнування житла, погіршення стану здоров'я тощо.¹⁷⁶

Це передбачає інформування цивільної особи про її права та можливості отримання послуг, гарантованих державою, а також про найближчі державні установи (ЦНАП, центри безоплатної правової допомоги, нотаріуси, державні та приватні судові виконавці, органи юстиції тощо).¹⁷⁷

Надання необхідної інформації та забезпечення базових потреб зазвичай сприяє встановленню довіри між СОУ та цивільним населенням, що часто призводить до передачі інформації про міжнародні злочини. Якщо військовослужбовці отримують від місцевого населення інформацію про міжнародні злочини, вона повинна бути належним чином задокументована, збережена та передана по підпорядкуванню, щоб забезпечити її надання відповідним правоохоронним органам.¹⁷⁸

Систематична робота з забезпечення основних потреб та гарантій захисту цивільного населення військовослужбовцями в зоні бойових дій проводиться в Силах територіальної оборони Збройних сил України (Сили ТрО ЗСУ) з моменту повномасштабного вторгнення Росії в Україну в 2022 році.¹⁷⁹

12 червня 2022 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про засади національного спротиву» від 3 травня 2022 року № 2237-ІХ, яким дозволено залучати підрозділи Сил ТрО ЗСУ до виконання завдань в районах воєнних (бойових) дій. Цим законом парламент також розширив перелік завдань Сил ТрО ЗСУ додавши «участь у наданні населенню правових послуг у порядку, передбаченому Законом України «Про безоплатну правничу допомогу».¹⁸⁰ Це була реакція держави на ситуацію, коли через активні бойові дії

176 Як отримати правову допомогу людям, що перебувають у зонах бойових дій, Г. Мамедов, І. Миколаїв, «Дзеркало тижня», 13 липня 2023 року, <https://zn.ua/ukr/war/jak-otrimati-pravovu-dopomogu-ljudjam-shcho-perebuvajut-u-zonakh-vedennja-bojovikh-dij.html>.

177 Там само.

178 Там само.

179 Там само.

180 Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про засади національного спротиву» від 3 травня 2022 року № 2237-ІХ, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2237-20#Text>.

або окупацію цивільні органи влади не можуть виконувати свої функції, а громадяни залишаються без правового захисту та доступу до консультацій.

12 липня 2023 року, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про засади національного спротиву» від 3 травня 2022 року, № 2237-ІХ, після проведення польових та камеральних досліджень,¹⁸¹ а також публічних обговорень з громадським сектором та державними органами, між Командуванням Сил ТрО ЗСУ та Координаційним центром з надання правничої допомоги Міністерства юстиції України було підписано меморандум про співпрацю.¹⁸²

Співпраця передбачала участь Сил ТрО ЗСУ в організації первинної правничої допомоги цивільним особам у зонах бойових дій спільно з Координаційним центром правничої допомоги, створеним у системі Міністерства юстиції України, фахівці якого можуть надавати як консультативну (первинну) правничу допомогу, так і правову підтримку (вторинну правничу допомогу). Необхідність такої співпраці пов'язана насамперед з тим, що через негативну безпекову ситуацію та значні руйнування населених пунктів у зонах бойових дій та на деокупованих територіях державні та місцеві органи влади або відсутні, або тільки-но відновлюють свою роботу. Іноді держава в таких ситуаціях не може в повній мірі забезпечити права громадян на доступ до правничої допомоги. Водночас майже кожна людина в таких районах потребує термінової правничої допомоги. Таким чином, військовослужбовці є незамінними.¹⁸³ Дійсно, взаємодія з цивільним населенням, зокрема в частині роз'яснення існуючих правових ресурсів та координації різних базових послуг,¹⁸⁴ є важливим завданням підрозділів цивільно-військового співробітництва.¹⁸⁵

181 Нова «зброя» для української армії – юридична, Г. Мамедов, «Дзеркало тижня», 14 березня 2024 р., <https://zn.ua/ukr/war/nova-zbroja-dlja-ukrajinskoji-armiji-juridichna.html>; Як отримати правову допомогу людям, що перебувають у зонах бойових дій?

Г. Мамедов, І. Ніколаєв, «Дзеркало тижня», 13 липня 2023 року, <https://surl.lu/gamqtb>;

Міжнародні злочини Росії: Що потрібно знати про роль військовослужбовців у їх документуванні, 25 серпня 2023 року, Г. Мамедов, В. Хекало, «Дзеркало тижня» <https://zn.ua/ukr/LAW/mizhнародni-zlochini-rosiji-shcho-treba-znati-pro-rol-vijskovosluzhbovtsiv-u-jikh-dokumentuvanni.html>;

Як зменшити наслідки війни для культурної спадщини: можуть допомогти ЗСУ, Г. Мамедов, В. Титич, «Дзеркало тижня», 8 січня 2024 року, <https://zn.ua/ukr/war/jak-zmenshiti-naslidki-vijni-dlja-kulturnoji-spadshchini-mozhut-dopomohti-zsu.html>;

Тези: «Імплементация міжнародного гуманітарного права в контексті поточного збройного конфлікту в Україні», Г. Мамедов, В. Хекало. Збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми правової підтримки оборони України», під ред. П.П. Богуцький, П. П. Богуцький, Ю. В. Гаруст, Л. В. Заславська, В. Г. Пилипчук. Київ, 2024 рік.

182 Сили Тероборони підписали меморандум про співпрацю з Координаційним центром правової допомоги, [Sensor.net](https://sensor.net/ua/n3430675), 12 липня 2023 року, <https://sensor.net/ua/n3430675>.

183 Там само.

184 Доктрина «Цивільно-військове співробітництво» затверджена Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України 2 липня 2020 року, № 15860/С <https://surl.lu/vnqohb>; Тимчасова настанова з цивільно-військового співробітництва у ході підготовки та застосування Збройних Сил України, затверджена наказом Генерального штабу Збройних Сил України від 2 квітня 2019 року № 131.

185 Там само.

3.5

Роль командирів у збиранні та збереженні доказів порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права в сфері прав людини

Роль командира – багатогранна. З одного боку, статус командира відповідно до Статуту внутрішньої служби Збройних сил України зобов'язує ефективно організовувати процес документування ймовірних міжнародних злочинів. З іншого боку, ситуація інтенсивних бойових дій, обмежених ресурсів та підвищеного стресу вимагає гнучких рішень та здатності координувати зусилля підпорядкованих підрозділів та особового складу. Відповідно, саме їхнє лідерство та здатність оперативно реагувати на виклики визначають як бойову ефективність підрозділу, так і рівень правової обізнаності та дисципліни підлеглих. Роль командирів є інтегративною: організовуючи взаємодію між військовослужбовцями, підрозділами та службами, що знаходяться в їхньому підпорядкуванні, вони можуть забезпечити комплексний підхід до збору та зберігання доказів потенційних міжнародних злочинів.

Історично деякі військові командири (та суб'єкти формування політики) ставили під сумнів доцільність збору та зберігання доказів у виконанні бойових завдань. Часто наголошується – і цей Посібник у кількох місцях це прямо визнає – військовослужбовці не є слідчими, криміналістами, або ж іншими працівниками правоохоронних органів. Однак, як зазначалося вище, військовослужбовці зобов'язані сприяти правоохоронним органам у захисті прав громадян та національних інтересів України.¹⁸⁶ В цілому військова служба *полягає* в одночасному захисті власних сил і протидії загрозам з боку противника шляхом застосування вогневих засобів або іншими способами виведення противника з бою, знищення або послаблення його спроможності вести бойові дії. Як показано в розділі 2.4, докази з поля бою можуть допомогти у виконанні цієї задачі багатьма способами. Тож безпосередня участь і лідерська роль командирів у забезпеченні збору доказів мають вирішальне значення не тільки для побудови окремих кримінальних справ, але й для стратегічним фактором кратного посилення спроможностей завдяки зібраним доказам.

3.5.1 Положення нормативно-правових актів щодо ролі командирів у збиранні та збереженні доказів із поля бою

Забезпечення належного дотримання МГП та інші правових норм у зоні бойових дій значною мірою залежить від діяльності командирів. Відповідно до

положень Статуту внутрішньої служби Збройних сил України¹⁸⁷ та Інструкції з МГП,¹⁸⁸ командири мають усю повноту управлінських повноважень. Командир також несе персональну відповідальність за дисципліну, підготовку особового складу, дотримання військово-правових приписів та належне застосування законодавства, зокрема зокрема щодо документування міжнародних злочинів.

Відповідно до статті 58 Статуту внутрішньої служби ЗСУ, командир є єдиною начальником і особисто відповідає за бойову та мобілізаційну готовність довіреного йому підрозділу, бойову підготовку, виховання, військову дисципліну, морально-психологічний стан підлеглих, збереження їх життя та здоров'я; за внутрішній порядок, стан та збереження озброєння, боєприпасів, бойової та іншої техніки; за всебічне забезпечення військової частини; за забезпечення своїх підлеглих соціальним захистом та законними правами, на які вони мають право. Водночас командир повинен вимагати від своїх підлеглих дотримання вимог Конституції України, законів України, статутів ЗСУ та інших нормативно-правових актів.¹⁸⁹ Стаття 59 цього ж Статуту зобов'язує командира дотримуватися зобов'язань України з міжнародного гуманітарного права та вимагати того ж від своїх підлеглих.¹⁹⁰

Як детальніше розглянуто в розділі 5.3, командири є ключовими суб'єктами у забезпеченні дотримання МГП. Вони повинні навчати підлеглих міжнародному гуманітарному праву, попереджати їх про кримінальну відповідальність за порушення, припиняти порушення та повідомляти про них, а також притягати винних до відповідальності в межах своїх повноважень.¹⁹¹ Командири зобов'язані взаємодіяти з юридичними радниками для вирішення питань, пов'язаних із застосуванням МГП. У контексті доказів з місця бойових дій це означає необхідність отримання юридичної консультації та забезпечення того, щоб усі зібрані докази відповідали українським та міжнародним правовим стандартам.¹⁹²

187 Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>.

188 Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

189 Статут внутрішньої служби Збройних сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>.

190 Статут внутрішньої служби Збройних сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>.

191 Див.Інструкцію про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>, розділ 5, пункт 1.

192 Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

3.5.2 Вплив командира як військового керівника на збір та зберігання доказів з поля бою

Командир повинен координувати дії та забезпечувати взаємодію підлеглого особового складу та підрозділів, які беруть участь у зборі доказів із поля бою. Таким чином, все залежить від виконання ними лідерської функції.

У роботі з доказами з поля бою роль командирів може проявлятися по-різному. Зокрема, вони:

- **Знають право** – командири повинні нагадувати військовослужбовцям про норми МГП та наслідки їх порушення.
- **Подають приклад** – командири самі дотримуються законів війни та забезпечують дисципліну у своїх підрозділах. Швидка і правильна реакція командира на ймовірні порушення МГП демонструє важливість збору доказів потенційних порушень та участі в процесі правосуддя.
- **Забезпечують звітування про зібрані докази та їхнє збереження** – командири чітко пояснюють, що порушення повинні бути задокументовані та повідомлені.
- **Сприяють міжвідомчим та загальнодержавним процесам** – як зазначено в цьому Посібнику, а особливо в розділі 3.3.1, загальнодержавні або міжвідомчі робочі групи або координаційні штаби можуть допомогти забезпечити максимальне використання стратегічної та оперативної цінності зібраних доказів. З боку командирів демонстрація лідерства, підтримка та, за необхідності, забезпечення відповідного рівня представництва, є надзвичайно важливими для формування внутрішньої культури підрозділу, який розуміє, що збір та зберігання доказів є важливими для безпеки України.

Тому командири повинні вживати заходів для збору, захисту та зберігання доказів з поля бою для будь-якого потенційного розслідування і повинні знати, як не зашкодити можливому розслідуванню неналежним збиранням доказів з поля бою. Це означає, що вони повинні забезпечити:

- що їхній особовий склад має базову інформацію про те, як проводити збереження та переміщення доказів, а також як поводитися з імовірними потерпілими та свідками;¹⁹³
- що їхні підрозділи дійсно збирають докази потенційних міжнародних злочинів, коли мають таку можливість;
- що інформація про потенційні міжнародні злочини своєчасно передається вищестоящому командуванню та іншим відповідним державним органам України;

193 The Role of the Soldier in Responding to War Crimes, G. Yasutis, R. Mikova, J. Prescott, W. Shabas, 2023, https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/War_crimes_Evidence-UKR.pdf.

- що докази належним чином зберігаються, лише мінімально засекречуються (залежно від обставин), та передаються правоохоронним органам; та
- що військовослужбовцям, які стикаються з доказами потенційних міжнародних злочинів (таких як масові поховання тощо), надається належна психологічна та інша підтримка.

3.5.3 Виклики та рекомендації щодо підвищення ефективності ролі командирів у збиранні доказів

Незважаючи на вирішальну роль командирів у забезпеченні боєготовності, дисципліни та морально-психологічного стану своїх підрозділів, на практиці існує низка факторів, які ускладнюють належну організацію та виконання ними функцій зі збирання та зберігання доказів потенційних міжнародних злочинів. Наприклад:

- **Відсутність систематичної спеціалізованої підготовки.** Не всі командири мають достатні знання та практичні навички у фіксуванні міжнародних злочинів. До програм підготовки командного складу слід включити курс про важливість та організацію процесу збирання та зберігання доказів з поля бою.
- **Високий темп бойових операцій та обмежені ресурси.** На тлі інтенсивних бойових дій командири часто (що цілком зрозуміло) змушені надавати пріоритет суто військовим завданням. За таких обставин процес документування порушень МГП може відбуватися за залишковим принципом. Щоб подолати цю проблему, важливо створити чіткі внутрішні інструкції в кожному підрозділі та розподілити відповідальність між військовослужбовцями, які можуть оперативного реагувати на виявлені факти міжнародних злочинів, щоб цей процес не вимагав надмірних витрат часу.
- Як зазначалося в інших розділах, **не існує уніфікованих інструкцій щодо зберігання, убезпечення та передачі доказів.**
- **Належний захист інформації.** Командир повинен забезпечити належний контроль за інформацією відповідно до принципів, викладених у розділі 3.3.2, пояснити особовому складу відповідні вимоги щодо конфіденційності навіть для несекретних матеріалів, що стосуються можливих доказів воєнних злочинів, та забезпечити їхню поінформованість щодо наслідків несанкціонованого розголошення інформації.
- **Психологічні бар'єри та вплив стресу.** Під час бойових дій військовослужбовці можуть ігнорувати або недооцінювати важливість збору доказів через високий рівень стресу та постійну загрозу їхньому життю. Особливо у ситуаціях стресу, втоми або бойового шоку надзвичайно складно дотримуватися всіх процедур збирання доказів.

Командир є ключовою особою у впровадженні процедур документування порушень МГП в повсякденній діяльності підрозділу. Для цього доцільно:

- ввести навчання з процедури фіксації фактів міжнародних злочинів: фото- та відеозйомка, складання протоколу огляду місця події, отримання показання тощо, у систему бойової підготовки;
- інструктувати особовий склад, щоб у разі виявлення міжнародних злочинів військовослужбовці знали алгоритм дій (повідомлення за підпорядкуванням, забезпечення безпеки місця події, інформування юридичної служби тощо); та
- підтримувати дисципліну для запобігання несанкціонованому знищенню доказів або їх оприлюдненню у відкритих джерелах без належного дозволу.

Тому командир повинен діяти у тісній співпраці з підрозділами психологічної¹⁹⁴ підтримки, щоб мінімізувати негативні психоемоційні фактори, які перешкоджають ефективному фіксуванню міжнародних злочинів та виконанню основних завдань військової служби. Зокрема, командир, у співпраці з фахівцями підрозділів психологічної підтримки, повинен пояснювати військовослужбовцям важливість збору доказів міжнародних злочинів, як із точки зору їхньої стратегічної цінності для України¹⁹⁵, так і з точки зору їхньої доведеної цінності для притягнення винних до відповідальності,¹⁹⁶ а також забезпечувати особовий склад необхідною психологічною підтримкою і на випадок виявлення доказів міжнародних злочинів, і в ситуаціях щоденного жаху бойових дій.

Таким чином командири відіграють важливу роль у збиранні та збереженні доказів потенційних міжнародних злочинів завдяки своїй ключовій ролі у військовій ієрархії та відповідальності за дисципліну, бойову готовність, а також моральний і психологічний стан підрозділу. Незважаючи на існуючі правові вимоги, цілий ряд факторів, у тому числі недостатня спеціалізована підготовка, висока інтенсивність бойових дій та проблеми зі збереженням доказів, ускладнюють практичну реалізацію цих обов'язків. Наявність додаткових рекомендацій та навчання з питань міжнародного гуманітарного права можуть допомогти командирам у виконанні цієї частини їхніх обов'язків.

3.6

Роль підрозділів та служб Збройних Сил України у процесах збору та зберігання доказів міжнародних злочинів

У ході збройного конфлікту в ситуації, коли доступ компетентних слідчих органів до місця події обмежений, будь-який підрозділ чи служба СОУ, що виконує поставлені завдання на вказаній ділянці, може долучитись до процесів збору

194 Див. розділ 5.4.1.4.

195 Див. розділ 2.4.

196 Див. розділ 2.2.

та зберігання доказів потенційних міжнародних злочинів. Здійснюючи деокупацію населеного пункту або захоплюючи позицію, де при відході противник залишив боєприпаси чи документи, будь-який підрозділ може виявити докази, що допоможуть слідчим та прокурорам у процесі розслідування та/або притягнення до відповідальності за ймовірно скоєні міжнародні злочини. Кожен підрозділ може відіграти важливу роль у процесах збору та зберігання доказів міжнародних злочинів. Водночас, в цьому контексті варто звернути особливу увагу на такі чотири підрозділи, а саме:

- юридична служба;
- підрозділи розвідки;
- підрозділи цивільно-військового співробітництва; та
- підрозділи військової служби правопорядку.

Окрім того, підрозділи психологічної підтримки персоналу можуть надавати підтримку військовослужбовцям, що стикаються з доказами потенційних міжнародних злочинів.¹⁹⁷

Беручи участь у заходах планування бойових дій, юрисконсульти, офіцери розвідки та представники підрозділів цивільно-військового співробітництва набувають необхідних знань та практичних навичок для виявлення та запобігання порушенням норм міжнародного гуманітарного права. Більше того, залучення згаданих категорій військовослужбовців до заходів планування підвищує ймовірність належного документування та збереження виявлених доказів. Натомість незалучення згаданих категорій військовослужбовців до заходів планування не лише створює прогалини в розумінні правових ризиків, але і обмежує спроможність держави ефективно реагувати на порушення, вчинені будь-якою зі сторін конфлікту.

3.6.1 Юридична служба.

Представники юридичної служби здійснюють первинну обробку, систематизацію та передачу інформації про ймовірні міжнародні злочини. Така діяльність є основоположною для належного збору та зберігання доказів ймовірних міжнародних злочинів, адже вона створює правові передумови для подальшого розслідування та притягнення винних до відповідальності. Юридична служба також відіграє ключову роль у забезпеченні дотримання чинного законодавства під час виконання бойових завдань. Докладніше про це йдеться в розділі 5.4.

Відповідно до статті 99 Розділу 3 Частини I Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV та Глави 6 Розділу 1 Інструкції про порядок виконання норм міжна-

родного гуманітарного права у Збройних Силах України¹⁹⁸, у кожній військовій частині передбачено посаду помічника командира з правової роботи (юрисконсульта). У мирний і воєнний час юрисконсульт відповідає за організацію та стан правової роботи у військовому підрозділі. В ході збройного конфлікту помічник командира з правової роботи надає командуванню консультативно-дорадчу допомогу з питань дотримання правил ведення бою та проводить інструктажі для особового складу стосовно застосування відповідних правових норм.¹⁹⁹ У Розділі 5.4 більш детально описана роль юридичної служби у забезпеченні дотримання норм МГП представниками СОУ.

Юрисконсульти також відіграють важливу роль у передачі інформації про ймовірні міжнародні злочини. Будучи фахівцями в галузі національного та міжнародного права, саме офіцери юридичної служби володіють необхідною компетенцією не лише для виявлення потенційних доказів, але і для забезпечення належного збору, збереження та передачі. Положення чинних нормативно-правових актів закріплюють ключову роль юрисконсультів у встановленому порядку обміну інформацією. Зокрема, помічники командира з правової роботи відповідають за координацію процесу документування ймовірних міжнародних злочинів, контроль за дотриманням належних процедур і готовність особового складу підрозділу до взаємодії з представниками правоохоронних органів та прокурорами. У практичній площині це передбачає низку конкретних обов'язків, які можна систематизувати наступним чином:

- **Забезпечення порядку подання донесень про порушення норм МГП.** Наприклад, донесення про порушення норм МГП за формою 2/72 МГП складається представниками юридичної служби військових частин на підставі інформації поданої військовослужбовцями та підписується командиром військової частини або іншою уповноваженою ним особою.²⁰⁰ Донесення подаються за підпорядкованістю до юридичної служби вищого рівня у друкованій та електронній формі. Вказана у донесенні інформація також має

198 Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>; Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

199 Звіт про складову частину науково-дослідної роботи дослідження проблем правового регулювання застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів у збройних конфліктах, їх залучення до антитерористичних та інших операцій в мирний час, з урахуванням стандартів НАТО і досвіду провідних країн світу, О. Гушин, Київ, 2018. Варто зазначити, що дія Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України поширюється не лише на військовослужбовців Збройних Сил України, але і на представників інших військових формувань, як-от Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, Національної гвардії України, Державної спеціальної служби транспорту та Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України.

200 Форма звітно-інформаційних документів 2.72/МГП затверджена Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 27 квітня 2022 року № 119 «Про внесення змін до Табелю термінових донесень Збройних Сил України».

бути також скерована до правоохоронних органів. Як зазначалося в інших розділах, у донесенні вказується інформація про місце, дату та час скоєного порушення; норму чи положення, яке потенційно було порушене; підрозділи чи військовослужбовців, що ймовірно скоїли таке порушення; вжиті особовим складом підрозділу заходи щодо надання допомоги постраждалим та/або документування порушення; а також вказується інформація про зібрані докази.

- **Забезпечення належного збору, збереження та передачі доказів** Для того, аби довести обставини справи переданих відомостей про потенційно скоєне порушення недостатньо. Слідчим та прокурорам потрібні докази зібрані у спосіб, що дозволяє підтвердити їхню автентичність.²⁰¹
- **Організація співпраці із правоохоронними органами.** Юридична служба повинна інформувати компетентні органи (Службу безпеки України, Національну поліцію та інші) про виявлені факти потенційних воєнних злочинів, сприяти доступу слідчих груп до первинних доказових матеріалів та співпрацювати з іншими військовими підрозділами для забезпечення документування злочинів у разі, якщо доступ правоохоронних органів до місця події обмежений.

Разом з тим, виконуючи покладені на них обов'язки щодо забезпечення процесу збору та зберігання доказів з поля бою, представники юридичної служби стикаються з суттєвими викликами. Автори посібника (серед яких є діючі військовослужбовці Збройних сил України) провели комплексне дослідження стану збору та узагальнення інформації про порушення норм МГП.²⁰² В результаті проведеного аналізу було отримано такі висновки:

- Робота юридичної служби, як правило, орієнтована більшою мірою на правовий супровід повсякденної діяльності військової частини і меншою мірою на забезпечення дотримання норм МГП та порядку збору доказів з поля бою. Для того, аби представники юридичної служби могли зосередити увагу на зборі доказів з поля бою необхідні відповідні вказівки від командування підрозділу;

201 Див. Розділ 2.3.

202 Міжнародні злочини Росії: що треба знати про роль військовослужбовців у їх документуванні, Г. Мамедов, В. Хекало, Дзеркало тижня, 23 серпня 2023 року, <https://zn.ua/ukr/LAW/mizhnarodni-zlochini-rosiji-shcho-treba-znati-pro-rol-vijskovosluzhbovtziv-u-jikh-dokumentuvanni.html>.

Чому міжнародне гуманітарне право має впроваджуватися в ЗСУ, Г. Мамедов, Дзеркало тижня, 14 березня 2024 року, <https://zn.ua/ukr/war/nova-zbroja-dlja-ukrajinskoji-armiji-juridichna.html>.

Тези доповіді на тему: «Впровадження норм міжнародного гуманітарного права в умовах сучасного збройного конфлікту в Україні», Г. Мамедов, В. Хекало. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми правового забезпечення оборони України», упоряд.: П. П. Богущкий, Ю. В. Гаруст, Л. В. Заславська, В. Г. Пилипчук; Київ, 2024 рік.

- юрисконсульти як правило отримують інформацію про порушення норм МГП із зовнішніх джерел (від правоохоронних органів, підрозділів Державної служби надзвичайних ситуацій, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування чи з відкритих даних), а не безпосередньо від військовослужбовців тих підрозділів, що мають доступ до місць скоєння потенційних злочинів;
- Необхідно розробити чіткі процедури для збору, збереження і передачі доказів та довести їх до представників юридичної служби;
- Варто забезпечити належне документування персональних даних військовослужбовців, які безпосередньо здійснюють збір доказів. У донесеннях про потенційні міжнародні злочини часто не вказуються ані контактні дані осіб, що першими задокументували подію, ані інформація щодо їхнього статусу чи використаних технічних засобів фіксації. Це значно ускладнює з'ясування походження матеріалів та підтвердження їхньої справжності під час подальшого розслідування;
- Необхідно передбачити додаткову підготовку для представників юридичної служби щодо роботи з доказами ймовірних міжнародних злочинів. Зі свого боку, юрисконсульти мають надавати консультативно-дорадчу допомогу підрозділам цивільно-військового співробітництва, розвідки, психологічної підтримки персоналу та іншим категоріям військовослужбовців з питань фіксації порушень норм МГП та захисту інформації;
- Слід передбачити більш чіткі вказівки щодо забезпечення своєчасної подачі донесень про ймовірні міжнародні злочини, а також верифікації відомостей наведених у них;
- Існує потреба у посиленні координації з правоохоронними органами. За відсутності чіткого регламенту юридична служба не завжди має механізми для ефективної передачі отриманої інформації, особливо в умовах активних бойових дій. Окремі аспекти взаємодії між військовими підрозділами та правоохоронними органами були розглянуті в попередніх розділах.²⁰³

3.6.2 Підрозділи розвідки

Підрозділи розвідки СОУ є невід'ємною складовою сил оборони держави, що відповідає за добування, обробку і передачу відомостей щодо обстановки в зоні бойових дій, а також щодо імовірних порушень МГП. Розвідувальна інформація також може бути використана для доведення обставин міжнародних злочинів або встановлення осіб, що можуть бути притягнуті до відповідальності за такі злочини. Так, розвідувальні підрозділи часто отримують у пріоритетному порядку інформацію про розташування та діяльність підрозділів противника, характер

та зміст наказів командирів підрозділів противника, факти застосування заборонених засобів і методів ведення війни, дані про потерпілих, зруйновані цивільні об'єкти тощо. Інформація за кожною з перелічених категорій може відігравати важливу роль не лише у плануванні воєнних операцій, але і в ході розслідування кримінальних справ. У сучасних конфліктах значущість розвідувальної інформації постійно зростає завдяки появі нових та вдосконаленню існуючих джерел розвідки. Йдеться, зокрема, про безпілотні системи, стаціонарні камери спостереження та дані з відкритих джерел.

Інструкція з МГП регламентує обов'язок підрозділів розвідки дотримуватися вимог права збройних конфліктів.²⁰⁴ Відповідно до положень глави 1 розділу 3 Інструкції з МГП до основних завдань підрозділів розвідки належить добування достовірних розвідувальних даних про об'єкти противника, які знаходяться поблизу цивільних об'єктів; наявність укриттів для цивільного населення на можливих напрямках дій військ (сил); наявність, розташування і стан об'єктів, які знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права, ступінь їх використання противником; порушення норм міжнародного гуманітарного права під час ведення бойових дій своїми військами (силами) і військами противника.²⁰⁵ У Розділі 5.4 більш детально описана роль підрозділів розвідки у забезпеченні дотримання норм МГП представниками СОУ.

З огляду на те, що збір розвідувальних даних здійснюється безпосередньо в районі збройного конфлікту, підрозділи розвідки не лише проводять аналіз дій та спроможностей противника, але і отримують унікальний доступ до великого обсягу інформації про ймовірні порушення норм міжнародного гуманітарного права. В ході виконання поставлених завдань, військовослужбовці підрозділів розвідки мають змогу збирати інформацію про підготовку та виконання злочинних наказів, виявляти документи, що містять докази потенційних міжнародних злочинів та добувати відомості про факти руйнування цивільних об'єктів або утримання військовополонених в умовах, що суперечать МГП. Як правило, така діяльність охоплює:

- відомості про підрозділи противника, а саме бойовий склад, імена командирів та зміст потенційно злочинних наказів;
- документальні докази ймовірних порушень, а саме захоплені накази, документи щодо обліку боєприпасів, журнали ведення бойових дій, схематичні зображення або цифрові носії даних;
- записи радіо- та телефонних перехоплень, на яких можуть бути зафіксовані

204 Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

205 Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

обговорення здійснення обстрілів цивільних об'єктів або застосування заборонених видів озброєння чи відання наказів на жорстоке поводження з військовополоненими;

- дані, отримані з супутників;
- інформацію, отриману від військовополонених; а також
- відомості про місця масових поховань чи руйнування цивільних об'єктів у вигляді фотографій, відеозаписів чи геолокаційних матеріалів, що їх отримали представники розвідувальних підрозділів в ході підготовки до виконання завдань за призначенням.

Відтак, підрозділи розвідки можуть отримувати оперативну інформацію про потенційні порушення норм МГП та передавати її іншим підрозділам СОУ та правоохоронним органам, що відповідають за розслідування міжнародних злочинів. При цьому представники підрозділів розвідки зобов'язані виконувати вимоги режиму секретності та забезпечувати захист інформації, що може містити таємні відомості, зокрема, військового характеру.

Спроможності розвідки отримувати дані щодо дій противника в ході бойового зіткнення дозволяють з високою точністю та оперативністю виявляти обставини, що можуть вказувати на порушення норм МГП. Водночас, існує потреба належного врегулювання порядку взаємодії підрозділів розвідки з юридичною службою, підрозділами цивільно-військового співробітництва, іншими підрозділами Сил оборони України, а також правоохоронними органами. Крім того, необхідно розробити механізми захисту даних для попередження випадків втрати або неналежного використання. Комплексний підхід до організації розвідувальної діяльності, що враховує як військові, так і правові аспекти, сприятиме справедливому правосуддю за міжнародні злочини.

Один з таких аспектів, які варто враховувати це те, що значна частина результатів роботи підрозділів розвідки опиняється засекреченою. За відсутності належних механізмів розсекречування або переведення отриманих відомостей у формат, що відповідає вимогам кримінального провадження, ймовірність використання ключових розвідувальних даних у судовому процесі мала.²⁰⁶ Більше того, умови, в яких опиняються представники підрозділів розвідки, та інструменти з якими їм доводиться працювати не завжди є оптимальними для професійного документування обставин злочинів. Йдеться про такі обставини, як відсутність захищених сховищ для носіїв інформації, брак комп'ютерного обладнання та захищених засобів зв'язку, а також відсутність безперебійного електропостачання. Відтак, виникає ризик втрати або пошкодження ключових доказів. Окрім того, наразі бракує уніфікованих протоколів, які б регламентували порядок передачі розвідувальної інформації до правоохоронних органів. Встановлення чітких ви-

мог підвищити імовірність того, що докази зібрані підрозділами розвідки будуть визнані допустимими в суді.

Як зазначалося в Розділі 3.3.2., надмірне засекречування доказів з поля бою не лише ускладнює роботу слідчих та прокурорів над справами щодо міжнародних злочинів, але і обмежує варіанти використання таких доказів в майбутньому. Зниження грифу секретності та зняття деяких обмежень на доступ до інформації із одночасним забезпеченням належного ланцюга зберігання доказів дозволить різним органам та установам ефективніше здійснювати власні повноваження та використовувати наявні спроможності для досягнення узгоджених та взаємодоповнюючих цілей.

3.6.3 Підрозділи цивільно-військового співробітництва

Основна мета цивільно-військового співробітництва полягає у створенні сприятливих умов для виконання підрозділами поставлених завдань та досягнення військово-політичних цілей.²⁰⁷

Підрозділи цивільно-військового співробітництва безпосередньо залучені до взаємодії з цивільним населенням і, відтак, можуть відігравати важливу роль у процесах збору та зберігання доказів порушень міжнародного гуманітарного права. У 2014 році після вторгнення російських військ на територію України було прийнято рішення про формування структури цивільно-військового співробітництва, забезпечення співробітництва між військовими та цивільними структурами стало окремою функцією ЗСУ. З початком повномасштабного вторгнення РФ 2022 року потреба Збройних Сил України у здійсненні заходів ЦВС значно зросла, адже саме підрозділи ЦВС стали зв'язковою ланкою між Збройними Силами, цивільним населенням та місцевими органами влади.²⁰⁸ Однак, механізми цивільно-військового співробітництва дотепер адаптуються до масштабу та темпів конфлікту.²⁰⁹

20 листопада 2024 року було внесено зміни до Закону України «Про оборону України», що не лише офіційно закріпили поняття цивільно-військового співробітництва, але і створили правове підґрунтя для подальшого розвитку

207 Доктрина «Цивільно-військове співробітництво» затверджена Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 4 жовтня 2025 року № 5183/НВГШ

208 Цивільно-військове співробітництво в Україні: навчання, підготовка та допомога в критичних ситуаціях, Армія FM, 5 травня 2023 року, <https://www.armyfm.com.ua/ua/civilno-vijskove-spivrobitnictvo-v-ukraini-navchannya-pidgotovka-ta-dopomoga-v-kritichnih-situacijah/>.

209 Роль цивільно-військового співробітництва у захисті цивільного населення: досвід України, Центр з питань захисту цивільного населення в умовах конфлікту (Center for Civilians in Conflict), 2023 рік, https://civiliansinconflict.org/wp-content/uploads/2023/10/The-Role-of-CIMIC-in-POC_UKR_Final.pdf

ЦВС, як невід’ємної складової системи національної оборони.²¹⁰ Зокрема, Стаття 1 вищезгаданого закону була доповнена абзацом, в якому зазначено, що цивільно-військове співробітництво – це комплекс заходів Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, щодо координації та взаємодії з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об’єднаннями, організаціями та громадянами з метою створення сприятливих умов для виконання Збройними Силами України покладених на них завдань та функцій, а також інших заходів.²¹¹

4 жовтня 2025 року Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України затверджено оновлену Доктрину «Цивільно-військове співробітництво». У Доктрині представлено систему цивільно-військового співробітництва, яка складається з чотирьох взаємопов’язаних підсистем, а саме: цивільно-військової взаємодії, підтримки військ (сил), підтримки цивільного середовища та оцінювання цивільного середовища.²¹² Доктрина регламентує завдання підрозділів цивільно-військового співробітництва, передбачаючи, що вони повинні здійснювати безперервний збір та аналіз інформації, а також оцінювання цивільного середовища; надавати прогнози динаміки змін у цивільному середовищі у ході підготовки та застосування військ; визначати ставлення цивільного населення до військ та їхніх дій; виявляти чинники ризику для сил оборони під час підготовки та застосування; та надавати пропозиції щодо усунення або мінімізації впливу таких чинників.²¹³

Деякі з завдань, що їх виконують підрозділи цивільно-військового співробітництва за призначенням можуть безпосередньо або опосередковано сприяти процесам збору та зберігання доказів порушень МГП в районі бойових дій. Офіцери ЦВС можуть отримувати інформацію з доказовим значенням в ході спілкування з представниками місцевої влади чи місцевого населення, або під час здійснення фото чи відеофіксації подій. До вищезгаданої категорії завдань за призначенням, що їх виконують підрозділи ЦВС належать:

210 Закон України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-XII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>; Закон України «Про внесення змін до деяких законів України у сфері національної безпеки і оборони щодо надання допомоги на догоспітальному етапі та здійснення цивільно-військового співробітництва» від 20.11.2024 № 4068-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4068-20#n10>.

211 Закон України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-XII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>; Закон України «Про внесення змін до деяких законів України у сфері національної безпеки і оборони щодо надання допомоги на догоспітальному етапі та здійснення цивільно-військового співробітництва» від 20 листопада 2024 року № 4068-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4068-20#n10>.

212 Доктрина «Цивільно-військове співробітництво» затверджена Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 4 жовтня 2025 року № 5183/НВГШ.

213 Тимчасова настанова з цивільно-військового співробітництва у ході підготовки та застосування Збройних Сил України затверджена Наказом Генерального штабу Збройних Сил України від 2 квітня 2019 року № 131.

- **Збір та аналіз інформації про стан цивільного середовища.** Одним із обов'язків, покладених на особовий склад підрозділів ЦВС є постійне спостереження за безпековою, соціально-економічною та гуманітарною обстановкою у районі виконання завдань. Відтак, ця категорія військовослужбовців збирає інформацію, що може стосуватися потенційних міжнародних злочинів, як наприклад, дані щодо руйнування цивільних об'єктів, випадків вбивства чи поранення цивільних осіб, а також щодо гуманітарної ситуації в цілому.
- **Підтримка цивільного середовища.** Особовий склад підрозділів ЦВС «надає сприяння у відновленні порушених (втрачених) спроможностей органів державної влади» та координує окремі заходи спрямовані на відновлення громадської безпеки і порядку.²¹⁴ В ході таких заходів, військовослужбовці не лише сприяють відновленню порушених спроможностей критичних об'єктів цивільного середовища (зокрема, систем водопостачання, енергопостачання, теплопостачання, а також транспортної інфраструктури), але і проводять огляд пошкоджених об'єктів та опитують свідків. Отримана підрозділами ЦВС інформація може бути використана для встановлення фактів пошкодження об'єктів критичної інфраструктури. Якщо за результатами огляду об'єктів та опитування свідків було встановлено, що пошкодження цивільних об'єктів стало результатом умисно спрямованого нападу або застосування заборонених методів і засобів ведення війни, це дає підстави для внесення відповідних відомостей до ЄРДР і проведення подальших слідчих дій правоохоронними органами.
- **Захист культурної спадщини.** Чинні норми міжнародного гуманітарного права передбачають спеціальні правові механізми для захисту об'єктів культурної спадщини в ході збройного конфлікту. За умови якщо вони не використовуються у військових цілях, умисне руйнування таких об'єктів є міжнародним злочином.²¹⁵ Підрозділи цивільно-військового співробітництва відіграють важливу роль у захисті культурної спадщини під час збройного конфлікту. Адже вони стежать за станом культурних та історичних пам'яток, а також забезпечують виконання невідкладних заходів для їхньо-

214 Доктрина «Цивільно-військове співробітництво» затверджена Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 4 жовтня 2025 року № 5183/НВГШ., Розділ 3.3. Тимчасова настанова з цивільно-військового співробітництва у ході підготовки та застосування Збройних Сил України затверджена Наказом Генерального штабу Збройних Сил України від 2 квітня 2019 року № 131, Пункт 2.5.

215 Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду, Стаття 8(b)(ix); Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року, <https://ips.ligazakon.net/document/MU54K01U>; <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention?hub=415>; Як зменшити наслідки війни для культурної спадщини: можуть допомогти ЗСУ, Г. Мамедов, В.Титич, Дзеркало тижня, 8 січня 2024 року, <https://zn.ua/ukr/war/jak-zmenschiti-naslidki-vijni-dlja-kulturnoji-spadshchini-mozhut-dopomogti-zsu.html>.

го збереження.²¹⁶ В деяких випадках саме військовослужбовці підрозділів ЦВС одними з перших отримують інформацію про пошкодження чи руйнування об'єктів культурної спадщини. Дотримання встановленого порядку передачі такої інформації, а також належна фіксація доказів пошкодження чи руйнування, допоможе слідчим надати правильну кваліфікацію події та провести подальше розслідування.

- **Взаємодія з правоохоронними органами.** Одним із обов'язків підрозділів ЦВС є встановлення та підтримка контактів з представниками військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування та правоохоронних органів. Належне виконання цього обов'язку також надає військовослужбовцям механізм для оперативної передачі інформації про події та обставини в зоні бойових дій, що можуть вказувати на скоєння міжнародних злочинів. Як було зазначено у попередніх розділах, одним із критеріїв, що визначають допустимість доказів в суді є дотримання належних процедур, зокрема, щодо документування та зберігання доказів.²¹⁷ Успіх розслідування більшості злочинів значною мірою залежить від зібраних доказів. Тому, в контексті взаємодії з правоохоронними органами важливо, аби у підрозділів ЦВС були не лише надійні механізми для передачі зібраної інформації, але і достатньо знань та навичок для гарантування її якості та повноти.

В цілому, обов'язки, що покладені на підрозділи ЦВС наділяють їх унікальними можливостями для документування ймовірних порушень норм МГП, а зібрані військовими матеріали можуть стати підґрунтям для подальшого розслідування та притягнення винних до відповідальності. Однак, як показує практика, реалізувати такий потенціал повною мірою дуже складно. Військовослужбовці підрозділів ЦВС часто стикаються з різними викликами, від обмежених ресурсів та браку чітких вказівок щодо документування міжнародних злочинів до неналагоджених процесів зберігання доказів. Вищенаведені обставини суттєво ускладнюють роботу підрозділів ЦВС, обмежуючи їхні спроможності щодо захисту цивільного населення та сприяння роботі правоохоронних органів.

Чинники, що ускладнюють збір доказів військовослужбовцями підрозділів ЦВС не є унікальними, а радше спільними для багатьох категорій військовослужбовців. Йдеться, зокрема, про брак чітко визначеного порядку дій щодо збору та фіксації доказів; нестачу ресурсів; недостатній рівень підготовки з питань вияв-

216 Доктрина «Цивільно-військове співробітництво» затверджена Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 4 жовтня 2025 року № 5183/НВГШ; Як зменшити наслідки війни для культурної спадщини: можуть допомогти ЗСУ, Г. Мамедов, В.Титич, Дзеркало тижня, 8 січня 2024 року, <https://zn.ua/ukr/war/jak-zmenshiti-nasl>. Відповідно до статті 7 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року, Україна, як і інші держави-підписанти зобов'язана мати у складі своїх Збройних Сил спеціальні підрозділи, відповідальні за захист культурних цінностей. Відтак, на виконання цих зобов'язань підрозділи ЦВС ЗСУ були наділені повноваженнями щодо захисту культурної спадщини.

217 Див. Розділ 2.3.

лення та документування міжнародних злочинів; а також великий обсяг завдань за призначенням, що їх необхідно виконувати в ході збройного конфлікту. Оперативна передача та належне документування інформації може відігравати ключову роль у розслідуванні порушень міжнародного гуманітарного права та притягненні винних до відповідальності. Відтак, підрозділи ЦВС, можуть відігравати особливо важливу роль в процесі забезпечення правосуддя, документуючи порушення МГП під час виконання завдань за призначенням в ході збройного конфлікту.

Та для того, аби військовослужбовці могли скористатися такою можливістю потрібні системні зміни, а саме: розробка уніфікованих стандартів документування доказів, оновлення технічного оснащення, проведення заходів професійної правової підготовки для особового складу та налагодження міжвідомчої співпраці, як з представниками юридичної служби, так і з представниками правоохоронних органів. Усе перелічене дозволить гарантувати, що зібрані матеріали будуть опрацьовані та передані належним чином та стануть частиною доказової бази у конкретних справах.

3.6.4 Військова служба правопорядку

Відповідальність за забезпечення правопорядку та військової дисципліни у Збройних Силах України та інших військових формуваннях Сил оборони України покладена на спеціальне правоохоронне формування – Військову службу правопорядку (ВСП). За кожною з бригад закріплено представника ВСП. Інколи представники ВСП закріплюються також і за батальйонами чи ротами, що виконують поставлені завдання, як окремі підрозділи. На відміну від інших військових формувань, роль підрозділів військової служби правопорядку у зборі та збереженні доказів міжнародних злочинів передбачена чинним законодавством.

Відповідно до частини 1 Статті 3 Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» від 7 березня 2002 року № 3099-ІІ,²¹⁸ основними завданнями ВСП, як спеціального правоохоронного формування у складі ЗСУ, є:

- виявлення причин, передумов і обставин кримінальних та інших правопорушень, вчинених у військових частинах та на військових об'єктах; а також
- сприяння органам, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органам досудового розслідування та суду, органам державної влади, органам місцевого самоврядування, органам військового управління, підприємствам, установам, організаціям у виконанні покладених на них відповідно до законів обов'язків.

Крім того, відповідно до частини 1 Статті 8 на ВСП покладається здійснення таких функцій:

218 Закон України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» від 7 березня 2002 року № 3099-ІІ, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text>.

- взаємодіяти з правоохоронними органами, у тому числі обмінюватися з ними інформацією для виявлення правопорушень; а також
- виконувати в установленому законом порядку і в межах своєї компетенції доручення слідчого, прокурора, ухвали суду та постанов суддів.

Військова служба правопорядку – це єдина складова Збройних Сил України, уповноважена законом сприяти роботі органів досудового слідства та суду. Це означає, що саме підрозділи ВСП повинні мати спеціальні повноваження щодо забезпечення та координації процесів виявлення, документування, збереження та передачі правоохоронним органам доказів міжнародних злочинів (на відміну від інших підрозділів, чия роль в цих процесах допоміжна або тимчасова). Однак, Військова служба правопорядку позбавлена слідчих повноважень.²¹⁹ Натомість, ВСП може сприяти діяльності правоохоронних органів. Положення чинного законодавства не наділяють ВСП повноваженнями проводити власні розслідування, не визначають її ролі у процесі збору доказів, особливостей взаємодії з іншими військовими формуваннями, правоохоронними органами та судами.

Тому, варто розглянути доцільність вдосконалення нормативно-правової бази, що регулює завдання та функції ВСП. До прикладу, під час внесення змін до Закону України «Про Військову службу правопорядку» можливо було би передбачати законодавче закріплення чіткого формулювання функцій ВСП щодо координації та забезпечення процесів виявлення, збору, збереження та передачі доказів міжнародних злочинів. Більше того, в Законі також можна було би вказати на ключову роль, що її відіграють підрозділи ВСП, забезпечуючи взаємодію між військовими підрозділами та правоохоронними органами.

Підрозділи, що виконують бойові та інші завдання, як правило, першими опиняються на місцях скоєння міжнародних злочинів і першими виявляють залишені там докази. Відтак, вони можуть забезпечувати збереження і недоторканність таких місць та інформувати компетентні органи. Натомість підрозділи ВСП можуть організувати охорону периметра місця події; налагоджувати взаємодію з фахівцями; здійснювати реєстрацію, маркування та пакування зібраних матеріалів; контролювати ланцюг зберігання доказів; готувати супровідну документацію та координувати передачу доказів слідчим органам. За умов належного законодавчого врегулювання функцій і повноважень, саме підрозділи ВСП можуть бути тими, хто забезпечує цілісність ланцюга зберігання доказів та їхню процесуальну допустимість, а також належний порядок передачі доказів для подальшого використання у справах національного чи міжнародного рівня.

У Розділі 5.4 більш детально описана роль ВСП у забезпеченні дотримання норм МГП представниками СОУ.

219 Наприклад *Military Justice Reform in Ukraine Is Urgently Needed*, Armenak Ohanesian, 2024, [Реформа військової юстиції в Україні є нагальною потребою, Armenak Ohanesian, 2024] <https://surl.li/eqelpe>.

3.7 Висновки

Отже, за сприятливих обставин правоохоронні органи відіграватимуть основну роль у процесі збору доказів міжнародних злочинів. При цьому, в контексті збройного конфлікту в більшості випадків саме військовослужбовці залишатимуться невід'ємною складовою процесу, що об'єднує збір матеріалів на полі бою та забезпечення долучення цих матеріалів до справи в ході судового розгляду. Положення чинного законодавства накладають на військовослужбовців зобов'язання щодо збору доказів, однак вимагають від них збирати інформацію щодо ймовірного скоєння найтяжчих міжнародних злочинів та доповідати за підпорядкованістю. Ефективна комунікація та взаємодія між військовими, правоохоронцями та цивільними в районах, де ймовірно були скоєні злочини, сприятиме обміну інформацією та використанню доказів з поля бою для побудови сильної аргументації у відповідних кримінальних справах. Звісно, у військових підрозділах така взаємодія має здійснюватися з вказівки командира та за координації представників юридичної служби.

Для забезпечення максимально ефективного використання доказів з поля бою, доцільно було би вжити низку заходів, а саме:

- визначити формальний порядок дій щодо збору, збереження, та передачі доказів з поля бою;
- забезпечити для усіх військовослужбовців, а особливо командного складу, представників юридичної служби, підрозділів розвідки та підрозділів цивільно-військового співробітництва, додаткову підготовку з питань роботи з доказами, зібраними на полі бою;
- виділити додаткові цільові ресурси для підрозділів та особового складу, що залучені до збору доказів на полі бою задля уможливлення виконання таких завдань;
- удосконалити нормативне регулювання діяльності юридичної служби та підрозділів розвідки, більш чітко визначивши зобов'язання цих підрозділів щодо роботи з доказами на полі бою;
- закріпити координуючу та допоміжну функцію ВСП у виявленні, збиранні, збереженні та передачі доказів міжнародних злочинів і визначити її роль як ключової ланки у взаємодії між військовими підрозділами та правоохоронними органами.

Комплексне впровадження вищеперелічених заходів дозволить слідчим та прокурорам використовувати докази, зібрані на полі бою, для встановлення справедливості щодо постраждалих від найтяжчих міжнародних злочинів на території України.

РОЗДІЛ 4.

ТЕХНОЛОГІЧНІ РІШЕННЯ ДЛЯ ЗБОРУ ДОКАЗІВ МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ

- 4.1 Вступ
- 4.2 Інформація з відкритих джерел як допустимий доказ
- 4.3 Використання сучасних інноваційних систем для збереження, передачі та використання доказів, отриманих з поля бою під час збройного конфлікту

4.1 Вступ

Сьогодні розслідування найтяжчих міжнародних злочинів значною мірою залежить від інструментів, що не лише можуть фіксувати події в режимі реально-го часу, але і уможливають використання зібраних матеріалів у кримінальному провадженні. Сучасні інформаційні системи – це ті інструменти, що забезпечують належне документування, географічну прив'язку, зберігання, та підготовку інформації зібраної на полі бою до подальшого використання правоохоронця-ми. Результати моніторингу судових проваджень вказують на те, що використання електронних доказів під час розгляду справ про міжнародні злочини є поширеною практикою в Україні.²²⁰ А інформація з відкритих джерел (OSINT), що за визначенням є загальнодоступною і охоплює різні джерела від дописів у соціальних мережах до новинних порталів чи супутникових зображень, все частіше стає основним інструментом документування подій, аналізу доказів та формування доказової бази, яку суд може прийняти після дослідження.

Характерною рисою сучасних збройних конфліктів є безпрецедентна кількість цифрових слідів, які залишаються у відкритому доступі у різних формах, від відео на сторінках у соціальних мережах до супутникових знімків. Такі цифрові сліди є основою для OSINT, тобто системного використання відкритих джерел задля збору, аналізу та інтерпретації даних, що ними можуть послуговуватись, як командири військових підрозділів для розуміння оперативної обстановки, так і слідчі чи прокурори для документування злочинів чи підготовки доказової бази.

OSINT також уможливорює документування порушень норм МГП та встановлення осіб, причетних до таких порушень. На відміну від даних, що становлять державну таємницю, інформація з відкритих джерел є не лише загальнодоступною, але і різноплановою, тому її одночасно можна використовувати, як для забезпечення ситуаційної обізнаності командирів, так і для створення доказової бази для слідчих. При цьому, допустимість цієї інформації в ході судового розгляду залежить від того, як її збирали, опрацьовували та зберігали.

220 Report on the Results of the 3rd Phase of the Project Monitoring of Court Proceedings and Analysis of Court Decisions in War Crimes Cases (Under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine) [Звіт за результатами впровадження третього етапу проекту «Моніторинг судових проваджень та аналіз вироків у справах про воєнні злочини (за статтею 438 Кримінального кодексу України)»], Всеукраїнська громадська організація «Асоціація правників України» та Інститут прав людини «Асоціації правників України», 2025, <https://uba.ua/documents/2025/Report-Monitoring-EN-2025-WEB.pdf>, с.88.

Протокол Берклі з ведення розслідувань з використанням відкритих цифрових даних²²¹ встановлює міжнародні стандарти використання відкритої інформації та наголошує на важливості дотримання принципів прозорості і підзвітності, а також забезпечення належного ланцюга зберігання доказів. Додаткові стандарти щодо використання відкритої інформації було також розроблено ЄС (у вигляді Загального регламенту про захист даних (GDPR)),²²² а також політики захисту персональних даних), ООН (у формі принципів моніторингу дотримання прав людини) та міжнародними судовими органами. Усі вищеперелічені стандарти об'єднують головна вимога, а саме довести справжність та цілісність доказів, спростувавши будь-які припущення щодо їхнього спотворення.

Український контекст створює низку своєрідних викликів для використання OSINT. Попри те, що Кримінальний процесуальний кодекс України не містить поняття «електронні докази», стаття 84 та стаття 99 передбачають використання матеріали фотозйомки, звукозапису та відеозапису в якості документів. Такі формулювання статей КПК створили передумови для використання інформації з відкритих джерел у кримінальних провадженнях. Водночас, національна судова практика свідчить про те, що матеріали OSINT можуть бути визнані доказами лише за умов належного опрацювання в рамках кримінального провадження, а саме складання протоколів огляду із зазначенням джерела інформації, а також часу та способу фіксації.

Прокуратура Автономної Республіки Крим – це перший в Україні правоохоронний орган, що розпочав системно використовувати матеріали OSINT в ході розслідувань. Не маючи можливості провести фізичний огляд місць злочину, представники Прокуратури АРК були вимушені покладатися на відкриті цифрові джерела для збору доказів.²²³

Крім того, варто звернути особливу увагу на військові технологічні рішення, що уможливають збір та обробку даних безпосередньо з поля бою. Прикладом такого технологічного рішення є інформаційно-комунікаційна система «Інтеграційна платформа «Дельта»»²²⁴, у якій поєднано функції збору, зберігання

221 Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations. A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal [Протокол Берклі з ведення розслідувань з використанням відкритих цифрових даних. Практичний посібник щодо ефективного використання цифрової інформації у відкритому доступі для розслідування порушень міжнародного кримінального права, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права], Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Організація Об'єднаних Націй, 2022 рік, <https://www.ohchr.org/en/publications/policy-and-methodological-publications/berkeley-protocol-digital-open-source>.

222 Загальний регламент про захист даних, <https://gdpr-info.eu>.

223 Гюндюз Мамедов: «Саме Україна має шанс покарати РФ за воєнні злочини», Дзеркало тижня, 24 листопада 2020 року, <https://zn.ua/ukr/internal/hjunduz-mamedov-same-ukrajina-maje-shans-pokarati-rf-za-vojenni-zlochiny.html>

224 <https://delta.mil.gov.ua>.

та аналізу даних. «ІП Дельта» дозволяє встановити місцезонашування окремих об'єктів, а також зберігати первинні дані і контролювати їхню цілісність та доступ до них. Завдяки такому функціоналу «ІП Дельта» інтегрує різноманітні джерела інформацію у єдину систему, придатну не лише для перевірки достовірності матеріалів, але і для використання в довгостроковій перспективі.

Синтез даних з відкритих джерел та інформації отриманої за допомогою спеціалізованих платформ має ключове значення для всебічного документування міжнародних злочинів. В умовах, коли інформація стала потужною зброєю, саме якість та достовірність зібраних матеріалів визначатимуть рівень довіри до системи правосуддя.

Мета цього розділу полягає в тому, щоб надати військовослужбовцям, правоохоронним органам та прокурорам практичні рекомендації щодо обробки зібраних ними даних та перетворення таких даних у достовірні та переконливі докази, що їх можна буде долучити до матеріалів справи навіть після найретельнішого дослідження судовим органом. Крім того, цей розділ покликаний допомогти прокурорам та слідчим використовувати цифрові докази для побудови справ.

4.2

Інформація з відкритих джерел як допустимий доказ

4.2.1 Вступ та стислий огляд інформації з відкритих джерел (OSINT)

Накопичення інформації з відкритих джерел, що його інколи називають розвідкою з відкритих джерел або ж OSINT – це процес збору та аналізу інформації у відкритому доступі. Характерною рисою OSINT є те, що уся зібрана інформація не є конфіденційною і не становить державну таємницю. «Розвідкою» OSINT називають тому, що він передбачає систематизацію процесів пошуку, підтвердження, аналізу та контекстуалізації загальнодоступних даних задля надання цінних аналітичних висновків особам, відповідальним за прийняття рішень. Без належного аналізу усе отримане з відкритих джерел – це лише неопрацьована інформація, але завдяки систематизованій організації, категоризації та контекстуалізації така інформація стає потужним інструментом. Обставини сьогодення зумовили стрімке зростання важливості OSINT, зробивши таку інформацію незамінним ресурсом.

У мирний час правоохоронні органи часто використовують OSINT в ході розслідування злочинів. Так само, і в контексті збройного конфлікту OSINT відіграє ключову роль у розслідуванні ймовірних міжнародних злочинів, документу-

ванні порушень прав людини та зборі доказів для підтримки обвинувачення під час розгляду справ про воєнні злочини на національному та міжнародному рівні. Йдеться не лише про документування окремих подій, але і про надання контекстної інформації, встановлення осіб злочинців та підтвердження показань свідків.

Під час виконання завдань за призначенням військові підрозділи також активно використовують методи та інструменти OSINT, а саме моніторинг відкритих цифрових джерел, аналіз відео- та фотоматеріалів, розпізнавання об'єктів (техніки та обладнання, позицій, скупчення живої сили, маршрутів пересування) та прогнозування розвитку подій. Інструменти та методи OSINT надають військовим оперативну перевагу, адже володіння обстановкою на полі бою дозволяє належним чином планувати, реагувати та коригувати дії своїх військ. Водночас, якщо використовуючи OSINT для оперативних потреб, військовослужбовці фіксують інформацію, що вказує на скоєння міжнародних злочинів, вони зобов'язані забезпечити збереження, справжність та цілісність такої інформації, а також її подальшу передачу правоохоронним органам. Зі свого боку, представники правоохоронних органів можуть звернутись до військових із запитом на отримання додаткової інформації або роз'яснень щодо інформації переданої раніше.

Для слідчих і прокурорів, що займаються розслідуванням міжнародних злочинів, OSINT є джерелом цінних аналітичних висновків щодо пережитих вражень та досвіду людей, які перебували на місцях ймовірного скоєння злочинів, а також контекстної інформації щодо місця, дати, часу та інших причетних осіб. Варто зазначити, що аналітичні висновки OSINT, які допомагають військовим командирам у прийнятті рішень також можуть бути корисними для слідчих та прокурорів. Йдеться, зокрема, про:

- **Стратегічну розвідку:** Розуміння спроможностей, намірів та вразливості ймовірних противників, а також політичних та економічних чинників, що впливають на ситуацію в регіоні.
- **Тактичну розвідку:** Надання оновленої інформації щодо обстановки на полі бою, пересувань противника, стану цивільного населення та ураження інфраструктури в режимі реального часу.
- **Цілевказання та оцінку результатів бойового застосування:** Підтвердження інформації щодо потенційних цілей (дорозвідка) або оцінювання результатів бойового застосування сил та засобів.
- **Гуманітарні операції:** Визначення районів, населення яких потребує допомоги, відстеження пересувань груп переміщених осіб та контроль безпеки гуманітарних коридорів.
- **Інформаційні операції/протидію дезінформації:** Моніторинг та протидія ворожим наративам, виявлення пропаганди та розуміння настроїв населення на окупованих територіях.

Все частіше OSINT стає важливим джерелом доказів у справах про найтяжчі міжнародні злочини, пов'язані з конфліктом, як на національному так і на міжнародному рівні. Матеріали зібрані в ході OSINT можуть бути використані для підтвердження алібі чи даних оперативних документів; виявлення розбіжностей у показаннях військовослужбовців чи цивільних осіб; документування порушень міжнародного гуманітарного права або права збройних конфліктів; а також встановлення обставин конкретної події чи кампанії. До прикладу, оприлюднені відеозаписи ведення бойових дій, архівні новини про скоєння найтяжчих міжнародних злочинів або інформація з відкритих джерел про військову техніку та обладнання може бути представлена у суді для встановлення хронології подій, доведення злочинного наміру або системності злочинів.

Завдяки загальній доступності та економічній ефективності OSINT є унікальним і потужним інструментом, що дозволяє не лише доповнити докази отримані з традиційних джерел, але і поглянути на будь-яку ситуацію під іншим кутом, врахувавши обставини не відображені у секретних матеріалах. Водночас саме така загальна доступність створює певні складнощі, особливо, коли збір OSINT здійснюється для використання в ході кримінального провадження з встановленими стандартами доказування та порядком підтвердження справжності.

Перетворення OSINT із загальнодоступних даних на доказ допустимий у суді – це непростий процес. Основна мета цього розділу – розглянути методи та особливості збору та обробки інформації з відкритих джерел (зокрема, у контексті військових операцій), що уможливають її використання та визнання надійною, як в національних, так і в міжнародних судових органах.

Одним із викликів, що виникає під час роботи з такими матеріалами є саме використання відкритих джерел в контексті мінливої та напруженої обстановки бойових дій. Інформація з відкритих джерел, зібрана військовослужбовцями може здаватися простою та очевидно. Однак, реальний виклик полягає в тому, аби довести її справжність, належність та підтвердити відсутність викривлень та спотворень.

За відсутності регламентованого порядку дій щодо збору, документування та опрацювання OSINT, такі докази можуть бути визнані недопустимими через неможливість підтвердження їхньої достовірності, автентичності чи законності отримання. У справах про порушення права збройних конфліктів визнання доказів з відкритих джерел недопустимими може мати серйозний негативний вплив на хід розгляду. Відтак, слід створити таку систему у якій правомірність роботи з доказами з відкритих джерел буде закладена у кожен етап збору OSINT. Такий підхід значно спростить роботу слідчих та прокурорів, дозволяючи їм використовувати OSINT в якості доказів без особливих додаткових зусиль.

Доки не буде впроваджено такої оптимальної системи, військові, залучені до процесу збору доказів, зможуть послуговуватися кращими практиками описа-

ними у цьому розділі. Незалежно від спроможностей та ресурсів військовослужбовців, для яких саме військова ефективність, а не доказова цінність зібраних матеріалів є головним пріоритетом, наведені практики уможливають використання масиву зібраних OSINT даних слідчими та прокурорами.

Протокол Берклі з ведення розслідувань з використанням відкритих цифрових даних встановлює основоположні стандарти використання відкритої інформації. Протокол Берклі – це збірник міжнародно визнаних рекомендацій, розроблених Центром з прав людини Юридичної школи Каліфорнійського університету в Берклі. Протокол Берклі надає вичерпний та детальний алгоритм етичного та ефективного збору, збереження та підтвердження цифрової інформації. Попри те, що алгоритм було укладено для сприяння розслідуванням порушень прав людини, принципи закладені у ньому доцільно застосовувати і у документуванні потенційних злочинів з метою притягнення за них до відповідальності (зокрема, воєнних злочинів). У Протоколі особлива увага приділяється таким основоположним принципам, як:

- **Прозорість:** Документування кожного етапу процесу збору інформації.
- **Підзвітність:** Забезпечення відповідальності розслідувачів за методи використані під час збору інформації та результати такої роботи.
- **Дотримання належного ланцюга зберігання доказів:** Контроль за доказами від моменту виявлення до представлення в суді, що допоможе спростувати будь-які припущення щодо їхнього спотворення.

Впровадження вищенаведених принципів, з урахуванням особливостей бойової обстановки, підвищить імовірність того, що інформація з відкритих джерел зібрана військовослужбовцями в ході виконання завдань за призначення зможе бути використана слідчими та прокурорами для спрямування розслідування або доповнення доказової бази. Відтак, зібрана належним чином інформація зможе бути застосованою та принести користь не лише на полі бою.

Окрім Протоколу Берклі існують і інші національні та міжнародні стандарти щодо роботи з цифровими доказами, які наразі широко застосовуються. Аналіз різних систем стандартів дозволяє не лише виявляти спільні засади та кращі практики узаконення цифрової інформації, але і звернути увагу на складнощі, що можуть виникнути залежно від типу судового органу або характеру конфлікту. Йдеться про такі стандарти, як:

- **Стандарти Європейського Союзу:** Закріплені Загальним регламентом про захист даних, окремі положення кого чітко регулюють питання обробки даних та конфіденційності. Незважаючи на те, що OSINT охоплює лише загальнодоступні дані, процеси збору, зберігання та аналізу таких даних, особливо якщо вони стосуються встановлених осіб (як-от, військовослужбовців чи цивільних в зоні конфлікту), є предметом регулювання Регламенту.

- **Принципи Організації Об'єднаних Націй (ООН) та норми міжнародного гуманітарного права (МГП)** Організацією Об'єднаних Націй було розроблено ряд принципів та рекомендацій щодо моніторингу дотримання прав людини, а також документування та збору доказів для подальшого використання міжнародними механізмами правосуддя. Як правило, принципи розроблені ООН підкреслюють важливість неупередженості, достовірності та захисту потерпілих і свідків – ці ж чинники відіграють особливу роль під час збору інформації з відкритих джерел у складному контексті збройного конфлікту.

Аналіз різних підходів дозволяє визначити універсальні принципи та практичні стратегії підкріплення юридичної сили цифрових доказів незалежно від їхнього джерела та навіть у контексті збройного конфлікту та міжнародного права. Зрештою, головна мета полягає в тому, аби визначити механізм, що дозволить OSINT матеріалам бути не просто неформальними первинними джерелами, а набути необхідної доказової сили для забезпечення допустимості у суді під час розгляду справ про міжнародні злочини.

4.2.2 Особливості збору інформації з відкритих джерел у військовому контексті із збереженням доказової цінності

Збір інформації з відкритих джерел в ході військових операцій передбачає урахування вимог оперативної обстановки. А збір такої інформації для її подальшої передачі правоохоронним органам також передбачає дотримання низки правових вимог. Очевидно, що для військовослужбовців, які збирають інформацію з відкритих джерел, основним пріоритетом є можливість її використання для задоволення оперативних потреб. Отже, будь-які додаткові заходи, необхідні для подальшого використання OSINT матеріалів в якості доказів, не повинні надмірно ускладнювати діяльність військовослужбовця чи негативно впливати на виконання поставлених завдань.

Військові, які в ході виконання завдань за призначенням використовують методи OSINT, мають розуміти, що виявлені у відкритих джерелах ознаки міжнародних злочинів – це не просто відомості військового характеру, а дані, що можуть стати важливими цифровими доказами у кримінальних провадженнях. Відтак, належне документування методів та способів збору інформації є особливо важливим.

Для того, аби матеріали OSINT зібрані військовими були взяті до уваги в судових органах, як національного, так і міжнародного рівня, необхідно забезпечити прозорість методів збору таких матеріалів та підзвітність збирачів. Більше того, у прокурорів та представників правоохоронних органів має бути можливість підтвердити справжність та цілісність інформації, а також дотримання належного

ланцюга зберігання доказів та відсутність викривлень чи спотворень. Наведені кращі практики несуть не лише рекомендаційний характер, оскільки вони дозволяють як долучати матеріали OSINT до матеріалів справи, так і спростувати обвинувачення в упередженості, неправомірних діях або маніпулюванні доказами. Без належного спростування такі обвинувачення можуть мати руйнівні наслідки не лише для правової позиції сторони обвинувачення, але і для інституційної репутації будь-якого дотичного органу чи служби. Відтак, дуже важливо ретельно документувати хто саме виявив джерело інформації, коли та за яких умов, а також як саме здійснювалось зберігання, опрацювання та підтвердження даних.

В контексті військових операцій важливо правильно тлумачити поняття «відкриті джерела». Попри те, що інформація зібрана як OSINT наявна у відкритому доступі, процеси її збору, обробки та використання (особливо для юридичних цілей в контексті збройного конфлікту) не є загальнодоступними і часто вимагають спеціальних знань, навичок та технологічних рішень.

Уникнення звинувачень в упередженості чи неправомірності в ході операцій:

- Якщо методи збору матеріалів OSINT не є прозорими або якщо складається враження, що збирач інформації має приховані мотиви (наприклад, виправдати певні дії чи приховати небажану інформацію) такі докази легко оскаржити. Принцип прозорості передбачає ретельне документування того, як було виявлено інформацію, які інструменти використовувались та чому деякі данні вважаються належними, а інші не враховуються взагалі. Дотримання цього принципу свідчить про методичний та об'єктивний підхід до збору матеріалів та усуває сумніви, що можуть виникнути під час перевірки матеріалів розслідування.
- У більшості випадків дотримання принципу прозорості забезпечується шляхом розробки деталізованих стандартних операційних процедур (СОП) для збору матеріалів OSINT військовослужбовцями та регулярним проведенням заходів підготовки для ознайомлення особового складу з розробленими процедурами. В ході таких заходів особливу увагу варто звертати на дотримання норм права (МГП та національного законодавства) та етичних принципів. Саме прозорість методів збору є запорукою надійності матеріалів, що може відігравати вирішальну роль у ситуаціях, коли зібрані військовослужбовцями OSINT матеріали або й увесь процес розслідування будуть критично оцінювати. Прокурори оцінюватимуть зібрані матеріали, аби вирішити чи використовувати їх для обґрунтування своєї позиції, адвокати захисту – аби спростувати, а судді – аби оцінити чи можуть OSINT докази бути використані для обґрунтування обвинувального вироку.

Забезпечення справжності та цілісності матеріалів OSINT, зібраних військовослужбовцями

Навіть якщо OSINT матеріали було зібрано із дотриманням етичних принципів та вимог чинного законодавства у військовій сфері, цього недостатньо аби довести їхню автентичність та цілісність. Простіше кажучи, необхідно переконати суд, що зміст цифрових доказів відповідає заявленому і, що такі докази не зазнали жодних викривлень чи спотворень після фіксації. Саме цілісність відіграє ключову роль при роботі з цифровими даними, які можна легко змінити або відтворити неналежним чином, особливо за умов швидкого поширення інформації у районах бойових дій.

Підтвердження дотримання ланцюга зберігання доказів:

Оскільки концепція «ланцюга зберігання доказів» є основоположною для експертної роботи, її застосування поширюється не лише на фізичні докази з місця злочину, але й на цифрові матеріали, зібрані в умовах військових операцій. Ця концепція передбачає обов'язкове документування та забезпечення безперервного контролю за усіма етапами роботи з доказами від збору до представлення у суді. Будь-які прогалини в такому ланцюзі можуть викликати сумніви щодо цілісності доказів і призвести до визнання їх недопустимими, що, в свою чергу, може підірвати зусилля спрямовані на досягнення правосуддя. Завдання, пов'язані зі створенням та документуванням ланцюга зберігання доказів, можуть видаватися обтяжливими, однак, щонайменше частина таких завдань вже інтегрована у процес ведення розвідувальної документації, що зменшує навантаження на військовослужбовців. Чіткий ланцюг зберігання доказів дозволяє суддям бути певними у тому, що докази були:

- **Захищені від спотворень:** До зібраних матеріалів не було внесено жодних несанкціонованих змін. Захищеність від спотворень є особливо важливою в ситуаціях, коли докази можуть бути викривлені в цілях пропаганди або для безпідставного обвинувачення іншої сторони у порушенні певних норм.
- **Захищені від забруднення:** До цифрових доказів не було випадково додано жодних неналежних даних. Такої помилки легко припуститись через великий об'єм матеріалів OSINT.
- **Постійно під контролем:** На кожному етапі відомо, де перебували докази і хто та як їх опрацьовував. Таким чином можна уникнути багатьох складнощів.

Належне документування є запорукою створення надійного ланцюга контролю за OSINT матеріалами зібраними в ході військових операцій. Зокрема, документування передбачає детальне заповнення спеціального облікового документу для кожного з цифрових доказів. Така обліковий документ, структура якого може бути подібною до існуючих звітних документів СОУ, має включати таку інформацію:

- **Які дані було зібрано?** Точний опис наповнення цифрового ресурсу (наприклад, конкретний допис у соціальних мережах, зроблений імовірним комбатантом; супутникове зображення на якому видно пошкодження об'єктів; відеозапис події).
- **Де такі дані було зібрано?** Точна URL-адреса, конкретна платформа або база даних, з якої було отримано інформацію. Якщо джерело інформації – це динамічна сторінка,²²⁵ слід зафіксувати точний шлях²²⁶ або пошуковий запит, за допомогою якого таку сторінку було відкрито. Для геопросторових даних потрібно зазначити точні координати та джерело.
- **Коли такі дані було зібрано?** Дата та час, а також вказати часовий пояс (такі деталі важливі для розслідувань справ, матеріали яких охоплюють різні географічні регіони).
- **Хто здійснив збір даних?** ПІБ, посада, військове звання та підрозділ аналітика, що працював з OSINT матеріалами.
- **Яким чином було зібрано дані?** Конкретні інструменти (програмне забезпечення, апаратне забезпечення, тип і версія вебпереглядача) та методи, які використовувалися в процесі збору даних (наприклад, автоматичне архівування,²²⁷ зняття знімків екрану користувачем, API-запити²²⁸ чи спеціалі-

225 Динамічна сторінка – це веб-сторінка, зміст якої змінюється залежно від дій користувача або оновлень даних на сервері. Наприклад, коли при відкритті новинного сайту нові статті з'являються без перезавантаження сторінки, або коли стрічка Facebook чи X/Twitter автоматично підтягує нові публікації – це динамічні сторінки. Досліджуючи цифрові докази варто враховувати особливості роботи з динамічними сторінками, адже їхній зміст може швидко змінюватись або зникати. Тому необхідно фіксувати точний час, маршрут або пошуковий запит за допомогою якого було отримано інформацію.

226 Точний шлях – це точна адреса або послідовність частин у URL, які ведуть до певної сторінки чи файлу на сайті. Наприклад, у посиланні: https://example.com/documents/reports/2024_частина_/documents/reports/2024 є точним шляхом шляхом, який показує, де саме розташована потрібна інформація на сайті. Фіксація точного шляху під час документування цифрових доказів допомагає точно відтворити, звідки були взяті дані, навіть якщо сайт має багато схожих сторінок.

227 Архівування – це процес створення точної копії вебсторінки, файлу чи іншого цифрового матеріалу із точною датою, часом та технічними параметрами зафіксованими таким чином, щоб уможливити повторне відтворення цієї копії ідентичної оригіналу. Іншими словами, процес архівування дозволяє зберегти інформацію у первісному вигляді. Для автоматичного архівування існують спеціальні сервіси (наприклад, Wayback Machine, Hunchly, Archive.today), які зберігають усю сторінку разом із кодом та зображеннями. Користувач також може заархівувати сторінку власноруч завантаживши її, зберігши у форматі PDF, знявши знімки екрану, або скориставшись API-запитами чи спеціальними програмами, що фіксують не лише зміст, але і технічні метадані (час, URL, дані сервера).

228 API-запит – це технічний запит до додатку, сайту чи сервера, який повертає точну інформацію, наприклад час публікації, автора, координати або зміст певного матеріалу. Процес надсилання API-запиту простий: 1) Обирається джерело даних, як-от, YouTube, X (Twitter), Telegram-бот або архів Wayback Machine; 2) До системи надсилається запит із потрібними параметрами, наприклад: «показати всі публікації з певним тегом» або «надати дані про конкретне відео»; 3) Система надає відповідь у вигляді структурованих даних – списку чи таблиці з часом, автором, місцем, посиланням тощо; 4) Результат зберігається із зафіксованою датою, часом та джерелом інформації для підтвердження відсутності спотворень.

зовані інструменти геопросторового аналізу²²⁹).

- **Як зберігалися дані?** Первинне місце зберігання вилучених даних (наприклад, конкретна папка на військовому службовому пристрої, особистому пристрої із затвердженим програмним забезпеченням, захищеному сервері чи закритій мережі для обміну таємною інформацією. Згадані пристрої та мережі повинні відповідати вимогам цифрової криміналістики).
- **Первинна перевірка на цілісність:** значення геш-²³⁰суми (див. далі) обчислені одразу після збору даних.
- **Будь-які несправності або нетипові обставини, що виникли під час збору даних:** Наприклад, якщо сторінка завантажувалась повільно, посилання були несправними або вміст з'явився на короткий проміжок часу і потім був видалений.
- **Підстава для збору:** Чому саме цей матеріал може бути належним в контексті кримінального провадження (як-от «матеріал було зібрано для документування ймовірного порушення норм МГП»).
- **Передання доказів:** Необхідно фіксувати кожен випадок перенесення цифрових доказів або надання доступу до них новим особам. В деяких випадках може йтися навіть про дотримання формального порядку прийому-передачі по ланцюгу командування. До інформації яку обов'язково варто фіксувати в таких випадках належить:
 - Дата і час передачі/перенесення доказів.
ПІБ, військове звання, посада та підрозділ особи, що здійснює передачу доказів.
 - ПІБ, військове звання, посада та підрозділ особи, що здійснює приймання доказів.
 - Підстави для передачі/перенесення (як наприклад, передача для проведення оцінки спеціалізованим підрозділом розвідки чи передача юрисконсульту для ознайомлення).
 - Будь-які додаткові цифрові копії файлу створені з метою внесення змін (наприклад, копія створена з метою додавання аналітичних приміток або покращення якості зображення, адже такі зміни в жодному випадку не варто вносити до оригінальних файлів).

229 Спеціалізовані інструменти геопросторового аналізу – це програми або онлайн-платформи, які дозволяють працювати з картами, супутниковими зображеннями та координатами для аналізу того, де відбулася подія, як змінився рельєф за певний період часу або для встановлення відносного розташування різних об'єктів чи місць.

230 Хеш-сума – це унікальний цифровий код, створений із файлу, який дозволяє перевірити цілісність даних та встановити факт внесення змін. Інакше кажучи, хеш-сума – це цифровий ідентифікатор, унікальний для кожного файлу. Внесення будь-яких змін до файлу одразу змінює ідентифікатор.

- **Фізична та цифрова безпека:** Цифрові докази повинні зберігатися у безпечному середовищі, що гарантує захист від несанкціонованого доступу чи внесення змін, а також відповідає стандартам зберігання таємної інформації та протоколам безпеки. Йдеться про середовище, серед іншого, оснащене функціями:
 - **Блокування запису:** Використання програмного або апаратного забезпечення для блокування запису під час збору матеріалів дозволяє упевнитися, що і після збору первинні дані залишаться незмінними.
 - **Зашифрованого зберігання:** Зберігання зібраних даних на зашифрованих носіях або у закритих військових мережах для обміну таємною інформацією.
 - **Контролю доступу:** Обмеження кола осіб, що мають доступ до доказів на підставі їхньої форми допуску або службової необхідності, а також ведення обліку усіх спроб отримання доступу.
 - **Зберігання у незмінному сховищі:** Використання рішень для зберігання даних, які унеможливають їх перезапис або видалення є критично важливим для використання таких даних у цілях правосуддя у довгостроковій перспективі.

Ланцюг зберігання доказів – це не просто формальна вимога, а спосіб переконати суд, що докази зібрані військовослужбовцями залишилися справжніми, незмінними та неспотвореними з моменту виявлення незалежно від того скільки разів їх передавали через розвідувальні підрозділи чи юридичні служби.

4.2.3 Кращі практики збору та обробки матеріалів OSINT зібраних військовослужбовцями, що спрямовані на забезпечення допустимості

Перетворення первинних OSINT даних зібраних в умовах збройного конфлікту на докази допустимі у суді вимагає системного, впорядкованого та уніфікованого підходу. У цьому розділі наведені кращі практики щодо збору, обробки і документування даних, а також додержання правових стандартів з урахуванням особливостей військових операцій та потреби подальшого ретельного вивчення правоохоронними органами.

Підґрунтям для визнання OSINT матеріалів допустимими в суді є наявність чітких, послідовних і таких що відповідають правовим вимогам протоколів збору даних. За відсутності таких протоколів навіть ключові докази можуть бути не взяті до уваги, що, в свою чергу, може підірвати зусилля спрямовані на досягнення правосуддя.

- **Стандартні операційні процедури для збору матеріалів OSINT військовослужбовцями:** для кожного військового підрозділу, розвідувального органу чи фахівця, що залучені до збору OSINT матеріалів і можуть в ході такої роботи виявити у відкритих джерелах дані, що вказують на скоєння міжнародних злочинів, мають існувати Стандартні операційні процедури (СОП), які неухильно дотримується особовий склад. Такі СОП можуть доповнювати стандартні вимоги щодо роботи з OSINT матеріалами, при цьому не створюючи надмірного навантаження на військовослужбовців, залучених до збору інформації та не перешкоджаючи виконанню завдань за призначенням.
- **Відпрацювання кращих практик:** без постійного та ретельного відпрацювання навіть найкращі алгоритми є неефективними. Увесь особовий склад залучений до процесів збору та збереження OSINT матеріалів (аналітики розвідувальних підрозділів, юрисконсульти, представники спеціалізованих підрозділів) має проходити ґрунтовну підготовку спрямовану на:
 - Дотримання норм права: знання норм МГП, норм чинного національного законодавства, що регламентує діяльність збройних сил, правил ведення бою, релевантних нормативних актів про захист даних (як-от, GDPR) та конкретних вимог до допустимості доказів у судах, які можуть розглядати відповідні матеріали в рамках судових проваджень.
 - Набуття технічної компетентності: уміння та навички необхідні для використання конкретних інструментів збору OSINT матеріалів у контексті роботи військових та розуміння їхніх функціональних можливостей та обмежень. Технічна компетентність передбачає, зокрема, уміння належним чином вилучати та зберігати метадані з різних цифрових джерел (як-от, соціальних мереж, геопросторових платформ, ресурсів даркнет²³¹).
 - Дотримання стандартів документування: ретельне відпрацювання порядку ведення обліку, дотримання ланцюга зберігання доказів у військових підрозділах та уніфікованого звітування, в ході якого особлива увага приділяється питанням чіткості, точності, повноти та дотримання вимог щодо поводження з інформацією, що містить державну таємницю.
 - Розуміння загроз та важливості регулярного підвищення кваліфікації: оскільки технології, правове регулювання та тактика противника постійно змінюється, цикл підготовки повинен бути безперервним та надавати особовому складу актуальну оновлену інформацію задля забез-

231 Даркнет – це прихована частина Інтернету, доступ до якої можна отримати лише через спеціальне програмне забезпечення (наприклад, Tor, I2P, Freenet), протоколи або мережеві конфігурації, що забезпечують анонімність користувачів і ресурсів, зокрема шляхом шифрування трафіку та приховування IP-адрес.

печення дотримання чинних норм та вимог, а також ефективної протидії майстерним кампаніям з дезінформації.

Створення та дотримання надійних протоколів збору даних дозволить військовим формуванням запровадити системний та етичний підхід до збору OSINT матеріалів, що, з одного боку, підвищує їхню процесуальну придатність і допустимість у провадженнях у сфері міжнародного правосуддя, а з іншого – розширює можливості їх ефективного використання у процесі ухвалення військових рішень.

4.2.3.1 Процеси обробки та документування матеріалів OSINT зібраних військовослужбовцями

Збір даних – це лише перший крок. Для того, аби OSINT матеріали зібрані військовослужбовцями були визнані допустимими доказами та могли бути ефективно використані у військових цілях, їх необхідно опрацювати, впорядкувати та задокументувати таким чином, аби зберегти цілісність, забезпечити дотримання усіх вимог та сприяти належному тлумаченню командирами, юристами та судом.

- **Позначення (тегування) метаданих:** Окрім збереження наявних метаданих, військові аналітики мають під час обробки додавати до зібраних OSINT матеріалів власні теги метаданих. Це можуть бути:
 - Назва військової операції/номер справи: Що дозволяє встановити зв'язок між доказом та конкретною військовою операцією, аналітично-розвідувальними матеріалами чи матеріалами конкретного провадження.
 - Маркування належності: Позначає для яких розвідувальних, оперативних або правових цілей може використовуватися конкретний матеріал можна використати конкретний доказ (як-от, «підтвердження місцерозташування цілі», «доказ порушення норм МГП», «ворожа пропаганда» чи «виправдувальний доказ»).
 - Статус підтвердження: Вказує на те, чи здійснювалось зіставлення доказу з інформацією з інших джерел, чи проводилась оцінка справжності і чи було отримано незалежне підтвердження цієї інформації іншими розвідувальними методами (наприклад, «підтверджено», «не підтверджено», «ймовірна дезінформація»).
 - Примітки аналітика: Будь-які зауваження, попередні аналітичні висновки чи примітки щодо ступеня секретності конкретного матеріалу.
- **Контроль версій динамічного контенту:** Якщо потенційним доказом є динамічний онлайн контент із зони ведення бойових дій (як-от, новинні портали чи стрічки соціальних мереж, що регулярно оновлюються), то необхідно документувати різні версії чи зміни, що відбуваються з часом. Якщо сторінку чи публікацію в соціальних мережах було оновлено або видале-

но, необхідно належним чином зафіксувати та задокументувати кожну таку зміну із відповідними часовими позначками.

- **Забезпечення цілісності доказів під час опрацювання (військові стандарти):**
 - Працюйте з копіями, а не оригіналами: Будь-яка аналітична робота чи обробка в цілях військової розвідки має здійснюватись на відтворених копіях зібраних даних, а не на оригіналах. Це забезпечує збереження первісного стану оригіналу для подальшого ймовірного використання в рамках провадження.
 - Гешуйте на кожному етапі: Під час багатоетапної обробки даних (як-от, створення вибірки для розвідувальної доповіді чи конвертації форматів файлів для презентації) необхідно підрахувати та зафіксувати нові значення геш-сум із посиланням на оригінальне значення. Таким чином можна підтвердити, що під час обробки даних до оригіналів не було внесено жодних несанкціонованих змін.
 - Передбачте аудиторський слід для усіх інструментів:232 Якщо в ході обробки даних використовується спеціальне програмне забезпечення (створене для потреб військової розвідки або експертної роботи), то для забезпечення підзвітності та цілісності матеріалів варто перекона- тись що таке ПЗ генерує власний аудиторський слід або фіксує у журнал усі процеси.
- Документування ланцюга зберігання доказів (безперервне та інтегрова- не): форма документування ланцюга зберігання доказів використовується не лише під час першого етапу збору даних. Натомість, її потрібно постійно оновлювати на етапі опрацювання, а відтак і інтегрувати у військові систе- ми документообігу. Щоразу, коли хтось отримує доступ до доказу, аналізує його чи створює та редагує копію (навіть якщо копію створюють в іншому форматі файлу для подальшого процесуального використання), інформа- ція про цю подію має бути зафіксована із обов'язковим зазначенням дати, часу, залучених осіб (ПІБ, посада, військове звання та підрозділ) та підстави для втручання. Таким чином, у розпорядженні військового командування буде необхідна підтверджуюча документація.

232 Аудиторський слід – це детальний запис усіх процесів, змін чи спроб отриман- ня доступу до конкретних даних, який дозволяє відстежити хто, коли, де і як працював з доказом чи файлом. Іншими словами, це «цифровий слід», який відображає історію роботи з матеріалами з моменту створення чи завантаження до моменту передачі чи архівування. До прикладу, системний журнал фіксує, що користувач із певним ідентифікатором відкрив фото 10 червня 2024 року та 12 червня 2024 року створив копію цього фото. Аудиторський слід є важливою складовою ланцюга зберігання доказів, оскільки він дозволяє встановити, що матеріал не змінювали і не спотворювали та може бути використаний для підтверджен- ня цілісності та справжності доказів в суді.

Виконання цих кроків дозволить стороні обвинувачення підтвердити справжність та достовірність OSINT матеріалів, підвищуючи ймовірність визнання їх допустимими як в національних, так і в міжнародних судових органах.

З практичної точки зору, пристосовуючи методи та способи ведення військової розвідки до вимог використання зібраних матеріалів як доказів головне, аби це не перешкоджало виконанню підрозділами завдань за призначенням. Потреба в оперативному зборі розвідувальних даних для негайного ухвалення рішень у бойовій обстановці (зокрема щодо ураження цілей або захисту власних сил) інколи вступає в суперечність із повільним і ретельним темпом, якого вимагають стандарти допустимості доказів. Більше того, командири не готові жертвувати бойовою ефективністю задля участі в процесах правосуддя, то ж будь-які організаційні або процедурні зміни не повинні створювати надмірного навантаження на військовослужбовців. Подолати цей виклик можливо через:

- **Першопочаткове урахування юридичних вимог:** Найкраще передбачити врахування вимог до допустимості доказів ще на початкових етапах збору розвідувальних даних, особливо якщо йдеться про завдання в ході яких військовослужбовці можуть стикнутися з доказами (як-от, під час оцінки результатів бойового застосування чи фіксації певних подій). Отож, якщо існує хоч якась імовірність, що зібрані OSINT матеріали буде використано в інтересах правосуддя, то правомірність такої роботи має бути закладена у кожен етап з самого початку, а не опиратись на спроби пізніше знайти підтвердження абиак зібраних даних.
- **Чіткий розподіл обов'язків та повноважень:** Чіткий розподіл обов'язків і повноважень між особами відповідальними за аналітично-розвідувальну роботу і особами відповідальними за збір доказів дозволить уникнути конфліктів і забезпечити задоволення, як оперативних, так і правових потреб. Необхідною умовою такого розподілу є ефективна комунікація між підрозділами розвідки, оперативними підрозділами та юридичною службою.
- **Використання технологічних рішень:** Автоматизовані інструменти для одностороннього збору розвідувальних даних (надання стислих зведень щодо поточних загроз) та збору даних для подальшої експертної роботи (фіксація усіх метаданих та значень геш-сум у фоновому режимі) є одним із шляхів подолання такого виклику.

Впроваджуючи правові вимоги і стандарти фахової обробки інформації на всіх етапах військової діяльності, пов'язаної з OSINT – від початкового планування до подання підсумкових донесень, військові формування можуть значно підвищити ймовірність того, що зібрані ними матеріали з відкритих джерел будуть прийняті судом після дослідження. Такі рішення не лише сприятимуть притягненню винних до відповідальності, але і підвищать бойову ефективність підрозділів.

4.2.3.2 Роль військових OSINT аналітиків у встановленні обставин порушень норм МГП:

У деяких випадках військові OSINT-аналітики можуть також відігравати і іншу роль у контекстуалізації та підтвердженні справжності інформації, що використовується у провадженні. Адже військові, що в ході виконання завдань за призначенням отримують інформацію про порушення норм МГП – це не просто збирачі даних, натомість вони є носіями важливих знань про те, як і чому здійснюється збір розвідувальної інформації. А також саме військовослужбовці можуть допомогти розтлумачити особливості військової справи неочевидні для людей без досвіду участі в бойових діях. Інакше кажучи, військові можуть пояснити хід подій на полі бою, використовуючи формулювання зрозумілі для представників правничої спільноти. Їх роль, зокрема, може полягати в такому:

- **Синтез інформації:** об'єднання даних з різних джерел OSINT (як-от, соціальних мереж, супутникових зображень, новинних матеріалів та радіоперехоплень) для формування цілісного розуміння оперативної обстановки, що відображає ситуацію на полі бою та наміри сторін.
- **Тлумачення контекстуальних особливостей:** надання пояснень щодо культурного контексту, тлумачення сленгових слів чи технічної термінології (як-от, військових скорочень), що можуть бути неочевидними для представників правоохоронних органів, представників сторін обвинувачення та захисту, а також суддів.
- **Виявлення та виправлення неточностей:** звернення уваги на дані, які є неповними, суперечливими або потребують подальшого дослідження. Прозорість щодо обмежень або невизначеностей у розвідувальних оцінках є критично важливою для ухвалення обґрунтованих рішень та здійснення належного правового аналізу.
- **Упорядкування розвідувальних донесень:** виклад результатів дослідження OSINT матеріалів у логічному і зрозумілому форматі, що відображає зв'язки між різними доказами та обґрунтовує їхнє значення для правової оцінки відповідних фактів. Як правило, такий формат передбачає детальне документування хронології подій, створення візуальних схем для відображення зв'язків чи можливостей впливу, а також підготовку аналітичних висновків із зазначенням рівня впевненості у отриманих даних.
- **Забезпечення правової обґрунтованості:** дотримання принципу неупередженості. Під час проведення аналізу та контекстуальної оцінки матеріалів варто уникати спекулятивних висновків, що можуть призвести до необґрунтованих рішень або хибних правових висновків. Попри те, що результати аналітичної роботи повинні відрізнятися від необроблених даних, між ними має існувати чіткий зв'язок. Відтак, кожне рішення щодо тлумачення інформації в ході аналізу необхідно обґрунтовувати наявними доказами.

Уточнення контексту під час викладу матеріалів військового OSINT не лише підвищує їхню доказову надійність, але і збільшує рівень довіри до збирача. Наведений контекст засвідчує, що збирач не просто накопичував дані, а усвідомлено їх опрацював та аналізував, що дає підстави довіряти його чи її висновкам для прийняття рішень в ході військових операцій та відкритих проваджень.

У деяких випадках для кращого розуміння контексту наданої інформації правоохоронні органи можуть звернутися до профільного фахівця, наприклад, збирача OSINT матеріалів, із запитом на надання відповідних показань. Даючи показання в суді, спеціаліст може пояснити складні концепції зі сфери цифрових технологій, засвідчити правильність використаних методологій та надати фахове тлумачення OSINT-матеріалів. Зокрема, спеціаліст може:

- **Розкрити технічні особливості:** Такі поняття як, виявлення дипфейків²³³, геопросторова розвідка, криптографічне гешування чи веб-архівування можуть бути незнайомими та незрозумілими для суддів, адвокатів та інших фахівців. Спеціаліст може доступно розкрити значення цих технічних термінів, пояснивши як наведені методи використовуються у військовому контексті та чому їхнє використання є запорукою достовірності.
- **Підтвердити правильність вибору методології:** Показання спеціаліста можуть підтвердити, що OSINT матеріали було зібрано із дотриманням вимог цифрової криміналістики та кращих міжнародних практик (як наприклад, із дотримання принципів Протоколу Берклі, стандартів NIST²³⁴ чи вимог доктринальних документів військової розвідки). Заслухавши такі показання судді матимуть достатньо підстав аби переконатися у надійності обраних підходів та методів. Адже виваженість у висновках суду є особливо важливою в контексті розгляду справ про найтяжчі міжнародні злочини.
- **Розтлумачити складні дані:** Працюючи з великим масивом OSINT даних, що нерідко мають обмеження у доступі, спеціаліст може виявити та пояснити неочевидні на перший погляд тенденції, закономірності та зв'язки. До прикладу, спеціаліст може пояснити порядок підпорядкування чи способи ведення операцій підрозділів противника, проаналізувавши соціальні мережі його особового складу або дані радіоперехоплень з відкритих радіочастот.
- **Усувати сумніви:** Під час перехресного допиту саме спеціаліст може допомогти розвіяти сумніви щодо належності, цілісності та справжності OSINT

233 Дипфейк – це відредагований або згенерований за допомогою штучного інтелекту матеріал, що містить візуальну або звукову імітацію голосу, зовнішності, міміки або поведінки людини, яку важко або майже неможливо відрізнити від оригіналу. Дипфейки часто використовують для розповсюдження дезінформації, маніпулювання громадською думкою, дискредитації когось чи чогось або навіть фальсифікації доказів.

234 Стандарти NIST (Національного інституту стандартів і технологій США), <https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/SpecialPublications/NIST.SP.800-181r1.pdf>

матеріалів зібраних військовослужбовцями, обґрунтувавши надійність певних даних, окресливши способи виявлення потенційних втручань та описавши порядок дотримання вимог до ведення розвідки.

У Протоколі Берклі містяться конкретні рекомендації щодо залучення спеціаліст до давання показань під час розслідувань з використанням відкритих цифрових даних. Наведені далі рекомендації є особливо актуальними у військовому контексті:

- **Кваліфікація:** спеціаліст повинен мати підтвержені знання, навички, досвід, освіту чи підготовку за відповідним напрямком (як-от, цифрова криміналістика, методології OSINT, користування інформацийними платформами, геопросторова розвідка чи військова розвідка).
- **Зрозумілий та прозорий аналіз** У звітних матеріалах спеціаліст повинен чітко описати методи дослідження, джерела даних, процес аналізу та вказати отримані висновки. При цьому різниця між встановленими фактичними обставинами та припущеннями спеціаліста має бути чітко проясненою. У військовому контексті, це означає чітке розмежування первинних OSINT даних та результатів аналітично-розвідувальної діяльності.
- **Незалежність висновку:** Спеціаліст повинен надати неупереджений та об'єктивний висновок, сформований на підставі наявних доказів та власного досвіду. Висновок спеціаліста не може бути спрямований на підтримку однієї зі сторін, адже підриває довіру до правосуддя.
- **Розкриття інформації:** за протоколом Берклі, рекомендовано дотримуватись принципу прозорості та надавати повну інформацію щодо будь-яких ймовірних конфліктів інтересів, а також реального об'єму роботи, виконаної спеціалістом, що може бути складно у ситуаціях коли спеціаліст є військовослужбовцем збройних сил, що ведуть бойові дії проти збройних сил, які представляє обвинувачений.

У справах з військовим контекстом роль спеціаліста полягає не лише у тому, щоб представити певні факти, але й у тому, щоб *пояснити* суддям, що наведені факти вдалося встановити в ході аналізу з використанням надійних методів та урахуванням особливостей розвідувальної діяльності.

4.2.4 Підтвердження та зіставлення: підтвердження доказів у суді

Довести, що докази не зазнавали спотворень недостатньо, адже суддів необхідно також переконати в тому, що первинна інформація є справжньою та достовірною. Для цього варто використовувати методи підтвердження та зіставлення інформації, які набувають особливої актуальності під час роботи з матеріалами з районів бойових дій, що можуть бути упередженими або нести пропагандистське навантаження. Для підтвердження та зіставлення інформації зібраної

військовими OSINT аналітиками прокурори та представники правоохоронних органів можуть послугоуватися нижчепереліченими методами.

- **Пошук за зображенням/відеоматеріалом з урахуванням контексту:** Пошук за зображенням чи відео (зокрема, з використанням Google Images, TinEye тощо) дозволяє встановити чи з'являлись ці матеріали раніше (спростовуючи актуальність) в інших джерелах або в іншому контексті (як-от, спроби видати застарілі кадри за нещодавно зняті). Завдяки таким методам пошуку вдається встановити факти повторного використання матеріалів, розповсюдження містифікацій чи кампаній з дезінформації, що мають на меті вплинути на розгляд справи або змінити громадську думку.
- **Геолокація та хронолокація:** аналіз візуальних ознак видимих на зображеннях або у відео (як-от, дорожніх знаків, унікальних будівель, пам'яток, типової рослинності, тіней та погодних умов), що дозволяє встановити точне місце створення матеріалів. Встановивши місце створення матеріалів аналітик може відтворити хронологію подій (провести хронолокацію) використовуючи історичні супутникові зображення, новинні матеріали або відомості про перебіг операції для встановлення часу створення матеріалів. Такі інструменти, як Google Earth Pro, а також відкриті картографічні дані та дані з метеорологічних архівів є незамінними для гео- та хронолокації.
- **Аналіз метаданих (даних формату EXIF²³⁵ та геопросторових даних):** Перегляд та аналіз вбудованих у файли метаданих – це метод, що дозволяє отримати інформацію не лише про дату створення матеріалу, але і про використаний для створення пристрій, координати GPS на момент створення (якщо така функція була увімкнена на відповідному пристрої) та історію редагування. Для геопросторових даних необхідно перевіряти тип картографічної проєкції, масштаб поверхні відносності та загальну надійність і точність джерела даних.

235 EXIF (Exchangeable Image File Format) – це спеціальний стандарт, що визначає формат зберігання технічної інформації про фото або відео всередині самого файлу. Іншими словами: EXIF – це «паспорт» зображення, у якому зазначено коли, де, ким і на який пристрій було зроблено фото чи відео. Ці дані автоматично записуються камерою або смартфоном під час зйомки. Яку інформацію може містити EXIF: дату й час створення файлу; GPS-координати місця зйомки; модель і серійний номер пристрою (камери, смартфона); налаштування камери: витримка, діафрагма, ISO, спалах; орієнтацію кадру, роздільну здатність, формат; інколи – ім'я користувача або назву програми, у якій редагували зображення. Дані EXIF дозволяють підтвердити справжність зображення, а також встановити обставини його створення (де і коли) та редагування. Відтак, доступ до даних EXIF може відігравати важливу роль у підтвердженні достовірності доказів, а також встановленні місця чи хронології подій. Геопросторові дані – це інформація за допомогою якої можна встановити де саме на поверхні Землі відбулася певна подія або розташований певний об'єкт. Інакше кажучи, геопросторові дані – це будь-які дані, пов'язані з конкретним місцем, як-от, координати, картографічні дані, зображення з геоприв'язкою, супутникове зображення або адміністративні кордони. Аналіз таких даних дозволяє сприймати події не лише як факти, а радше як явища у просторі, розуміючи де саме щось відбулось, яким чином змінилась навколишня місцевість і які об'єкти розташовані неподалік.

- **Виявлення дипфейків та пропаганди:** Оскільки технології штучного інтелекту стрімко розвиваються, а контент створений за його допомогою стає все більш реалістичним, для виявлення дипфейків (згенерованих медіа файлів, що правдоподібно відтворюють дії чи слова особи без її реального залучення) та інших складних форм викривлення цифрових матеріалів необхідні спеціальні інструменти та досвідчені фахівці. В ході інформаційної війни використання таких методів відіграє особливо важливе значення, адже противник може намагатись використати згенерований контент для дискредитації операцій або поширення хибних наративів. Часто дипфейки можна виявити проаналізувавши малопомітні невідповідності або цифрові артефакти.
- **Архіви сайтів та цифрових платформ:** Використовуючи сервіси на кшталт Wayback Machine (archive.org) OSINT-аналітики можуть переглядати історичні версії вебсторінок та встановлювати, коли саме певний контент з'явився або зник. Таким метод уможлиблює відтворення хронології подій та оцінювання змін у ворожій пропаганді.

Залежно від їхнього місцезнаходження, деяким користувачам для доступу до вищезгаданих інструментів може знадобитись підключення через віртуальну приватну мережу (VPN).²³⁶ Використання VPN не зменшує доказову цінність зібраних матеріалів у разі, якщо цей факт, як і інші обставини збору, зафіксовано належним чином.

Для підтвердження достовірності доказів прокурори та слідчі можуть також використовувати інформацію з кількох різних незалежних джерел. Найвищу доказу цінність мають ті OSINT матеріали, які вдалося підтвердити з кількох окремих, не пов'язаних між собою джерел, зокрема і джерел, що не мають стосунку до сторін конфлікту. Прикладом такого підтвердження є інформація (повідомлення про подію чи заява конкретної групи осіб) оприлюднена:

- провідним міжнародним засобом масової інформації.
- авторитетним місцевим цивільним медіа або цивільним журналістом з району ведення бойових дій.
- визнаною правозахисною організацією.
- у вигляді результатів аналізу супутникових зображень, здійсненого незалежними комерційними провайдерами.
- в офіційних заявах кількох державних або міжнародних органів.

236 VPN (Virtual Private Network, віртуальна приватна мережа) – це технологія або сервіс, що створює зашифроване («приватне») з'єднання-тунель між пристроєм і мережею чи сервером, навіть якщо підключення здійснюється через публічний інтернет. VPN дозволяє приховати IP-адресу користувача, ускладнюючи визначення його місцезнаходження або виявлення зв'язку між користувачем та трафіком, а також забезпечує шифрування переданої та отриманої інформації, унеможливаючи доступ сторонніх осіб до неї.

Сприйняття достовірності результатів дослідження OSINT матеріалів залежатиме від того, чи можна підтвердити отримані висновки інформацією з вищенаведених джерел. Натомість, якщо інформація з'являється лише в одному маловідомому, анонімному або відверто упередженому джерелі, її достовірність є сумнівною, а її підтвердження вимагатиме значно більше зусиль.

У сфері цифрової криміналістики існують спеціальні інструменти для підтвердження та зіставлення інформації. Йдеться про таке програмне і апаратне забезпечення, а також такі сервіси і програми як:

- **Контрольні суми²³⁷/Гешування:** Одразу після отримання будь-якого цифрового файлу (зображення, відео, документа, архівованої вебсторінки, геопросторового шару) необхідно обчислити значення його криптографічної геш-суми (наприклад, використовуючи алгоритм SHA-256²³⁸ або MD5²³⁹). В результаті обчислення вдасться отримати унікальний цифровий іден-

237 Контрольна сума – це спеціальний цифровий код файлу, який дозволяє перевірити його цілісність або встановити факт внесення змін. Якщо до файлу вносяться навіть незначні зміни (через помилку, пошкодження або умисне редагування), то і його контрольна сума одразу змінюється. Контрольні суми використовуються для того, щоб: Переконатися, що файл не змінив змін під час копіювання, передачі чи зберігання; підтвердити цілісність цифрових доказів під час експертного дослідження або оцінки судом; порівняти дві версії файлу аби переконатись у їх ідентичності. Гешування – це процес перетворення будь-яких даних (файлів, повідомлень, зображень чи відео) на унікальний, короткий код під назвою геш-сума.

238 SHA-256 (Secure Hash Algorithm 256-bit) – це криптографічний алгоритм гешування, який створює унікальний 256-бітний (64-символьний) цифровий відбиток будь-яких даних, а саме файлів, повідомлень, зображень чи відео. Особливість цього алгоритму полягає в тому, що навіть найменша зміна оригінального матеріалу (наприклад, зміна значенням в один байт) повністю змінює значення геш-суми. Відтак, алгоритм SHA-256, що дозволяє підтвердити цілісність, справність та незмінність даних, вважається стандартом в галузі цифрової криміналістики для безпечного зберігання доказів та дотримання ланцюга контролю за ними. Алгоритм належить до сімейства SHA-2, розробленого Національним інститутом стандартів і технологій США (NIST), і широко використовується в галузях захисту даних, електронного підпису, блокчейну та експертної роботи з цифровими доказами. Іншими словами: SHA-256 – це захищений алгоритм гешування, який перетворює файл на зрозумілий цифровий ідентифікатор, що змінюється із будь-якою зміною файлу. Якщо змінити хоча б один байт (навіть пробіл чи крапку), геш-сума повністю зміниться, тому алгоритм SHA-256 вважається важливим інструментом перевірки цілісності доказів. Як запустити алгоритм SHA-256 (використовуючи інструменти та команди): Linux / macOS (командний рядок): `sha256sum file.ext`; Windows (командний рядок): `CertUtil -hashfile file.ext SHA256`

239 MD5 (Message Digest Algorithm 5) = це криптографічний алгоритм гешування, який створює унікальне 128-бітне числове значення (геш-суму) для будь-якого отриманого файлу чи повідомлення. Алгоритм був розроблений у 1991 році й тривалий час широко застосовувався для перевірки цілісності даних, тобто для підтвердження того, що файл не був змінений від моменту його створення або передачі У сфері цифрової криміналістики та OSINT досліджень, алгоритм MD5 використовується для ідентифікації цифрових доказів, підтвердження незмінності копій та дотримання ланцюга зберігання доказів. Під час запуску алгоритму MD5 для будь-якого файлу (наприклад, фото, відео чи документа) програма обчислює 32-символьний код, тобто комбінацію цифр і літер. Якщо файл зміниться хоча б на один байт, геш-сума повністю зміниться. Відтак, алгоритм MD5 є зручним інструментом для підтвердження цілісності файлів, особливо якщо йдеться про дані завантажені з мережі Інтернет або збережені цифрові докази. Інструменти для обчислення MD5: QuickHash GUI – це програма для операційних систем Windows, macOS і Linux, що обчислює значення MD5, SHA-1, SHA-256 тощо; HashMyFiles (NirSoft) – це інструмент для операційної системи Windows, який дозволяє підрахувати кілька геш-сум для вибраних файлів.

тифікатор файлу у вигляді послідовності заданої кількості символів. Після цього, внесення будь-яких, навіть незначних, змін до файлу неодмінно відобразиться у значенні геш-суми, що вказуватиме на стороннє втручання. Відтак, обчислені значення геш-сум необхідно фіксувати у документ ланцюга зберігання доказів.

- **Блокування запису:** Під час списування цифрових доказів із системи або носія даних, що використовувався для їх первинної фіксації та зберігання (як-наприклад, службовий ноутбук чи інший пристрій захоплений у противника), необхідно послуговуватися цифровим та апаратним забезпеченням для блокування запису. Інструменти блокування запису не дозволяють вносити зміни, як випадково, так і умисно, до оригінальних джерел даних в ході копіювання. Використання таких інструментів гарантує, що процес збору доказів не вплине на їхню цілісність.
- **Програмне забезпечення для створення криміналістичних копій:** Під час збору цифрових доказів необхідно також використовувати спеціальне програмне забезпечення для створення криміналістичних копій. Такі інструменти призначені для створення точних, побітових копій (образів) цифрових носіїв інформації. Отримані копії є повністю ідентичними до оригінальних матеріалів та можуть бути використані для подальшого аналізу, що жодним чином не вплине на цілісність оригіналу.

Для підтвердження походження інформації можна також використовувати інструменти, що працюють з часовими позначками та метаданими. Метадані – це «дані про дані». Це невидимий шар інформації, вбудований у цифрові файли, який фіксує та відображає критично важливий контекст і підтверджує справжність матеріалу. Часові позначки – це важливий тип метаданих, що може використовуватись, зокрема, для встановлення фактичних обставин у ході швидкоплинних військових операцій. До категорій метаданих належать:

- **Метадані файлів (зображень, відео, документів):** метадані файлів містять інформацію про:
 - дані EXIF (Exchangeable Image File Format): отримані з камер, телефонів або безпілотних пристроїв, вони можуть містити інформацію про модель пристрою, дату й час зйомки, GPS-координати (якщо така функція увімкнена), а також налаштування камери. Дані EXIF допомагають підтвердити припущення про те де і коли було створено певний візуальний доказ.
 - дати створення/внесення змін: інформацію про те, коли файл було створено і коли востаннє до нього було внесено будь-які зміни. Така інформація уможливує відтворення хронології подій.
 - автора: інформацію про те, хто створив файл або документ, що допомагає пов'язати його зміст з конкретними особами або групами осіб.

програмне забезпечення: інформацію про те, яке програмне забезпечення використовувалось для створення або редагування файлу. Розбіжності у цій категорії метаданих можуть вказувати на спроби спотворення даних.

- Розмір і тип файлу: основні властивості файлу.
- **Метадані вебсторінок/онлайн контенту:** метадані, що використовуються в ході військових операцій під час збору та аналізу OSINT матеріалів з онлайн джерел включають:
 - URL: точну веб-адресу, необхідну для підтвердження джерела даних.
Вихідний код HTML: базовий код сторінки, який може містити приховані коментарі, підключені скрипти та інші технічні елементи, що розкривають структуру або призначення вебресурсу.
 - Заголовки HTTP: дані, якими обмінюються вебпереглядач та сервер під час підключення, включаючи дані про час/дату на сервері, тип контенту та інструкції щодо кешування. За допомогою аналізу такого типу метаданих можна отримати часові позначки зафіксовані на сервері.
 - Програмний агент користувача: інформацію про вебпереглядач та операційну систему, що їх використовував користувач для отримання доступу до сторінки. Така інформація може бути важливою частиною аудиторського сліду.

Існує кілька способів використання метаданих для підтвердження автентичності OSINT матеріалів зібраних в ході військових операцій. По-перше, метадані можна використовувати для підтвердження інформації про походження та місце створення доказу. Дані EXIF отримані із зображення чи відео (на якому, зокрема, видно конкретний тип військової техніки або подію, що про неї йдеться у справі) дозволяють підтвердити інформацію про місце створення зображення отриману за допомогою геопросторового аналізу. Метадані також уможливають відтворення хронології подій, адже інформація про дати створення та внесення змін до файлів вказує на те, коли саме їх публікували, змінювали чи видаляли. Відтворення хронології є запорукою розуміння динаміки інформаційних процесів під час операції чи конфлікту. Зрештою, метадані можна використовувати для виявлення спроб спотворення інформації. Розбіжності в метаданих (наприклад, зображення заявлена дата оприлюднення якого *перед*ує даті створення, або зображення, зафіксовані у якому параметри пристрою не відповідають моделі, що її начебто використовували для створення такого зображення) можуть бути ознаками стороннього втручання.

Часові позначки – це ще один тип метаданих, використання яких може відігравати особливо важливу роль, як для задоволення оперативних потреб, так і для зусиль спрямованих на правосуддя. Точна фіксація дати та часу збору OSINT матеріалів уможливорює їх використання. Точні часові позначки дозволяють:

- **Встановити фактичні обставини події:** довести, коли саме конкретна інформація пов'язана з подією (як-от, ракетним ударом, пересуванням сил та засобів чи потенційним порушенням) була оприлюднена. Аналіз часових позначок уможливорює відтворення хронології подій.
- **Підтвердити дані оперативних документів:** зіставити зміст контенту з онлайн джерел з інформацією з оперативних документів, журналів ведення бойових дій та відомостями про пересування підрозділів, таким чином отримавши додаткове підтвердження із зовнішнього джерела.
- **Спростувати сумніви щодо втручання чи фальсифікації:** унеможливити заяви про те, що докази було створено або викривлено після того, як подія відбулась з метою створення певного нарративу та безпідставного обвинувачення у порушенні. Можливість спростування таких сумнівів є особливо важливою для притягнення винних до відповідальності.
- **Підвищити рівень ситуаційної обізнаності:** працюючи з розвідувальною інформацією, отриманою в режимі реального часу аналітики можуть встановити, яка інформація є найбільш актуальною звернувши увагу саме на часові позначки.

Деякі методи підтвердження часових позначок уже, ймовірно, використовуються в контексті збору OSINT матеріалів військовослужбовцями. Однак, існують додаткові методи, що передбачають використання спеціального програмного забезпечення або виконання певного порядку дій. Йдеться про такі методи як:

- **Синхронізовані годинники:** на усіх системах, що використовуються військовослужбовцями для збору та обробки OSINT матеріалів, необхідно регулярно здійснювати синхронізацію часу за міжнародно визнаним стандартом (наприклад, серверами NTP – Протокол часової синхронізації²⁴⁰ чи стандартом UTC – Всесвітнього координованого часу) для забезпечення точності та узгодженості процесів документування між різними підрозділами та міжнародними організаціями-партнерами.
- **Часові позначки від довірених третіх сторін:** під час роботи з особливо важливими доказами можна використовувати спеціальні сервіси, що забезпечують додавання часових позначок нейтральною третьою стороною. В ході цього процесу здійснюється криптографічна прив'язка геш-суми доказу до конкретного моменту часу, що забезпечує незалежне підтвердження факту існування даних у поточному вигляді у певний момент.

240 Протокол часової синхронізації (Мережевий протокол часу, NTP) – це система, яка дозволяє комп'ютерам і пристроям автоматично синхронізувати час через інтернет або локальну мережу. NTP – це своєрідний «мережевий годинник». Мережевий протокол часу гарантує, що усі пристрої в мережі, як-от, сервер, ноутбук чи камера, мають однакові часові позначки. Використання NTP є особливо важливим для роботи з OSINT матеріалами, адже точність часових позначок уможливорює належне відтворення хронології подій, порівняння даних з різних джерел та підтвердження дати та часу конкретної події.

- **Блокчейн:** технологія блокчейн відкриває перспективи для додавання незмінних часових позначок до цифрових доказів, уможливлуючи децентралізований облік часових показників захищений від сторонніх втручань.

Системне використання вищеперелічених методів експертного аналізу та підтвердження інформації дає слідчим переконливі аргументи щодо цілісності та справжності OSINT матеріалів зібраних в ході військових операцій, що є запорукою визнання такої інформації допустимим доказом і її подальшого використання у кримінальних провадженнях.

4.2.5 Висновки

Перетворення необробленої, загальнодоступної інформації з відкритих джерел на докази, допустимі в суді – це складний та вимогливий процес, що його ще більше ускладнює потреба урахування контексту бойових дій. Проте, у цифрову епоху все частіше трапляються ситуації, коли без цього процесу не обійтись. З одного боку, така значущість зумовлена загальнодоступністю та розповсюдженістю OSINT матеріалів, а з іншого пов'язана із широким спектром можливостей для їхнього застосування: від встановлення обставин справи та підтвердження показань до підтримки прийняття рішень в ході різних військових операцій (як от, збору стратегічних розвідувальних даних чи документування ймовірних порушень міжнародного гуманітарного права).

Впровадження принципів наведених у цьому розділі із одночасним використанням надійних методів збору доказів, неухильним дотриманням ланцюга зберігання доказів та ретельною перевіркою й контекстуалізацією інформації уможливить перетворення OSINT матеріалів з сукупності необроблених даних на переконливі та юридично обґрунтовані докази. Рекомендації закріплені у Протоколі Берклі, а також національні та міжнародні стандарти, що постійно вдосконалюються, є підґрунтям фахової роботи у такій складній сфері. Уміння використовувати OSINT матеріали із дотриманням належних етичних та процесуальних стандартів відіграватиме дедалі важливішу роль у встановленні істини, притягненні осіб та організацій до відповідальності й, зрештою, зміцненні механізмів правосуддя щодо міжнародних злочинів. Таким чином, інструменти OSINT можуть ефективно доповнювати традиційні процесуальні методи, особливо в умовах окупації чи активного ведення бойових дій, коли неможливо отримати безпосередній доступ до місця злочину.

Щодо практики використання OSINT матеріалів в Україні, то нормативно-правовою базою для цього слугують міжнародні стандарти, а також стаття 84 та стаття 99 КПК України, що (попри відсутність поняття «електронні докази» у Кодексі) передбачають використання матеріалів фотозйомки, звукозапису та відеозапису в якості документів в ході кримінальних проваджень. Національні судові органи України можуть визнавати OSINT матеріали допустимими доказами

за умови їх належного документування відповідно до загальних вимог КПК України (наприклад, шляхом складання протоколу огляду із зазначенням джерела та часу отримання). Водночас Кодекс не містить чітких стандартів перевірки їхньої достовірності, залишаючи це на розсуд суду. Відтак, існує потреба приведення національного законодавства у відповідність до розглянутих вище міжнародних нормативних документів, що уможливить їхнє впровадження та ефективне застосування в Україні.

4.3

Використання сучасних інноваційних систем для збереження, передачі та використання доказів, отриманих з поля бою під час збройного конфлікту

4.3.1 Загальні характеристики інформаційно-комунікаційної системи «Інтеграційна платформа «Дельта»»

Сучасні розслідування міжнародних злочинів значною мірою залежать від інноваційних систем. Однією із таких систем, що її наразі використовують Сили оборони України для військових потреб і впроваджують для забезпечення ефективної міжвідомчої співпраці між СОУ та органами досудового слідства і прокуратури в ході досудового розслідування міжнародних злочинів є інформаційно-комунікаційна система «Інтеграційна платформа «Дельта» Центру інновацій та розвитку оборонних технологій Міністерства оборони України²⁴¹

Використання ІП «Дельта» військовослужбовцями для повідомлення про міжнародні злочини, скоєні в районі збройного конфлікту, а також для взаємодії з представниками органів досудового розслідування було започатковано Силами територіальної оборони ЗСУ у 2022 році.²⁴² Наразі така практика впроваджується і у інших підрозділах СОУ.

241 Офіційний сайт інтеграційної платформи «Дельта», <https://delta.mil.gov.ua>, Інформація щодо інтеграційної платформи «Дельта» на офіційному сайті https://delta.mil.gov.ua/open-wiki/#_4.

242 Нова «зброя» для української армії – юридична, Г. Мамедов, Дзеркало тижня, 14 березня 2024 року, <https://zn.ua/ukr/war/nova-zbroja-dlja-ukrajinskoji-armiji-juridichna.html>; Міжнародні злочини Росії: що треба знати про роль військовослужбовців у їх документуванні, 25 квітня 2023 року, Г. Мамедов, В. Хекало, <https://zn.ua/ukr/LAW/mizhnarodni-zlochini-rosiji-shcho-treba-znati-pro-rol-vijskovosluzhbovtziv-u-jikh-dokumentuvanni.html>; Тези доповіді на тему: «Впровадження норм міжнародного гуманітарного права в умовах сучасного збройного конфлікту в Україні», Г. Мамедов, В. Хекало. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми правового забезпечення оборони України», упоряд.: П. П. Богущкий, Ю. В. Гаруст, Л. В. Заславська, В. Г. Пилипчук; Київ, 2024 рік. <https://ippi.org.ua/problemi-pravovogo-zabezpechennya-oboroni-ukraini>.

Впровадження механізму збору цифрових доказів із подальшим зберіганням у базах даних ІП «Дельта» дозволить підвищити ефективність загальної системи збору та обробки доказів з поля бою. Варто зазначити, що такий механізм повинен використовуватися паралельно із іншою важливою складовою системи, а саме збором речових доказів. Одночасний збір речових та цифрових доказів не лише є запорукою формування повної доказової бази в ході розслідування потенційних міжнародних злочинів, але і уможлиблює всебічне та вичерпне їх документування. Відтак, важливим етапом цього процесу є інтеграція даних військової розвідки до ІП «Дельта». Адже в контексті правосуддя такі дані можуть бути як первинним джерелом інформації про ймовірні порушення МГП, так і слугувати додатковим механізмом для підтвердження достовірності зібраних доказів. Інформація, отримана від підрозділів розвідки, безпілотних систем, а також з технічних засобів фіксації, супутникових зображень, радіолокаційних приладів, інформаторів дає змогу уточнювати часові та просторові параметри подій, підтверджувати місця нанесення ударів, відстежувати переміщення військових підрозділів, визначати координати уражених об'єктів і встановлювати типи застосованого озброєння. Інтеграція таких даних у платформу ІП «Дельта» підвищує ймовірність їх подальшого використання у межах досудових розслідувань і кримінального переслідування. Водночас ці матеріали мають зберігатися з дотриманням вимог, що регулюють допустимість доказів у кримінальному провадженні, а також оцінюватися у сукупності з іншими наявними доказами щодо відповідних інцидентів..

СОУ наразі використовують ІП «Дельта» як військову систему ситуаційної обізнаності для виконання завдань за призначенням.²⁴³ Зокрема, ІП «Дельта» створює єдине інформаційно-аналітичне середовище для органів військового управління та військових підрозділів, забезпечуючи обмін інформацією на всіх рівнях із диференційованими правами доступу користувачів до відповідних ресурсів. Такий функціонал платформи відповідає положенням Стратегічного оборонного бюлетеня України, який зобов'язує органи військового управління максимально ефективно використовувати наявні розвідувальні спроможності та ресурси; створювати й розвивати нові можливості для добування, обробки, аналізу (включно з візуалізацією) та поширення розвідувальної інформації; а також забезпечувати виконання цих функцій на належному рівні автоматизації.²⁴⁴

243 Офіційний сайт інтеграційної платформи «Дельта», <https://delta.mil.gov.ua>; Постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 2023 року № 139 «Деякі питання підвищення рівня цифровізації сил безпеки та сил оборони України у період воєнного стану»,

244 Стратегічний оборонний бюлетень України, введений в дію Указом Президента України від 17 вересня 2021 року № 473/2021, доступний за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0063525-21#Text>.

4 лютого 2023 року²⁴⁵ Кабінет Міністрів України схвалив пропозиції Міністерства оборони та Міністерства цифрової трансформації щодо підвищення рівня цифровізації сил безпеки й оборони України з метою забезпечення їхньої взаємосумісності із відповідними структурами країн-членів НАТО. Технологічна інтеграція СОУ у автоматизовані системи та рішення, що їх використовують партнери та союзники, зокрема, країни-члени НАТО, є запорукою підвищення ефективності управління, оперативного планування та виконання завдань. Водночас, використання таких рішень створює передумови для вдосконалення механізмів міжвідомчої взаємодії як під час прийняття рішень на стратегічному рівні, так і під час аналітичної діяльності. Широке впровадження ІП «Дельта» визначено як пріоритетне завдання для СОУ.

ІП «Дельта» – це складна цифрова екосистема, що складається із низки взаємопов'язаних програмних модулів, функціонал яких доповнюють окремі додатки та інструменти. До основних програмних модулів ІП «Дельта» належать:

- 1 Програмний модуль збору, аналізу та обробки інформації («Delta monitor»)** призначений для вирішення комплексних завдань із візуалізації даних із різних джерел, відображення оперативної обстановки на електронній карті в режимі реального часу та нанесення на неї оперативної обстановки. Модуль забезпечує візуалізацію, зберігання, обробку та поширення інформації.
- 2 Геоінформаційний модуль** призначений для забезпечення органів військового управління (військових підрозділів) геопросторовими даними для виконання завдань за призначенням. Модуль надає можливість:
 - відображення карт в різному масштабі;
 - вибір необхідних картографічних шарів;
 - нанесення умовних позначень;
 - редагування карт;
 - доступ до всіх наявних картографічних шарів електронної карти України;
 - використання набору сервісних функцій, зокрема:
 - масштабування (збільшення або зменшення масштабу електронної карти);
 - налаштування картографічного середовища;
 - вимірювання відстаней і площ;
 - визначення координат, а також перетворення координат із систем СК-42 та WGS-84.

245 Постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 2023 року № 139 «Деякі питання підвищення рівня цифровізації сил безпеки та сил оборони України у період воєнного стану», <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/139-2023-n#Text>.

3 Програмний модуль ідентифікації та автентифікації користувачів призначений для розпізнавання та перевірки авторизації користувачів ІП «Дельта». Модуль уможливорює:

- отримання інформації про користувача на підставі наданого особистого ідентифікатора;
- визначення прав власності користувача щодо інформації, розміщеної на ІП «Дельта» на підставі наданого особистого ідентифікатора;
- надання користувачеві прав на виконання конкретних дій у системі обробки даних.

4 Програмний модуль обміну інформацією призначений для оперативного обміну інформаційними матеріалами різних форматів між користувачами. Модуль уможливорює:

- обмін текстовими та графічними даними між користувачами в режимі реального часу;
- підтвердження надсилання та доставки даних, а також документування переданих повідомлень у системі. Модуль також призначений для реєстрації користувачів ІП «Дельта», надання їм доступу до функціональних можливостей системи та контролю дій користувачів. Модуль уможливорює створення облікових записів користувачів ІП «Дельта»; надання користувачам прав і дозволів для доступу до функцій платформи.²⁴⁶

До ключових сервісів ІП «Дельта» належать:

1. MONITOR – інструмент збору, обробки та відображення інформації для забезпечення ситуаційної обізнаності;
2. ELEMENT – захищений месенджер для взаємодії та координації дій між користувачами та між підрозділами;
3. VEZHA – модуль аеророзвідки, що забезпечує інтеграцію відео сенсорів у єдиний простір забезпечення ситуаційної обізнаності з можливостями колективного дешифрування та поширення отриманих даних;
4. MISSION CONTROL – модуль, створений для взаємодії екіпажів безпілотних засобів, з метою розподілу зон польотів та спільного планування завдань;
5. NEXTCLOUD – хмарне сховище (подібне до Google Drive) для зберігання текстових та мультимедійних файлів; а також
6. WIKI – сервіс, що містить опис функціональних можливостей ІП «Дельта».

²⁴⁶ Офіційний сайт інтеграційної платформи «Дельта», <https://delta.mil.gov.ua>, Інформація щодо інтеграційної платформи «Дельта» на офіційному сайті https://delta.mil.gov.ua/open-wiki/#_4.

Крім того, платформа забезпечує такі функції:

- інтеграцію даних від постачальників супутникових зображень, з радарів, сенсорів, GPS-трекерів та систем озброєння;
- інтеграцію зовнішніх систем, зокрема чат-ботів «єВорог», «STOP Russian War»; а також
- інтерфейс для обміну даними із країнами-партнерами відповідно до стандартів НАТО.²⁴⁷

Таким чином, ІП «Дельта» створює єдине геоінформаційне та інформаційно-аналітичне середовище для забезпечення координації на всіх рівнях управління, адже пріоритетність та відповідність платформи стандартам НАТО закріплені на нормативному рівні. Відтак, ІП «Дельта» забезпечує ефективну інтеграцію різних типів інформаційних систем, обробку даних у режимі реального часу та надійний захист інформаційних потоків у хмарному середовищі.

Різноплановий функціонал ІП «Дельта», що включає такі модулі, як «Monitor», «Element», «Vezha», «Mission Control» та «Target Hub», не лише уможливорює накопичення, систематизацію та аналіз широкого спектру оперативних даних із різноманітних сенсорів, супутникових зображень та інших джерел, але і суттєво розширює можливості документування міжнародних злочинів.

Таким чином, ІП «Дельта» може стати рішенням для впровадження комплексного підходу до зберігання та обробки інформації про міжнародні злочини, забезпечуючи платформу для кожного з етапів від первинної фіксації в районі бойових дій до подальшої обробки слідчими та прокурорами із відповідним рівнем авторизації. ІП «Дельта» також уможливорює накопичення великого обсягу даних, включаючи тисячі годин відеоматеріалів з безпілотних систем, окремі зображення, відеоматеріали та інформацію із відповідними геоприв'язками відображеними на інтерактивних картах. Використання безпілотних систем дає змогу безпечніше збирати інформацію в районах бойових дій і на окупованих територіях, а також отримувати докази, які, серед іншого, можуть бути використані для ідентифікації сил та засобів противника в ході активних бойових дій.²⁴⁸ Йдеться про такі безпілотні системи, як безпілотні авіаційні комплекси, морські безпілотні платформи, наземні роботизовані комплекси та модулі з дистанційним управлінням, а також стаціонарні/мобільні сенсорні мережі. Інтеграція даних із вищеперелічених джерел у ІП «Дельта» забезпечує можливість перевірки подій завдяки співставленню інформації з різних джерел (наприклад, шляхом порівняння відео з наземних та морських дронів), підвищуючи рівень достовірності висновків та зменшуючи ризик хибної ідентифікації.

247 Офіційний сайт інтеграційної платформи «Дельта», <https://delta.mil.gov.ua>, Інформація щодо інтеграційної платформи «Дельта» на офіційному сайті https://delta.mil.gov.ua/open-wiki/#_4.

248 Див. Розділи 2.2., 2.3.

Адміністрування шарів, у яких зберігається інформація, здійснюють підрозділи відповідальні за її виявлення. Відтак прокурори та слідчі можуть звертатися до відповідного підрозділу з додатковими запитаннями або з клопотанням про надання доступу до даних в ході розслідування.²⁴⁹ Для оптимізації цього процесу представники правоохоронних органів мають чітко визначати параметри запиту (наприклад, відеозаписи з району села Зарічне Донецької області, що стосуються затриманих осіб, станом на 25 вересня 2025 року), а військові підрозділи повинні передбачити чіткий порядок дій для реагування на такі запити, наприклад, визначивши відповідальну контактну особу.

З огляду на викладені вище проблемні питання, Сили безпілотних систем Збройних Сил України у співпраці з органами прокуратури та правоохоронними органами розробляють і тестують алгоритм збору та обробки інформації про порушення норм міжнародного гуманітарного права, отриманої з різних джерел, із подальшою автоматизацією відповідного процесу та його впровадженням, супроводом і адмініструванням у інших військових частинах (підрозділах) Збройних Сил України.

4.3.2 Використання ІП «Дельта» в ході кримінального провадження

Цифрові матеріали, зафіксовані та внесені до ІП «Дельта», мають важливе значення для кримінального провадження, оскільки часто є єдиним джерелом систематизованої та упорядкованої інформації із зони бойових дій чи тимчасово окупованих територій. Аби отримані дані могли бути використані як доказ відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України особливу увагу слід приділяти дотриманню вимог щодо допустимості.

ІП «Дельта» уможливує створення електронної динамічної бази даних зі спеціальними шарами призначеними для документування потенційних міжнародних злочинів, а також випадків руйнування об'єктів, що перебувають під захистом (культурної спадщини, закладів охорони здоров'я, критичної гуманітарної інфраструктури) (далі – шар для документування).

Військовослужбовці, які виявили інформацію про порушення норм міжнародного гуманітарного права або є уповноваженою особою в підрозділі на роботу з ІП «Дельта», наносять цю інформацію на власну електронну карту (шар) на платформі відповідно до встановлених правил. Процес нанесення інформації на електронну карту передбачає такі етапи:

²⁴⁹ На жаль, траплялися випадки, коли запити на отримання доступу до платформи та розміщеної на ній інформації були спрямовані до структур без відповідних повноважень. Зокрема, такі запити часто отримували представники Центру інновацій та розвитку оборонних технологій Міністерства оборони України, органу, що розробив та здійснює адміністрацію платформи, але не контролює завантажену туди інформацію.

- створення та заповнення інформаційної картки на рівні підрозділу, який виявив і зафіксував порушення норм міжнародного гуманітарного права;
- перевірку даних, внесених до інформаційної картки;
- передачу інформації про порушення норм міжнародного гуманітарного права по команді та обмін нею з правоохоронними й іншими державними органами або через надання доступу до інформаційної картки в шарі для документування ІП «Дельта» або альтернативними способами (через підготовку донесень і заяв про кримінальні правопорушення у вигляді текстових документів).

Спосіб передачі інформації описаний вище може бути як додатковим, так і альтернативним відносно текстового формату. Для кожного потенційного порушення норм МГП в шарі для документування створюється інформаційна картка, у якій зазначається: місце (з відображенням на електронній карті), дата і час виявлення порушення; відомості про осіб або підрозділи, яких підозрюють у його вчиненні (за наявності такої інформації); а також обставини порушення.

Архітектура ІП «Дельта» дає змогу слідчим визначати конкретні підрозділи та посадових осіб, які володіють необхідною їм інформацією, а також дозволяє користувачам оптимізувати доступ до інформації та матеріалів, отриманих військовими підрозділами, завдяки можливостям платформи щодо обробки та передачі інформації органам досудового слідства та прокуратури. Такий механізм співпраці забезпечується завдяки внесенню відомостей про потенційні порушення норм МГП до шару для документування в ІП «Дельта», обробці та перевірці даних із використанням інструментів платформи, безперервній та оперативній передачі інформації між операторами ІП «Дельти» та органами досудового розслідування, а також налагодженню офіційної цілодобової (24/7) комунікації між органами військового управління, військовими частинами й підрозділами Сил оборони України та органами досудового розслідування у межах єдиного безпечного геоінформаційного й інформаційно-аналітичного середовища з дотриманням розмежування прав доступу користувачів. Якщо у слідчого чи прокурора виникають запитання щодо отриманих даних, вони можуть безпосередньо звернутися до особи, що завантажувала чи обробляла згадані дані; при цьому, усі передані повідомлення зберігаються у системі.

З огляду на вищезазначене, використання шарів платформи «Дельта» для документування уможливілює оперативне збереження та обмін інформацією про порушення МГП. Інформація, нанесена на шар стає надійним підґрунтям для проведення розслідування та доведення протиправних дій, оскільки уможливілює поєднання:

1. Даних, що необхідні для проведення експертиз та експертних досліджень (вибухотехнічних, трасологічних, будівельно-технічних, економічних, товарознавчих тощо) з метою встановлення причинно-наслідкового зв'язку між конкретними бойовими діями та фактом завдання шкоди, а також визначення її обсягу.
2. Даних для моделювання з «Delta Monitor» – використання модулю «Delta Monitor» дає змогу перевіряти або уточнювати інформацію, що має значення для встановлення обставин злочину, шляхом відтворення ситуації та обставин конкретної події на всіх наявних картографічних шарах електронної мапи України з вибором масштабу та картографічного середовища, необхідних для візуалізації. Крім того, модуль забезпечує можливість здійснювати необхідні вимірювання відстаней, площ, визначення координат і перерахунок координат із систем СК-42 та WGS-84 із прив'язкою до конкретного об'єкта чи підрозділу.
3. Фотографій та відеоматеріалів, які можуть бути оброблені й синхронізовані. Функціональні можливості ІП «Дельта» дають користувачеві змогу обробляти й синхронізувати фото- та відеоматеріали, створювати відеозаписи, здійснювати пошук і класифікацію даних за часом і датою, складати плани та схеми, а також створювати графічні матеріали.
4. Даних із загальних шарів (функція «Історичний стан»)²⁵⁰ та інформації з каталогу шарів операторів системи відповідного угруповання Сил оборони України дають змогу пов'язати ймовірні злочини з конкретним підрозділом Збройних Сил РФ та встановити особи відповідальних командирів.
5. Даних з інтегрованої системи «Віраж»,²⁵¹ що дозволяє визначити місце пуску ракети та відстежити траєкторію її польоту.²⁵²

ІП «Дельта» забезпечує інтеграцію даних від постачальників супутникових зображень, з радарів, сенсорів, GPS-трекерів та систем озброєння. Платформа також забезпечує інтеграцію зовнішніх систем, зокрема чат-ботів «ЄВорог», «STOP Russian War», та надає інтерфейс для обміну даними із країнами-партнерами відповідно до стандартів НАТО.

Хмарна архітектура платформи дає змогу зберігати всі історичні зміни обстановки та відстежувати переміщення об'єктів, а також взаємодіяти з необмеженою кількістю користувачів у підрозділах або органах управління Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, Національної поліції України та Офісу Генерального прокурора.

250 Див. https://delta.mil.gov.ua/open-wiki/#_4.

251 Там само.

252 Там само.

Інтеграційні спроможності ІП «Дельта» також уможливають отримання та оновлення в режимі реального часу датованих даних від постачальників супутникових карт, як-от Maxar Secure Watch²⁵³ та Geolnt, а також даних з системи виявлення повітряних цілей «Віраж-Планшет», морських радарів (за протоколом НАТО ОТН-Т-G) і супутникових трекерів Garmin.

Платформа дозволяє здійснювати збір, аналіз, регулярне оновлення та систематизацію таких типів інформації, як: дані повітряної розвідки, дані супутникової розвідки, розвідувальна інформація від агентурних джерел (та відомості з тимчасово окупованих територій), об'єкти інфраструктури та стан їх збереженості (цілі, пошкоджені, знищені), а також дані, отримані через інтерфейс обміну з системами країн-партнерів відповідно до стандартів НАТО.

З огляду на викладене, можна стверджувати, що інформація, внесена до шару документування ІП «Дельта», дає слідчим змогу відстежувати час і місце вчинення ймовірного злочину, забезпечує багаторівневу верифікацію відомостей і спрощує комунікацію між усіма органами та установами, залученими до процесу збору доказів. Завдяки широкому спектру функціональних можливостей модулю «Delta Monitor» та його інтеграції із системою «Віраж» та іншими модулями користувачі можуть точно та ефективно встановлювати та відтворювати обставини подій. Усе це суттєво підвищує спроможність правоохоронних органів щодо боротьби з міжнародними злочинами, забезпечує ефективну взаємодію з військовими підрозділами та дає змогу системно узагальнювати результати документування порушень.

4.3.3 Підсумки

Використання автоматизованої системи ІП «Дельта» створює можливості для швидкого та ефективного розслідування міжнародних злочинів, ймовірно скоєних під час збройного конфлікту в Україні.

Крім того, оперативне документування випадків пошкодження або руйнування об'єктів, що перебувають під захистом, дасть змогу уповноваженим органам швидко встановити рівень загрози для таких об'єктів; визначити, чи є необхідність у превентивному втручанні з метою недопущення подальшого погіршення їхнього стану; а також розробити план дій щодо захисту, мінімізації ризиків погіршення та відновлення об'єктів, що охороняються нормами міжнародного гуманітарного права.

Впровадження ІП «Дельта» в діяльність СОУ та використання цього програмного забезпечення військовослужбовцями для зберігання й узагальнення інформації про порушення норм МГП сприятиме обміну інформацією між СОУ та правоохоронними органами в межах єдиного геоінформаційного й інформаційно-аналітичного середовища, а також даватиме змогу швидко й ефективно визначати ті підрозділи та посадових осіб, які виявили потенційні міжнародні злочини та внесли дані про них на електронну карту.

Застосування функціональних можливостей ІП «Дельта» суттєво розширює спроможності слідчих щодо моделювання та відтворення обставин злочину, проведення експертиз та експертних досліджень, встановлення місць запуску ракет та ідентифікації підрозділів противника. Відтак вдасться підвищити ефективність проведення розслідувань, зокрема завдяки оперативному виявленню та притягненню винних осіб до відповідальності, що сприятиме посиленню спроможностей України у сфері національної безпеки та оборони.

Крім того, наразі в Україні триває розробка інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування «СМЕРЕКА» під егідою Європейського Союзу.²⁵⁴ Після завершення розробки, необхідно буде забезпечити інтеграцію та обмін даними між ІП «Дельта» та системою «СМЕРЕКА». За умови створення необхідних інструментів інтеграції між двома системами отримані рішення щодо цифровізації кримінальних проваджень відкриють нові можливості для більш ефективного обміну інформацією.

254 Розробка інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування «СМЕРЕКА», Представництво Європейського Союзу в Україні, 2024 рік, https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/development-smereka-e-case-management-system_en?s=232.

Зображення згенероване ШІ

РОЗДІЛ 5.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ

- 5.1** Вступ
- 5.2** Обов'язки та зобов'язання держави відповідно до норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини
- 5.3** Запобігання порушення норм МГП та МППЛ військовослужбовцями
- 5.4** Суб'єкти уповноважені реагувати на порушення норм МГП
- 5.5** Висновки

5.1 Вступ

Для України протистояння збройній агресії Російської Федерації – це не лише боротьба за суверенітет, але і прояв відданості демократичним принципам, верховенству права та міжнародним нормам. Дії України на полі бою мають серйозні правові, моральні й стратегічні наслідки. Додержання норм міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного права прав людини (МППЛ) є необхідним не лише для виконання юридичних зобов'язань, а й для утвердження України як авторитетної демократії, що визнає верховенство права та захищає права людини. Формування практики дотримання норм МГП та МППЛ підвищує ефективність військ (сил) на полі бою, посилює легітимність держави на міжнародній арені та покращує шанси на досягнення сталого миру.

5.1.1. Юридичні зобов'язання та моральні обов'язки

Україна та її сили оборони мають юридичний обов'язок дотримуватися норм МГП та МППЛ навіть в умовах повномасштабного збройного конфлікту й протистояння противнику, який систематично порушує ці норми. Як держава-учасниця Женевських конвенцій, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ) та інших ключових договорів, Україна діє в межах розгалуженої правової рамки, що регулює дії держави під час війни. Багато з накладених зобов'язань також ґрунтуються на нормах міжнародного звичаєвого права, які є обов'язковими до виконання незалежно від ратифікації державою відповідних договорів. А оскільки окремі зобов'язання та норми закріплені у положеннях чинних нормативно-правових актів та статтях статутів Збройних Сил, то військовослужбовці несуть індивідуальну відповідальність за їх додержання, як відповідно до міжнародного права, так і відповідно до національного законодавства.

Поряд із вимогами закону існує також моральний обов'язок зменшувати страждання та захищати людську гідність. Неухильне додержання МГП і МППЛ навіть у найскладніших умовах є запорукою професіоналізму та довіри до Сил оборони України.

5.1.2 Ефективність на оперативному та стратегічному рівнях

Дотримання чинних норм права, зокрема норм МГП та МППЛ, в ході проведення військових операцій сприяє зміцненню військової дисципліни, посилює злагодженість підрозділів та закріплює їх правовий статус в Силах оборони, безпосередньо підвищуючи ефективність на оперативному рівні. Крім того, дотримання норм МГП та МППЛ зменшує ризик психологічних травм, зокрема, посттравматичного стресового розладу, та знижує рівень самогубств серед ве-

теранів. На стратегічному рівні правомірна поведінка дозволяє уникнути деяких перешкод, посилює міжнародну підтримку та скорочує тривалість збройних конфліктів.

Історичний досвід свідчить про те, що саме правомірна поведінка часто є чинником підвищення бойової ефективності сил та засобів. Так, гуманне поводження з іракськими військовополоненими під час операції «Буря в пустелі» пришвидшило темпи здачі бійців противника у полон та наблизило закінчення бойових дій. Натомість, так само як систематичні катування та нелюдське поводження Російської Федерації з українськими військовополоненими лише зміцнюють волю України до опору, жорстоке поводження з затриманими під час операцій «Непохитна свобода» та «Свобода Іраку» підірвало легітимність коаліційних сил, посилило повстанські рухи й затягнуло перебіг конфлікту в Іраку. Неправомірні дії можуть підірвати довіру місцевого населення, спровокувати спроби розплати та негативно вплинути на виконання поставленого завдання, в той час як етична, правомірна поведінка, як правило, сприяє деескалації насильства, захищає як військовослужбовців, так і цивільне населення, посилюючи стратегічні комунікації та підтримку з боку міжнародної спільноти.

5.1.3 Механізми захисту та притягнення до відповідальності

Дотримання норм міжнародного права є важливим інструментом у складному інформаційному середовищі сучасної війни. Наявність юридичного обґрунтування та належного документування військових дій зменшує правові ризики, як для окремих військовослужбовців, так і для командирів підрозділів. Такий підхід допомагає захистити особовий склад від безпідставного переслідування в майбутньому та послаблює вплив російської пропаганди, спрямованої на заперечення легітимності дій України.

Послідовне дотримання правових стандартів також підвищує надійність доказів, долучених до матеріалів справ про воєнні злочини, та підриває зусилля РФ спрямовані на дискредитацію міжнародних судових процесів. Відтак, дотримання чинних норм права не лише сприяє досягненню правосуддя, але і підтримує стратегічний наратив України про операційну легітимність її дій в ході конфлікту.

5.1.4 Підґрунтя для миру

Поведінка сторін під час війни, що ґрунтується на дотриманні норм права та повазі до людської гідності, формує основу для післявоєнного правосуддя, відновлення довіри і стабільності. Усе це є необхідними умовами для відбудови держави. Дотримання Україною норм МГП та МППЛ вирізняє її як послідовну, принципову сторону, віддану захисту прав людини, що, своєю чергою, посилює

міжнародну підтримку та довіру. У довгостроковій перспективі дотримання високих юридичних і етичних стандартів зміцнює позиції України не тільки на шляху до перемоги, але й у досягненні тривалого та справедливого миру.

5.1.5 Висновки

У цьому розділі розглянуто юридичні зобов'язання України та інституційні заходи щодо забезпечення додержання норм міжнародного права під час збройного конфлікту. У Розділах 5.2–5.4 йдеться про інші зобов'язання покладені на державу, а також запобіжні заходи та правозастосовчі механізми, існування яких свідчить про готовність України захищати людську гідність та верховенство права навіть в умовах війни.

В цілому, викладене у розділах п'ятої глави дозволяє читачам зрозуміти яким чином Україна поєднує свої міжнародно-правові зобов'язання, практику ведення бойових дій та інституційні гарантії в єдину цілісну систему. Впроваджуючи норми МГП і МППЛ в системі управління, професійній культурі та механізмах притягнення до відповідальності, Україна посилює захист цивільних осіб і комбатантів, водночас підтверджуючи репутацію держави, що стоїть на захисті демократичних цінностей та власного суверенітету. Такий підхід перетворює оборону України в умовах війни на сталу рамку для забезпечення підзвітності, справедливості та тривалого миру.

5.2

Обов'язки та зобов'язання держави відповідно до норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини

5.2.1 Стислий огляд

Як держава-учасниця низки міжнародних конвенцій і договорів, Україна повинна керуватися положеннями двох різних правових режимів, що доповнюють одна одну та створені задля захисту людської гідності в ході збройних конфліктів, а саме: МГП та МППЛ.

Міжнародне гуманітарне право встановлює правила ведення збройних конфліктів і застосовується лише під час війни для обмеження її негативних наслідків завдяки захисту цивільного населення, регулювання цілевказання та забезпеченню гуманного поводження з затриманими особами. Міжнародне право прав людини – це система, що забезпечує всебічний і постійний захист осново-

положних прав і свобод та застосовується за будь-яких обставин, щоб гарантувати дотримання основних прав людини.

Під час збройного конфлікту ці дві системи права діють одночасно, забезпечуючи багаторівнений правовий захист. МГП має пріоритет у питаннях, що безпосередньо стосуються ведення бойових дій та військових операцій. При цьому, положення МППЛ продовжують діяти та поширюватися на сфери, що виходять за межі правового регулювання МГП. Йдеться, зокрема, про забезпечення процесуальних гарантій для цивільних осіб, свободи вираження поглядів та інших ключових прав, частина з яких не підлягає обмеженню навіть під час війни. Обидві системи права узгоджено сприяють утвердженню гуманітарних принципів та формують стійкі нормативно-правові засади, спрямовані на обмеження згубного впливу збройних конфліктів.

5.2.2 Нормативно-правові засади

На Україну покладені зобов'язання щодо дотримання положень Гаазьких конвенцій, чотирьох Женевських конвенцій та Додаткових протоколів до них, міжнародного звичаєвого права, а також Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МППП), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ), Конвенції проти катувань, Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Міжнародної конвенції для захисту всіх осіб від насильницьких зникнень, Конвенції про права дитини та Факультативного протоколу до неї щодо участі дітей у збройних конфліктах та низки інших міжнародних договорів у сфері прав людини.

Як держава-учасниця зазначених договорів, Україна імплементувала свої зобов'язання за МГП і МППЛ у національне законодавство. Підставою для цього є стаття 9 Конституції України, у якій зазначено, що ратифіковані міжнародні договори є частиною національного законодавства і мають пріоритет над суперечливими нормами національного законодавства, за винятком договорів, що суперечать Конституції. Таке положення Конституції дозволило Україні інтегрувати власні міжнародно-правові зобов'язання на різних рівнях правової системи. Крім того, договірні зобов'язання безпосередньо відображені в положеннях самої Конституції України, яка гарантує широкий спектр основоположних прав, зокрема право на життя, заборону катувань, свободу вираження поглядів, рівність перед законом і захист вразливих груп, що відповідає міжнародним стандартам.

Наразі Україна перебуває в процесі приведення національного законодавства у відповідність до покладених на неї договірних зобов'язань. При цьому, частина поточних змін зумовлена збройним конфліктом з Російською Федерацією, що досі триває. Кримінальний кодекс України встановлює кримінальну відповідальність за злочин агресії (стаття 437), воєнні злочини (стаття 438), гено-

цид (стаття 442), злочини проти людяності (стаття 442-1), катування (стаття 127), захоплення заручників (стаття 147), торгівлю людьми (стаття 149) та незаконне використання символіки, що перебуває під захистом (стаття 445), у максимально наближеній формі до відповідних міжнародно-правових інструментів.

5.2.3 Міжнародне гуманітарне право

Міжнародне гуманітарне право регулює способи й засоби ведення війни та захищає осіб, які не беруть або більше не беруть участі в бойових діях. МГП має як гуманітарну, так і практичну мету: з одного боку зменшуючи надмірні страждання та забезпечуючи основоположні гарантії захисту для цивільних осіб, військовополонених, хворих, поранених, а також медичного та духовного персоналу, а з іншого – сприяючи дисциплінованому й правомірному застосуванню військової сили.

5.2.4 Ключові зобов'язання

Ведення бойових дій. Ведення війни під час збройного конфлікту має відповідати базовим принципам необхідності, співмірності, розрізнення та застосування запобіжних заходів. Зазначені принципи забороняють невідповідні напади і вимагають вживати всіх можливих заходів для мінімізації шкоди цивільному населенню.

Принцип необхідності. Цей принцип допускає застосування лише такого обсягу сили, який є необхідним для досягнення законної військової мети. Визнаний нормою міжнародного звичаєвого права, він дозволяє вдаватися до заходів, прямо не заборонених нормами МГП, якщо вони є необхідними для завдання поразки противнику. Водночас цей принцип не є абсолютним і обмежується наведеними нижче засадами. Дії, що спричиняють надмірні страждання або свідомо спрямовані проти цивільних осіб чи цивільної інфраструктури, не можуть бути виправдані військовою необхідністю. Зрештою, хоча принцип військової необхідності забезпечує певну свободу дій під час ведення бойових дій, він не нівелює правові обмеження, спрямовані на зменшення людських страждань.

Принцип співмірності. Шкода, завдана цивільним особам і цивільним об'єктам, не може бути надмірною порівняно з очікуваною військовою перевагою. Командири зобов'язані ретельно узгоджувати досягнення військових цілей із необхідністю звести до мінімуму супутні втрати серед цивільного населення та випадки пошкодження цивільних об'єктів.

Принцип розрізнення/захисту цивільних осіб. За будь-яких обставин має існувати чітке розмежування між цивільними особами і комбатантами. Об'єкти цивільної інфраструктури, зокрема заклади охорони здоров'я, навчальні заклади

та інші критично важливі об'єкти, підлягають захисту від нападу, за винятком випадків, коли такі об'єкти стають законними військовими цілями внаслідок використання, призначення чи розташування, що сприяє веденню бойових дій.

Принцип вжиття запобіжних заходів. Під час проведення воєнних операцій необхідно вживати всіх можливих запобіжних заходів для уникнення або максимального зменшення шкоди цивільному населенню. До таких заходів належать перевірка цілей, добір засобів і способів нападу, які зменшують ризики для цивільних осіб, а також завчасне й ефективне попередження про напад у випадках, коли це можливо.

Поводження з особами, що вибули зі строю (*hors de combat*). Необхідно забезпечити захист честі і гідності, а також гуманне ставлення до осіб, що не є або більше не є учасниками бойових дій, як-от цивільні чи військовополонені. Гуманне ставлення до осіб, що вибули зі строю передбачає забезпечення належних умов утримання та вжиття застережних заходів для унеможливлення жорстокого поведіння.

Повага до загиблих. Україна зобов'язана забезпечити належний пошук, збір, ідентифікацію та шанобливе поведіння з тілами загиблих, у тому числі комбатантів противника, а за можливості, сприяти поверненню їхніх останків.

Захист медичного та гуманітарного персоналу. Медичний персонал, медичні заклади, санітарний транспорт та особи, залучені до надання гуманітарної допомоги, не можуть бути об'єктами нападу. Усі сторони зобов'язані гарантувати їхню безпеку та забезпечити можливість безперешкодного виконання ними завдань за призначенням.

Зобов'язання щодо звільнених та окупованих територій. На територіях, що перебувають під контролем України, як-от звільнені міста Буча, Ізюм, Херсон, а також на окупованих територіях країни-противника (у разі майбутньої можливої окупації територій РФ) органи влади зобов'язані забезпечувати безпеку та належні умови життя для цивільного населення. При цьому, суворо забороняється застосування колективних покарань, а на органи влади покладається зобов'язання забезпечити належні процесуальні гарантії відповідно до міжнародних правових стандартів для усіх осіб, що їх підозрюють в колабораціонізмі чи скоєнні інших правопорушень.

Запобігання скоєнню воєнних злочинів. Відповідно до **Статей 86 та 87 1-го Додаткового протоколу до Женевських конвенцій** а також інших договір-

них і звичаєвих норм міжнародного права,²⁵⁵ на командний склад Сил оборони України покладене зобов'язання не допускати, припиняти та притягати до відповідальності за скоєння воєнних злочинів підлеглий особовий склад. Йдеться також про обов'язок командирів вживати усіх можливих заходів для недопущення порушень норм МГП. Зазначений принцип передбачає кримінальну відповідальність командирів, якщо вони знали або мали підстави знати, що підлеглі збираються вчинити або вчиняють такі злочини, і не вжили всіх практично можливих заходів у межах своїх повноважень для запобігання їхньому вчиненню, або, якщо такі злочини були вчинені, для покарання осіб, відповідальних за них.

5.2.5 Міжнародне право прав людини

Міжнародне право прав людини захищає притаманну кожній людині гідність і невід'ємні права всіх осіб, які перебувають під юрисдикцією держави, незалежно від громадянства чи правового статусу. МППЛ гарантує основоположні свободи людини та запобігає зловживанню владними повноваженнями з боку держави. Держава несе первинний обов'язок поважати, захищати й забезпечувати реалізацію прав людини кожного, хто перебуває під її владою та контролем.

Норми МППЛ діють постійно, однак окремі права можуть тимчасово обмежуватися через механізм відступу, який дає державі змогу тимчасово припинити виконання певних зобов'язань у разі оголошення надзвичайних ситуацій, зокрема під час війни чи масових заворушень. Такі відступи, передбачені, зокрема, МПГПП та ЄКПЛ, допустимі лише у разі дотримання суворих вимог. Будь-які відступи повинні бути:

- винятковими;
- необхідними й пропорційними характеру надзвичайної ситуації;
- недискримінаційними;
- обмеженими у часі, а також такими, про які буде офіційно поінформовано відповідні міжнародні установи.

При цьому, деякі з прав людини є невідступними і не підлягають обмеженню за жодних обставин. Йдеться про такі норми, як заборона геноциду, рабства, катувань чи жорстокого поводження, насильницьких зникнень, свавільного позбавлення життя, тривалого свавільного позбавлення волі та системної расової дискримінації.

255 I. 1-й Додатковий протокол до Женевських конвенцій (1977 рік): Стаття 86. Неприйняття заходів, Стаття 87. Обов'язки командирів; II. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду (1998 рік): Стаття 28. Відповідальність командирів та інших начальників; III. Звичаєве міжнародне гуманітарне право (Дослідження МКЧХ, 2005 рік): Норма 152. Командна відповідальність, Норма 153. Обов'язок командирів запобігати та припиняти скоєння злочинів.

5.2.6 Ключові зобов'язання

Право на життя/захист від свавільного позбавлення життя. Чинними міжнародно-правовими інструментами на Україну покладене зобов'язання захищати право на життя всіх осіб, які перебувають на її території або під її юрисдикцією. Захист права на життя передбачає запобігання протиправним убивствам, заборону позасудових страт і забезпечення своєчасного, всебічного й неупередженого розслідування будь-яких заявлених порушень.

Заборона катувань і жорстокого поводження. Будь-які форми катувань, а також жорстоке, нелюдське та принизливе поводження є забороненими незалежно від обставин, зокрема, і під час збройного конфлікту.

Належні процесуальні гарантії та право на справедливий суд. Належні процесуальні гарантії залишаються чинними навіть в умовах надзвичайних ситуацій й забезпечують кожній особі право на справедливий, неупереджений і своєчасний судовий розгляд.

Захист громадянських прав і свобод. Необхідно забезпечити захист та повагу основоположних свобод, як-от свободи вираження поглядів, мирних зібрань та об'єднань. Водночас, окремі права можуть бути правомірно обмежені під час надзвичайних ситуацій.

Принцип недискримінації. Права людини необхідно захищати без жодної дискримінації за етнічною ознакою, мовою, релігією, політичними переконаннями тощо. Відповідно до чинних норм права усі особи мають право на однаковий захист.

Захист внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Україна зобов'язана захищати й підтримувати ВПО, забезпечуючи їм доступ до основних послуг, оформлення (або відновлення) документів, що посвідчують особу й цивільний стан, а також реалізацію права на добровільне повернення за наявності безпечних умов. Особливу увагу необхідно приділяти правам вразливих груп, зокрема в районах бойових дій і на нещодавно звільнених територіях.

5.2.7 Розслідування порушень та притягнення до відповідальності відповідно до МГП та МППЛ

Незалежно від того, про які норми йдеться МГП чи МППЛ, на Україну покладено зобов'язання здійснювати розслідування усіх потенційних порушень норм міжнародного права, скоєних громадянами держави або на території держави, а також притягати винних до відповідальності. Така дворівнева система нормативно-правових засад створює ситуації, за яких держава може нести одночасну відповідальність як за невиконання обов'язку розслідувати дії військовослужбовців

у районі бойових дій (відповідно до МГП), так і за неспроможність попередити випадки порушень скоєні представниками держави, зокрема випадки тортур чи протиправних вбивств (за МППЛ).

5.2.7.1 *Зобов'язання держави відповідно до норм МГП*

Женевські конвенції 1949 року зобов'язують держави передбачити кримінальну відповідальність за «серйозні порушення», розшукувати осіб, які їх учинили, й притягати їх до відповідальності в рамках судового провадження незалежно від громадянства. Хоча текст Женевських конвенцій прямо пов'язує обов'язок розслідування порушень з наявністю інформації про скоєне «серйозне порушення», практика й доктрина розширили цей обов'язок на всі серйозні порушення норм МГП. Зокрема, на це вказують Норми 156 і 158 Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ). Норма 156 визначає воєнні злочини як «серйозні порушення міжнародного гуманітарного права», а Норма 158 закріплює зобов'язання розслідувати всі воєнні злочини. Розглянуті разом, Норма 156 та Норма 158, а також коментарі до них, покладають на держави обов'язок розслідувати усі воєнні злочини, зокрема, серйозні порушення МГП та «серйозні порушення» Женевських конвенцій. **Статті 86 та 87 1-го Додаткового протоколу до Женевських конвенцій** додатково покладають зобов'язання на командний склад військових підрозділів вживати усіх можливих заходів для запобігання порушенням, повідомлення про них і реагування на них, у тому числі шляхом ініціювання дисциплінарних або кримінальних проваджень. **Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду** (МКС) підтверджує ці зобов'язання, наголошуючи, що найтяжчі злочини не повинні залишатися безкарними, та закликає держави-учасниці вживати ефективних заходів на національному рівні і розвивати міжнародну співпрацю для забезпечення притягнення винних до відповідальності.

З часом, вищеперелічені договірні зобов'язання стали нормами міжнародного звичаєвого права. Зокрема, Норма 158 Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права МКЧХ закріплює обов'язок держав розслідувати воєнні злочини, що, як стверджується, вчинені їхніми громадянами або збройними силами, або на їхній території. Загалом, вищеназвані міжнародно-правові інструменти покладають на держави **обов'язок проводити своєчасні, неупереджені та ефективні розслідування** усіх ознак серйозних порушень МГП, вчинених будь-якою зі сторін конфлікту.

5.2.7.2 *Зобов'язання держави відповідно до норм МППЛ*

Крім того, у відповідності з міжнародними домовленостями щодо захисту прав людини, Україна зобов'язана розслідувати усі серйозні порушення. Стаття 2(3) МПППП зобов'язує держави не лише забезпечувати ефективні засоби правового захисту, але і розслідувати усі випадки серйозного порушення прав людини

скоєні представниками держави або на її території, зокрема, випадки катувань чи протиправних вбивств. Такі розслідування мають бути своєчасними, неупередженими та всебічними.

5.3

Запобігання порушення норм МГП та МППЛ військовослужбовцями

5.3.1 Вступ

Норми міжнародного права покладають на Україну обов'язок забезпечити належну підготовку і обізнаність військовослужбовців щодо міжнародно-правових зобов'язань держави, а на її сили оборони – основоположний обов'язок запобігати порушенням таких зобов'язань. Зазначений обов'язок передбачений ключовими міжнародними договорами, серед яких Женевські конвенції 1949 року, що містять вимогу «дотримуватися та забезпечувати дотримання» цих конвенцій, а також 1-ий Додатковий протокол до Женевських конвенцій, МПГПП, Конвенція проти катувань та норми міжнародного звичаєвого права.

Запобігаючи порушенням МГП та МППЛ з боку Сил оборони, України не лише виконує свій обов'язок щодо додержання норм міжнародного права, але і посилює верховенство права та зміцнює власну правову та моральну позицію в умовах російської агресії та очевидних порушень із боку Російської Федерації. Демонструючи повагу до власних міжнародних зобов'язань, Україна посилює свою позицію у питанні притягнення російських військових до відповідальності за скоєні злочини, а також унеможливорює знецінення власних зусиль спрямованих на досягнення справедливості ворожими закидами щодо ймовірних порушень. Такий підхід зробить заяви України ще більш обґрунтованими в очах міжнародної спільноти та представників міжнародних судових органів.

Належні практики, сформовані на підставі міжнародного досвіду та покладені в основу системи запобігання порушенням з боку військовослужбовців, викладені нижче. Йдеться про такі практики, як імплементація зобов'язань за МГП і МППЛ у національне законодавство, стратегічні доктринальні документи та військові настанови; забезпечення постійної присутності юридичних радників на командних пунктах; забезпечення командної відповідальності та правової підзвітності; вичерпна освіта та підготовка за напрямком МГП та МППЛ; моніторинг, оцінювання та впровадження вивченого досвіду; цивільно-військова взаємодія; а також розширення ролі технологій у запобіганні порушенням.

Окрім належних практик, наведених у цьому розділі, безпосереднє залучення військовослужбовців до виявлення порушень норм МГП та зберігання

доказів для подальшого притягнення винних до відповідальності сприяє формуванню стійкої культури поваги до права й підвищує рівень дотримання МГП і МППЛ у підрозділах Сил оборони України. Активна участь у цьому процесі посилює усвідомлення зв'язку між діями на полі бою та їхніми правовими наслідками, роблячи дотримання МГП і МППЛ спільною відповідальністю, а не абстрактним принципом. Сприяючи досягненню справедливості, військовослужбовці внутрішньо засвоюють значення правомірної поведінки, що зміцнює дисципліну, професіоналізм і міжнародний авторитет України.

5.3.2 Імплементация зобов'язань за МГП і МППЛ у національне законодавство, політичні доктрини та військові керівні документи

Імплементация зобов'язань за МГП і МППЛ у національне законодавство, політичні доктрини, військові керівні документи та процедури є необхідною умовою для запобігання порушенням з боку військовослужбовців. Такий процес перетворює міжнародні зобов'язання на конкретні, обов'язкові для виконання стандарти, що впливають на прийняття рішень на всіх рівнях планування й проведення військових операцій.

Комплексна національна нормативно-правова база, орієнтована на дотримання міжнародного права, формує основу системи притягнення до відповідальності. Вона створює умови для розслідування і кримінального переслідування винних осіб, посилюючи дисципліну та попереджуючи скоєння порушень у майбутньому. Закріплення цих принципів у національному законодавстві України також надає командирам необхідні правові важелі для забезпечення дотримання норм і підтримання культури поваги до правових зобов'язань у Силах оборони.

Подальше включення цих зобов'язань у військові керівні документи, доктрини та статuti надає особовому складу практичні орієнтири щодо застосування норм права в реальних умовах. Військові керівні документи, складені з урахуванням вимог МГП та МППЛ, дозволяють перетворити абстрактні правові норми та конкретні вимоги до проведення військових операції, зокрема, у питаннях, що стосуються цілевказання, затримання осіб та захисту цивільного населення. Йдеться, про такі вимоги спрямовані на дотримання норм права в ході військових операцій, як позначення об'єктів, що перебувають під захистом (наприклад, закладів охорони здоров'я та об'єктів культурної спадщини) і запровадження системи видачі ідентифікаційних документів комбатантам і особам під захистом.

Міжнародно-правові зобов'язання України відображені в національному законодавстві, зокрема в Законі України «Про Збройні Сили України», законах «Про оборону України», «Про національну безпеку України», військових статутах і Кримінальному кодексі України, який передбачає кримінальну відповідальність за воєнні злочини та грубі порушення прав людини. Міністерством оборо-

ни України та Генеральним штабом Збройних Сил України також були прийняті окремі керівні документи, що передбачають дотримання норм МГП в ході планування та проведення військових операцій. Прикладом такого документу є Інструкція з МГП, детально розглянута в розділі 1.3.

Для забезпечення сталого ефекту ці стандарти мають послідовно впроваджуватися та виконуватися. Надійні механізми притягнення до відповідальності є необхідними не лише для дотримання права, а й для підвищення ефективності операцій, підтримання дисципліни та зміцнення міжнародного авторитету України.

5.3.3 Залучення юридичних радників на рівні командування

Залучення юридичних радників на рівні командування є запорукою дотримання норм МГП та МППЛ в ході збройного конфлікту. Юридичні радники у режимі реального часу надають командирам роз'яснення чинних норм, допомагають тлумачити складні нормативно-правові засади та застосовувати їх до динамічних умов бойової обстановки. Залучення юридичних радників сприяє поінформованому прийняттю рішень, запобігає вчиненню протиправних дій та посилює відповідальність, легітимність та захист людської гідності в ході військових операцій.

Юридичних радників необхідно закріплювати за командирами на усіх рівнях, від тактичного до стратегічного, та повноцінно інтегровані на рівні командування для сприяння виконанню міжнародних зобов'язань та дотриманню відповідних норм. Вони надають командирам дорадчу допомогу з таких ключових питань, як правила ведення бою, цілевказання та затримання, де чітке тлумачення права безпосередньо впливає на правомірність дій і успіх виконання поставлених завдань. Залучення юридичних радників на початку планування операцій дозволяє попередити вчинення порушень, а їхня присутність в ході проведення операцій дозволяє командирам приймати поінформовані, правомірні рішення незалежно від змін обстановки. Окрім планування та проведення операцій, юридичні радники також беруть участь в заходах підготовки та післяопераційного аналізу, посилюючи інституційну добросовісність та уможливаючи притягнення до відповідальності за порушення.

Залучення юридичних радників на рівні командування – це не лише краща практика, але і вимога передбачена Статтею 82 1-го Додаткового протоколу до Женевських конвенцій. Україна виконує цю вимогу, регламентуючи необхідність залучення юридичних радників, як на законодавчому, так і на доктринальному рівнях. Відповідно до Статті 99 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України (затвердженого Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV), у кожній військовій частині існує посада юрисконсульта (помічника командира

з правової роботи). Така вимога поширюється не лише на підрозділи Збройних Сил України, але і на підрозділи інших військових формувань, як-от Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, Національної гвардії України, Державної спеціальної служби транспорту та Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України. Як в мирний час, так і під час збройного конфлікту юрисконсульти підрозділів Сил оборони України відповідають за здійснення правового супроводу діяльності підрозділів. У ході бойових дій, помічник командира з правової роботи виконує обов'язки юридичного радника, надаючи консультації командуванню щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права, правил застосування сили та щодо проведення інструктажу особового складу з їх виконання .

Відповідно до Глави 6, Розділу I Інструкції з МГП до основних завдань юридичних радників належить:

- надання консультацій командирам щодо дотримання норм МГП;
- координація роботи з вивчення норм і приписів МГП;
- надання необхідної методичної допомоги з питань застосування норм МГП; та
- нагадування військовому командуванню про вимоги права збройних конфліктів, та, за потреби, надання відповідних доповідей щодо скоєних порушень вищому командуванню (відповідно до вимог Статті 87 1-го Додаткового протоколу до Женевських конвенцій).

Для якомога ефективнішого використання професійних знань та навичок юридичних радників командирам слід залучати їх до усіх процесів планування операцій та прийняття рішень. Йдеться, зокрема, про залучення юрисконсультів до перших етапів планування операцій, а також нарад та тренувань. За можливості, юридичні радники мають працювати в одному приміщенні з іншими офіцерами командного пункту, аби забезпечити негайний доступ до правової допомоги та сприяти налагодженню міцних робочих відносин.

Крім того, проведення спільних заходів підготовки сприятиме зміцненню взаємодії, допомагаючи юридичним радникам краще розуміти реалії оперативної обстановки та підвищуючи обізнаність командирів та особового складу щодо покладених на них юридичних зобов'язань. За умови належного влиття в колектив, юридичні радники стають не просто гарантами дотримання процедурних вимог, а радше стратегічним інструментом, що підвищує ефективність виконання поставлених завдань, посилює захист цивільного населення та утверджує верховенство права.

5.3.4 Командна відповідальність та правова підзвітність

Оскільки командири здійснюють безпосереднє командування і управління підлеглими підрозділами, вони несуть юридичну та моральну відповідальність за виконання військовослужбовцями цих підрозділів покладених на них міжнародно-правових зобов'язань. Така відповідальність командирів, зумовлена їхніми повноваженнями та владою над підлеглим особовим складом, також зобов'язує їх запобігати, припиняти та реагувати на порушення скоєні підлеглими.

Командири формують загальний підхід до дисципліни та дотримання чинних норм права в підрозділі та мають змогу негайно впливати на поведінку підлеглих. Від командирських рішень безпосередньо залежить те, чи будуть військовослужбовці дотримуватись правових стандартів, а чи ігнорувати їх. Бездіяльність командира подає чіткий сигнал про те, що порушення допустимі, і підриває не лише бойову ефективність, але і злагодженість підрозділу та культуру поваги до закону.

Командна відповідальність посилює підзвітність усіх складових структури управління. Саме командна відповідальність допомагає запобігати безкарності, підтримує правомірне застосування військової сили та зберігає інституційну добросовісність Сил оборони. Належне впровадження принципу командної відповідальності на лише зміцнює довіру всередині підрозділів, але і покращує репутацію Сил оборони України на міжнародній арені.

5.3.4.1 Правові засади командної відповідальності

Норми міжнародного права, зокрема, Статті 86 та 87 1-го Додаткового протоколу до Женевських конвенцій та Стаття 28 Римського статуту, передбачають можливість притягнення командирів до кримінальної відповідальності у випадку, якщо вони знали чи повинні були знати про скоєні порушення та не вжили відповідних заходів для реагування на них. Станом на сьогодні вищенаведений принцип закріплений і у Кримінальному кодексі України, Стаття 31-1 якого передбачає кримінальну відповідальність командирів за злочини вчинені підлеглими під фактичним командуванням і контролем навіть у випадках, якщо самі командири не брали безпосередньої участі у таких злочинах.

Військові керівні документи, що регламентують діяльність Сил оборони України, також закріплюють принцип персональної відповідальності командирів за забезпечення дотримання норм права та захист прав людини в підпорядкованих підрозділах. Стаття 58 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України покладає на командира повну відповідальність за бойову готовність, дисципліну, підготовку, матеріальне забезпечення та морально-психологічний стан особового складу. Командир зобов'язаний вимагати від підлеглих виконання вимог

Конституції України, законів України, статутів Збройних Сил України та інших нормативно-правових актів.

Стаття 59 того ж Статуту окремо підкреслює, що така відповідальність командирів поширюється і на забезпечення виконання військовослужбовцями міжнародно-правових зобов'язань держави. Адже командир повинен не лише особисто дотримуватися, але і вимагати від особового складу неухильного дотримання норм міжнародного гуманітарного права. Інструкція з міжнародного гуманітарного права для Збройних Сил України конкретизує ці вимоги вимагаючи від командирів організувати заходи підготовки з питань МГП, припиняти порушення та забезпечувати притягнення винних до відповідальності. При цьому, командири також мають залучати юридичних радників для опрацювання питань, пов'язаних з МГП, та гарантувати, що розслідування будь-яких порушень проводяться відповідно до національного законодавства і міжнародних стандартів.

Доповнюючи одне одного, вищенаведені положення нормативно-правових актів не лише регламентують ключову роль командира у дотриманні чинного законодавства в ході військових операцій, але і закріплюють принцип, згідно якого командир – це не лише воєначальник, але також особа відповідальна за впровадження правових та етичних стандартів в ході збройного конфлікту.

5.3.4.2 Кращі практики для командного складу

- **Бути взірцем та формувати культуру управління.** Командири повинні особисто проявляти та вимагати правомірної поведінки своїми діями, у спілкуванні та управлінні. Система управлінських цінностей, побудована на доброчесності, етичності та відповідальності, сприяє дотриманню вимог законодавства.
- **Зробити дотримання законодавства невід'ємною складовою системи підготовки та проведення операцій.** Потрібно регулярно проводити заняття з правової підготовки. При цьому, такі заняття мають бути практично орієнтованими та включати прикладний аналіз конкретних ситуацій. Увесь особовий склад повинен знати основи міжнародного права, усвідомлювати свої обов'язки та відповідальність за їх порушення. Юридичні радники мають залучатися до планування та виконання завдань для своєчасного надання правових консультацій. Така практика забезпечить дотримання законодавства і продемонструє, що це є важливою складовою ефективного та професійного війська.
- **Забезпечити нагляд, запобігання та негайне реагування.** Командири повинні віддавати чіткі та правомірні накази, відслідковувати їх виконання та вживати заходів у разі їх порушень чи вірогідності їх порушень. Необхідно формувати середовище, у якому особовий склад усвідомлює свій обов'язок доповідати про неправомірні дії, а порушення запобігають та усувають.

Запобігання правопорушенням досягається завдяки нагляду за діяльністю підрозділу, оцінці ризиків та визначенню вимог до завдань як на етапі планування, так і під час виконання.

- **Створити ефективну систему притягнення до відповідальності.** Сили оборони та їхні командири повинні забезпечувати доступність безпечних та конфіденційних каналів повідомлення про правопорушення. Чіткі та конфіденційні процедури повідомлення про будь-яке правопорушення з надійними гарантіями захисту осіб, які про них інформують мають бути запроваджені з метою заохочення своєчасного виявлення та повідомлення про неправомірну поведінку. Звинувачення потрібно розслідувати швидко, неупереджено та ретельно. Підтверджені порушення мають тягти за собою відповідні дисциплінарні або юридичні заходи, що засвідчують недовпустимість неправомірної поведінки. Притягнення до відповідальності має значення не лише для постраждалих, а й для збереження гідності та моралі збройних сил та держави.
- **Сприяти формуванню етико-правової культури.** Дотримання законодавства має бути невід'ємною складовою військової культури, а не лише темою занять. Це передбачає заохочення етичного лідерства, урахування дотримання правових норм при формуванні доктрин та порядку дій, а також розподіл відповідальності між усіма ланками. Командири є не лише бойовими лідерами, а й першими вартовими правопорядку, дисципліни та поваги до людської гідності у збройних конфліктах.

Командна відповідальність – це не лише юридичний обов'язок, але і запорака військового професіоналізму. Командирів наділено повноваженнями для запобігання та реагування на випадки порушення норм МГП та МППЛ. Своім керівництвом вони безпосередньо формують культуру поведінки підрозділу, гарантують справедливість для постраждалих та довіру до збройних сил. У будь-якому конфлікті командири виступають ключовою ланкою, що поєднує теоретичні правові норми з практикою їх дотримання на полі бою. У Розділі 3.5 більш детально йдеться про роль командирів у зборі та збереженні доказів з поля бою.

5.3.5 Вичерпна освіта та підготовка за напрямком МГП та МППЛ

Вичерпні освітні та навчальні заходи з міжнародного права дозволяють запобігти порушенням. Ефективна підготовка гарантує усвідомлення особовим складом своїх юридичних зобов'язань та наслідків неправомірних дій. Така підготовка надає змогу військовослужбовцям розрізняти правомірні та неправомірні накази, знати норми щодо захисту цивільних та затриманих осіб та ухвалювати виважені рішення в умовах бойового стресу. Послідовні, практично-орієнтовані заходи підготовки сприяють формуванню культури поваги до закону та забезпечують військовослужбовців інструментами для запобігання, виявлення та повідомлення про порушення.

Вивчення МГП надає українським військовослужбовцям праворозуміння та практичні навички для визначення, фіксації та зберігання доказів правопорушень відповідно до вимог міжнародних стандартів. Військовослужбовці повинні вміти ідентифікувати та захищати місця злочину, дотримуватися необхідних заходів для збору та зберігання доказів, а також повідомляти про правопорушення. Поінформованість про правильний порядок дій забезпечує збереження надійності та допустимості доказів, ланцюг зберігання доказів від поля бою до зали судових засідань, сприяючи Україні у її боротьбі за справедливість. Збереження та фіксація доказів правопорушень не лише забезпечує контроль над порушеннями російських сил, але і також слугує фактором стримування проти скоєння протиправних дій українськими військовослужбовцями. Оскільки військовослужбовці стають свідками порушень МГП, їх серйозного, часто жакливого характеру та згубних наслідків, вони глибше розуміють важливість законної поведінки під час війни. Такий досвід чітко вказує, яких дій слід уникати, та підтверджує можливість притягнення до відповідальності як російських, так і українських військовослужбовців.

5.3.5.1 Юридичні зобов'язання

Україна юридично зобов'язана забезпечувати підготовку з МГП та МППЛ відповідно до вимог права та національного законодавства. Як країна-підписант чотирьох Женевських конвенцій 1949 року та ДПІ, Україна зобов'язана включати заняття з МГП у систему військової підготовки. Україна також зобов'язана дотримуватися основних документів з прав людини, зокрема МПГПП та ЄКПЛ, що вимагають забезпечення підготовки військовослужбовців з дотримання стандартів у сфері прав людини. На національному рівні, Глава 5, Розділу I Інструкції з МГП зобов'язує вивчати норми МГП у мирний час та під час збройного конфлікту. Командувачі (командири, начальники) відповідальні за організацію та участь у підготовці та забезпечення усвідомлення особовим складом вимог норм права та кримінально-правових наслідків за порушення МГП, передбачених законодавством України.

5.3.5.2 Освіта та підготовка: кращі практики

Важливо забезпечити не лише наявність змістовних норм, а й чітке визначення порядку їх застосування – послідовних, зрозумілих та юридично визначених механізмів впровадження норм МГП у повсякденну діяльність військових підрозділів та під час проведення операцій.

- **Інституційне запровадження підготовки.** Найбільш ефективними заходи з освіти та підготовки за напрямком МГП та МППЛ будуть за їх інституційного запровадження на всіх рівнях військової освіти та підвищення кваліфікації. Вивчення має починатися з базового рівня для новобранців і продовжуватися на поглиблених курсах для офіцерів та старших командирів.

Поодиноких чи нерегулярних занять не достатньо. Заходи з освіти та підготовки повинні бути обов'язковими та послідовними. Програми потрібно систематично оновлювати, зокрема перед та у ході виконання завдань, аби вони відповідали поточним бойовим умовам. Така підготовка не має бути формальністю, вважатися другорядною чи проводитися в останню чергу просто для того аби викреслити пункт зі списку задач. Її потрібно пріоритизувати та інтегрувати як ключовий елемент бойової готовності підрозділу.

- **Відповідність змісту підготовки функціям та контексту.** Заходи з підготовки мають бути приведені у відповідність функціям та повноваженням різних категорій особового складу. Бойові підрозділи, підрозділи безпілотних систем, юрисконсульти, медичний персонал, підрозділи ВСП та командири мають навчатися відповідно до їх функцій та повноважень на прийняття рішень. Зміст підготовки слід орієнтувати на реалістичні оперативні сценарії, зокрема дії в урбанізованій місцевості та застосування безпілотних систем, на основі досвіду виконання попередніх і прогнозованих завдань. Застосування такого контекстуального підходу гарантує засвоєння та практичне застосування юридичних зобов'язань.
- **Практичні інструменти закріплення вивченого.** Застосування практичних інструментів підвищує ефективність підготовки, сприяючи практичному застосуванню правових принципів у реальних умовах. Такі інструменти допомагають швидко зорієнтуватися та закріплюють принцип дотримання юридичних зобов'язань у повсякденній діяльності. Серед них:
 - кишенькові картки-пам'ятки про правила застосування сили;
 - короткі посібники-довідники з МГП та МППЛ;
 - інструкції реагування на інциденти;
 - пам'ятки для командирів з правових аспектів ухвалення рішень;
 - навчальні картки з розбором тактичних ситуацій та сценаріїв;
 - візуальні матеріали (плакати, інфографіка).
- **Практичні та інтерактивні навчальні методи.** Ефективність підготовки досягається активним залученням слухачів, інтерактивністю та застосуванням принципів навчання дорослих. Традиційні лекції слід доповнювати наступними видами діяльності:
 - обговорення у складі груп;
 - розігрування ситуацій;
 - моделювання прийняття тактичних рішень;
 - інтеграція правових принципів у проведення польових навчань;
 - використання мобільних застосунків, цифрових модулів та платформ дистанційного навчання для підготовки розосереджених підрозділів та

у ході виконання завдань (з урахуванням правил кібергігієни та протидії засобом радіоелектронної боротьби).

- **Залучення фахівців у сфері права, планування та проведення операцій.** До розроблення програм та проведення підготовки слід залучати фахівців у сфері права та військовослужбовців з великим бойовим досвідом. Юридичні радники повинні бути компетентними у міжнародному праві та розумітися на практичних аспектах військових операцій. Достовірність і практична користь підготовки досягається поєднанням правових та оперативних міркувань. За можливості командири мають відігравати активну роль, особисто очолюючи та заохочуючи підготовку і освіту з МГП та МППЛ. Так, до прикладу, командири підрозділів можуть відкривати навчальні заходи вступним словом чи завершувати їх підсумковою промовою, наголошуючи на неухильному дотриманні норм МГП.
- **Оцінювання ефективності підготовки.** Для оцінювання ефективності підготовки потрібно систематично вимірювати досягнення результатів навчання. Методи оцінювання ефективності включають:
 - Письмові заліки;
 - Завдання у вигляді сценаріїв;
 - Зворотній зв'язок від слухачів;
 - Спостереження у ході навчань та проведення операцій для дослідження практичних випадків застосування правових принципів у навчаннях та справжніх операціях.

Для забезпечення циклу постійного вдосконалення змісту й методів підготовки слід використовувати висновки, отримані за результатами оцінювання підготовки, аналізу діяльності в польових умовах та підведення підсумків після виконання завдань.

- **Залучення зовнішніх експертів.** Співпраця з зовнішніми партнерами покращує якість підготовки та підтверджує її ґрунтовність. Відповідні організації, зокрема МКЧХ, ООН, НАТО та неурядові організації у цій галузі надають фахову підтримку, актуальні правові стандарти та практичні інструменти їх застосування. Взаємодія з такими партнерами, включно з участю у багатонаціональних навчаннях, сприяє обміну кращими практиками, підвищує взаємосумісність та просуває дотримання спільних правових стандартів.

У підсумку, запобігання порушенням передбачає системні та реалістичні заходи з підготовки та навчання, повністю інтегровані у військову культуру та доктринальні документи. Становлення такої культури виходить за межі правової освіти, для цього слід вибудовувати цінності етичного лідерства та оперативну дисципліну, необхідні для дотримання законодавства навіть у складних бойових умовах.

5.3.6 Моніторинг, оцінювання та впровадження вивченого досвіду

Ефективний моніторинг та оцінювання відіграють ключову роль у запобіганні правопорушенням під час військових операцій. Механізми внутрішнього контролю дозволяють командуванню оцінити рівень розуміння та практичного застосування юридичних зобов'язань особовим складом. Результати такого оцінювання мають використовуватися для оновлення керівних документів, порядку дій керівництва та освітніх програм, забезпечуючи їхню актуальність і ефективність. Виявлення тенденцій до невірної тлумачення або недотримання вимог може слугувати підставою для проведення цілеспрямованих заходів: додаткової підготовки, практичних вправ за сценаріями та коригування керівних практик для зміцнення правомірної поведінки.

За результатами військових операцій, навчань, виконання бойових завдань чи значних інцидентів потрібно систематично проводити підведення підсумків. Підведення підсумків слід проводити із включенням правової оцінки діяльності, що дозволить виявити прогалини, визначати кращі практики та, за потреби, використовувати висновки як підставу для внесення змін до чинних керівних документів. Використання досвіду, отриманого під час підведення підсумків, як підстави для удосконалення інституційних процесів знижує ризик майбутніх порушень і забезпечує дотримання міжнародних правових стандартів.

5.3.7 Цивільно-військова взаємодія

Ефективна цивільно-військова взаємодія є важливою умовою запобігання порушенням норм міжнародного права під час проведення військових операцій. Покращення комунікації та співпраці між Силами оборони й організаціями, які надають гуманітарну допомогу, забезпечує захист цивільного населення, збереження гуманітарного простору та своєчасне надання допомоги. Налагодження механізмів співпраці з організаціями, що надають гуманітарну допомогу, проєктами з моніторингу дотримання прав людини та суб'єктами захисту цивільного населення сприяє ефективному обміну інформацією щодо ризиків, операційних обмежень та потреб у захисті. Так вдається підвищити рівень ситуаційної обізнаності та забезпечити урахування гуманітарних зусиль в ході планування військових дій.

В міській місцевості чи районах, де ситуація не стабілізувалась, координація зусиль через обласні й районні військові адміністрації може допомогти чіткіше розмежувати повноваження, уможливити врядування та забезпечити урахування вимог захисту цивільного населення під час повсякденної діяльності та операцій зі стабілізації. Спільні заходи підготовки та спільне відпрацювання алгоритмів планування за участю військовослужбовців, представників місцевих органів влади та гуманітарних організацій сприяють кращому взаєморозумінню,

покращують злагодженість дій і зменшують ризик конфліктів між учасниками під час реальних операцій.

До кращих практик цивільно-військової взаємодії належить впровадження порядку розмежування повноважень, використання спільних підходів до планування та підтримання контакту з цивільними зацікавленими сторонами з метою раннього виявлення та зменшення ризиків. Заохочення командирів та офіцерів, відповідальних за планування, до участі у координаційних заходах та спільних заходах підготовки допомагає закріпити розуміння спільної відповідальності за захист цивільного населення та дотримання норм міжнародного права. Якщо такі підходи стають складовою інституційної практики, цивільно-військова взаємодія перетворюється на важливий інструмент підвищення ефективності операцій і забезпечення правомірної та етичної поведінки на полі бою. Роль підрозділів цивільно-військового співробітництва у зборі доказів з поля бою детально описана у Розділі 3.6.3.

5.3.8 Розширення ролі технологій у запобіганні порушенням

Відповідальне використання сучасних технологічних рішень може позитивно вплинути на дотримання норм МГП та МППЛ. Високоточні засоби ураження, сучасні системи спостереження та геоінформаційні технології підвищують рівень ситуаційної обізнаності та допомагають відрізнити військові цілі від цивільних об'єктів. За умови інтеграції в процеси планування й цілевказання такі технології зменшують ризик заподіяння шкоди цивільному населенню та сприяють дотриманню принципів розрізнення і пропорційності.

Технологічні рішення можуть мати не лише практичне оперативне застосування, адже цифрові платформи та мобільні додатки можуть бути використані для вдосконалення заходів підготовки, моніторингу та притягнення до відповідальності. Завдяки онлайн-курсам та мобільним додаткам увесь особовий склад, незалежно від умов бойового розгортання, може в режимі реального часу отримати доступ до необхідних роз'яснень щодо застосування норм права. Технології, що забезпечують захищений зв'язок та оперативне інформування про потенційні порушення, підвищують швидкість реагування та полегшують взаємодію з юридичними радниками та суб'єктами цивільного середовища .

Крім того, натільні камери, відео з безпілотних систем та інші інструменти фіксації даних можуть використовуватися для документування дій підрозділів, підвищення прозорості та сприяння розслідуванням потенційних порушень. За умови етичного використання й дотримання правових стандартів технології стають важливим інструментом забезпечення дотримання правових вимог та захисту цивільного населення.

5.3.9 Підсумки

Запобігти порушенням норм міжнародного права серед військовослужбовців можна лише завдяки впровадженню цілісного та всебічного підходу. Україна вже зробила важливі кроки щодо імплементації міжнародно-правових зобов'язань у національне законодавство та військові структури. Подальший прогрес залежатиме від послідовної реалізації цих зобов'язань на практиці через дотримання принципу командної відповідальності, інституціоналізації підготовки з правових питань, залучення юрисконсультів в процеси планування та проведення операцій, а також впровадження надійних механізмів моніторингу, звітування та притягнення до відповідальності. Безпосередня участь військовослужбовців у виявленні порушень норм МГП і збереженні доказів підсилює їхню особисту мотивацію дотримуватися норм права та підтримує зусилля України, спрямовані на забезпечення справедливості. Послідовне застосування описаних кращих практик дає змогу гарантувати, що Сили оборони України одночасно залишатимуться боєздатними та дотримуватимуться найвищих юридичних і етичних стандартів.

5.4

Суб'єкти уповноважені реагувати на порушення норм МГП

Дотримання норм МГП є обов'язковою умовою для підтримки правопорядку та військової дисципліни, як у Збройних Силах України, так і у інших військових формуваннях. Дотримуючись норм міжнародного гуманітарного права, Україна не лише виконує покладені на неї міжнародні зобов'язання, але і підвищує бойову ефективність та бойовий дух підрозділів, підтримує стратегічний наратив щодо законності проведення нею військових операцій в ході конфлікту та посилює спроможності щодо захисту своїх інтересів у національних та міжнародних судових органах.

Відтак, існує низка різних установ та органів, як у Силах оборони України, так і поза ними, що покликані забезпечити дотримання норм МГП та реагування на скоєні порушення. До них належать:

- Юридична служба;
- Підрозділи цивільно-військового співробітництва;
- Підрозділи розвідки;
- Підрозділи психологічної підтримки персоналу;
- Служба військового капеланства;
- Військово-медичний персонал;

- Військова служба правопорядку;
- Підрозділи, що здійснюють з'ясування обставин, причин і умов вчинення правопорушень;
- Державні органи, до мандату яких належить забезпечення дотримання норм МГП;
- Офіс Генерального прокурора; та
- Правоохоронні органи.

Діяльність цивільних органів та структур, які відіграють провідну роль у забезпеченні дотримання МГП і розслідуванні порушень, вчинених противником, описана у Розділі 6.2. Натомість у наступному розділі міститься коротка характеристика військових підрозділів, що відповідають не лише за реагування на випадки порушень чинних норм силами противника, але і за забезпечення дотримання таких норм особовим складом Сил оборони України, зокрема шляхом проведення розслідування потенційних порушень скоєних військовослужбовцями своїх сил.

5.4.1 Військові формування відповідальні за забезпечення дотримання норм МГП в Силах оборони України

5.4.1.1 Юридична служба (юридичні радники)

У кожній військовій частині передбачена посада помічника командира з правової роботи (юрисконсульта військової частини), який водночас є керівником юридичної служби підрозділу.²⁵⁶ У мирний час, юрисконсульти здійснюють організацію правової роботи у підрозділі, а під час війни також надають консультації

256 Відповідно до Розділу 3 Частини I Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV, у мирний і воєнний час юрисконсульт відповідає за організацію та стан правової роботи у військовому підрозділі. Під час збройного конфлікту юрисконсульт виконує обов'язки юридичного радника командира та надає консультації командуванню щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права, правил застосування сили та щодо проведення інструктажу особового складу з їх виконання. Відповідно до Глави 6, Розділу I Інструкції з МГП, юридичні радники зобов'язані надавати дорадчу допомогу командирам з питань дотримання норм МГП та брати участь у підготовці особового складу до виконання завдань за призначенням. Зокрема, на юрисконсультів покладено такі обов'язки: координувати роботу з вивчення норм і приписів МГП у підрозділі; надавати необхідну методичну допомогу з питань застосування норм МГП різним категоріям військовослужбовців; у разі невідповідності дій військового командування положенням МГП нагадати йому про вимоги права збройних конфліктів (зокрема статті 87 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року про захист жертв війни) та у разі, коли порушення норм МГП не усуваються, доповісти про це вищому командуванню. Положення про юридичну службу Міністерства оборони України, затверджене Наказом Міністерства оборони України № 259 від 16 травня 2016 року (пункт 6), визначає завдання юридичної служби, серед яких, зокрема, правове забезпечення повсякденної діяльності підрозділів та запобігання правопорушенням. При цьому, основним завданням юридичної служби є організація правової роботи, спрямованої на правильне застосування, неухильне дотримання та запобігання невиконанню вимог законодавства та інших нормативно-правових актів, а також правильне застосування, неухильне дотримання та запобігання невиконанню вимог законодавства посадовими особами Збройних Сил України.

командуванню з питань дотримання норм МГП. Посадові обов'язки юридичного радника також передбачають забезпечення належного застосування правових норм за допомогою:

- участі в заходах планування операцій та підготовки до виконання поставлених завдань з метою забезпечення урахування вимог МГП;
- інформування особового складу щодо правомірної поведінки та правил застосування сили;
- тлумачення правил поводження з цивільними особами, військовополоненими та об'єктами, що перебувають під захистом.

Пріоритетним завданням юридичного радника є своєчасно виявляти правові ризики у бойовій діяльності та оперативно пропонувати командуванню рішення, що узгоджуються з нормами МГП. Передбачений Інструкцією з МГП обов'язок нагадати про приписи права збройних конфліктів і, за необхідності, інформувати вище командування. Наділення юридичних радників такими повноваженнями створює додатковий запобіжник від ухвалення рішень, здатних порушити міжнародні зобов'язання України запобігти прийняттю незаконних рішень та не виконанню міжнародних зобов'язань покладених на Україну. Більш детально про роль юридичних радників йдеться в Розділі 5.3.

Водночас, варто зазначити, що у чинній нормативно правовій базі виникає колізія. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України покладає на юрисконсультів відповідальність за забезпечення дотримання норм МГП,²⁵⁷ в той час як Інструкція з МГП забороняє поєднувати обов'язки юридичного радника з МГП з іншими обов'язками, зокрема обов'язками юрисконсульта.²⁵⁸ Для усунення цієї колізії доцільно було би відокремити посаду юридичного радника з МГП від інших посад юридичної служби. Таке рішення дозволить розмежувати правове забезпечення повсякденної діяльності підрозділу від надання дорадчої допомоги в ході збройного конфлікту, тим самим посиливши дотримання норм МГП.

5.4.1.2 Підрозділи цивільно-військового співробітництва.

Відповідно до положень доктрини «Цивільно-військове співробітництво»,²⁵⁹ мета цивільно-військового співробітництва полягає у створенні сприятливих умов у цивільному середовищі для досягнення військових цілей.

257 Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>

258 Тези доповіді на тему: «Впровадження норм міжнародного гуманітарного права в умовах сучасного збройного конфлікту в Україні», Г. Мамедов, В. Хекало. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми правового забезпечення оборони України», упоряд.: П. П. Богущкий, Ю. В. Гаруст, Л. В. Заславська, В. Г. Пилипчук; Київ, 2024 рік.

259 Доктрина «Цивільно-військове співробітництво» затверджена Наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 4 жовтня 2025 року № 5183/НВГШ.

Задля досягнення цієї мети підрозділи цивільно-військового співробітництва повинні здійснювати безперервний збір та аналіз інформації про цивільне середовище; визначати ставлення цивільного населення до підрозділів Сил оборони; надавати прогнози щодо динаміки змін у цивільному середовищі, а також виявляти чинники, що можуть негативно вплинути на проведення військових операцій та надавати пропозиції щодо усунення або мінімізації впливу таких чинників. Окрім вищеперелічених, на підрозділи ЦВС також покладені супутні завдання щодо захисту цивільного населення, запобігання використанню дітей у збройному конфлікті, запобігання гендерно зумовленому насиллю та захисту об'єктів культурної спадщини.

Беручи участь в заходах захисту об'єктів культурної спадщини, підрозділи Сил оборони України не лише сприяють формуванню позитивного ставлення громадськості, але і забезпечують правомірність дій своїх сил, як на національному, так і на міжнародному рівні. Важливим кроком до імплементації на національному рівні положень частини другої статті 7 Конвенції про захист та збереження культурних цінностей у випадку збройного конфлікту стало створення спеціального підрозділу із захисту культурної спадщини. В жовтні 2023 року при Управлінні цивільно-військового співробітництва Командування Сил територіальної оборони Збройних Сил України було створено підрозділ із захисту культурної спадщини та навколишнього природного середовища. Це пілотний проєкт «культурницького» добровольчого формування територіальної громади. До нього долучилися фахівці зі сфери культури, здатні ефективно оцінити пошкодження, здійснити першочергові заходи, необхідні для збереження пам'яток і цінностей та організувати евакуацію.²⁶⁰ У грудні 2024 року у структурі Центрального управління цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України було створено підрозділ із захисту культурної спадщини. Основним завданням новоствореного підрозділу є координація дій, спрямованих на захист, збереження та запобігання знищенню об'єктів культурної спадщини, які можуть опинитися під загрозою внаслідок бойових дій.²⁶¹

Докладніше про правовий статус і роль підрозділів цивільно-військового співробітництва розповідається в Розділах 3.4 і 3.6.

260 У Силах ТрО залучатимуть цивільних фахівців для збереження культурної спадщини, 25 жовтня 2023 року, <https://tro.mil.gov.ua/u-sylah-tro-zaluchatumut-czyvilnyh-fahivcziv-dlya-zberezhennya-kulturnoyi-spadshhyny/>; Як зменшити наслідки війни для культурної спадщини: можуть допомогти ЗСУ, Г. Мамедов, В. Титич, Дзеркало тижня, 8 січня 2024 року, <https://zn.ua/ukr/war/jak-zmenshiti-naslidki-vijni-dlja-kulturnoji-spadshchini-mozhut-dopomohiti-zsu.html>.

261 У Збройних Силах України створено підрозділ із захисту культурної спадщини, – Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики, Прес-служба Апарату Верховної Ради України, 23 грудня 2024 року, https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/257026.html.

5.4.1.3 Підрозділи розвідки

Розвідувальна діяльність під час збройного конфлікту має не лише оперативне та тактичне значення, а й сприяє дотриманню норм права збройних конфліктів. Відповідно до положень пункту 6 Глави 1 Розділу 3 Інструкції з МГП²⁶², до основних завдань розвідки щодо дотримання МГП можна віднести добування достовірних розвідувальних даних про об'єкти (цілі) противника, які знаходяться поблизу цивільних об'єктів; наявність укриттів для цивільного населення на можливих напрямках дій військ (сил); наявність, розташування і стан об'єктів, які знаходяться під захистом МГП, а також про випадки порушення норм МГП. Дорозвідка об'єктів (цілей) противника проводиться для одержання даних про можливий збиток, що може бути завданий цивільному населенню та об'єктам, які знаходяться під захистом МГП.

Проведення розвідувальних заходів із дотриманням норм МГП дозволяє запобігати скоєнню воєнних злочинів та зменшувати шкоду для цивільного населення. Завдяки виявленню обставин, що ставлять під загрозу, об'єкти які знаходяться під захистом МГП, фіксації порушення та оцінці потенційних наслідків командири можуть ухвалювати рішення, що відповідають вимогам МГП. Відтак, розвідувальна діяльність одночасно підвищує бойову ефективність і посилює дотримання норм МГП. Докладніше про правовий статус і роль підрозділів розвідки розповідається в Розділі 3.6.

5.4.1.4 Підрозділи психологічної підтримки персоналу

Підрозділи психологічної підтримки персоналу (ППП) є важливою складовою системи запобігання, виявлення та реагування на порушення МГП у Збройних Силах України. Діяльність цих підрозділів регламентована положеннями Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України,²⁶³ Інструкції з МГП²⁶⁴ та внутрішніх нормативно-правових актів, включаючи Настанову з морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування Збройних Сил України, затверджену Наказом Генерального штабу Збройних Сил України від 27 квітня 2018 року № 173.²⁶⁵ Вищеперелічені керівні документи визначають роль підрозділів ППП у підтриманні психологічної готовності, дисципліни та стресостійкості, які є запорукою правомірної поведінки в ході бойових дій.

262 Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>.

263 Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>

264 Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

265 Настанова з морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування Збройних Сил України, затверджена Наказом Генерального штабу Збройних Сил України від 27 квітня 2018 року № 173.

На підрозділи ППП покладаються завдання щодо:

- проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи з метою запобігання скоєнню міжнародних злочинів;
- виявлення та усунення чинників ризику агресивної, деструктивної або апатичної поведінки;
- надання психологічної підтримки у випадках, пов'язаних із порушеннями МГП;
- співпраці з командним складом, юридичними радниками з МГП та іншими уповноваженими органами та особами для забезпечення невідкладного реагування на випадки неправомірної поведінки.

Крім того, підрозділи ППП також беруть участь у заходах запобігання порушенням МГП, проводячи заняття з МГП, стежачи за емоційним станом особового складу для уникнення вигорання та регулюючи кризові ситуації. У разі виникнення нештатних ситуацій особовий склад підрозділів психологічної підтримки надає невідкладну психологічну допомогу, консультує командирів щодо відсторонення особового складу групи ризику та сприяє посттравматичній реабілітації. Відтак, підрозділи ППП сприяють підтриманню боєздатності та залишаються невід'ємною частиною системи підтримання дисципліни та забезпечення дотримання норм МГП. Ефективна робота особового складу цих підрозділів не лише знижує ризик порушень, але і підтверджує рішучість України щодо дотримання норм міжнародного права в умовах війни.

5.4.1.5 Служба військового капеланства

Служба військового капеланства є окремою складовою системи морально-духовного забезпечення військовослужбовців Сил оборони України. Відповідно до пункту 1 Статті 4 Закону України «Про службу військового капеланства» від 30 листопада 2021 року, № 1915-IX²⁶⁶ служба військового капеланства призначена для задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців та працівників Збройних Сил України та інших збройних формувань. Водночас, Статті 100-1 та 100-2 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України,²⁶⁷ покладають на військових капеланів зобов'язання щодо забезпечення задоволення духовно-релігійних потреб особового складу у мирний і воєнний час.

Однак, сфера діяльності військових капеланів не обмежується задоволенням релігійних потреб. Адже саме капелани формують моральні цінності, сприяють розвитку толерантності та підтримують психологічну реабілітацію особового складу. Як духовні наставники, капелани допомагають підтримувати

²⁶⁶ Закон України «Про службу військового капеланства» від 30 листопада 2021 року, № 1915-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20>.

²⁶⁷ Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 548-XIV, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>

морально-психологічну стійкість військовослужбовців, тим самим задовольняючи вимоги МГП щодо гуманного ставлення до військовослужбовців, цивільного населення та інших осіб, які перебувають під захистом.

5.4.1.6 Військово-медичний персонал

Женевські конвенції 1949 року, Додаткові протоколи до них, а також норми національного законодавства наділяють військово-медичний персонал Збройних Сил України особливим статусом. Відтак, особовий склад цих підрозділів зобов'язаний неупереджено надавати допомогу пораненим і хворим, незалежно від того, до якої сторони конфлікту ті належать. Відповідно до положень Глави 7 Розділу 1 Інструкції з МГП,²⁶⁸ військово-медичний персонал, виконуючи свій військовий обов'язок, повинен керуватися загальноновизнаними нормами МГП, які зобов'язують його:

- надавати за необхідності медичну допомогу в умовах збройних конфліктів;
- враховувати норми МГП під час організації медичного забезпечення в ході збройного конфлікту;
- надавати медичну допомогу всім пораненим та хворим як у районі воєнних дій, так і на окупованих територіях;
- за розпорядженням військового командування взаємодіяти з місцевою адміністрацією, органами управління охороною здоров'я та гуманітарними організаціями з питань надання гуманітарної допомоги цивільному населенню;
- брати участь у підготовці військовим командуванням спеціальних угод та проведенні нарад представників сторін – учасниць збройного конфлікту з питань, що стосуються забезпечення захисту і допомоги жертвам збройних конфліктів (врегулювання діяльності військових і цивільних медичних формувань, визначення санітарних і безпечних зон (місцевостей);
- здійснювати організацію медичних (санітарних) перевезень;
- дотримуватися правил, стандартів і процедур МГП щодо розпізнавання, оповіщення і захисту медичного персоналу, формувань та санітарно-транспортних засобів; а також
- здійснювати організацію гуманітарної та медичної допомоги цивільному населенню.

Додержання наведених положень забезпечує захист поранених, хворих і цивільного населення, зменшує страждання та зміцнює довіру до України як держави, що виконує свої міжнародні зобов'язання навіть під час збройного конфлікту.

²⁶⁸ Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

5.4.1.7 Військова служба правопорядку

Відповідальність за забезпечення правопорядку та військової дисципліни у Збройних Силах України та інших військових формуваннях Сил оборони України покладена на Військову службу правопорядку (ВСП). Правовий статус та повноваження ВСП регламентовані Законом України «Про Військової служби правопорядку у Збройних Силах України»²⁶⁹ Статутами Збройних Сил України та іншими керівними документами.²⁷⁰

Серед іншого, завдання покладені на ВСП включають:

- підтримання порядку і дисципліни у військових частинах;
- запобігання вчиненню і припинення кримінальних та інших правопорушень у Збройних Силах України;
- виявлення причин, умов і обставин кримінальних та інших правопорушень, вчинених у військових частинах та на військових об'єктах; а також
- сприяння органам, що здійснюють оперативну-розшукову діяльність, органам досудового розслідування та суду, органам державної влади, органам місцевого самоврядування, органам військового управління, підприємствам, установам, організаціям у виконанні покладених на них відповідно до законів обов'язків.

В умовах дії правового режиму воєнного стану на ВСП додатково покладаються завдання щодо:

- боротьби з ворожими диверсійно-розвідувальними групами;
- забезпечення належного поведіння з військовополоненими відповідно до норм МГП та вимог Женевських конвенцій;
- забезпечення дотримання комендантської години;
- охорони об'єктів критичної інфраструктури; а також
- контролю за рухом транспортних засобів і перевезенням вантажів в районах бойових дій.

Підрозділи ВСП також безпосередньо залучені до заходів запобігання та реагування на випадки порушення норм МГП, зокрема, на міжнародні злочини, адже на них покладене здійснення нижчеперелічених функцій:

- взаємодіяти з правоохоронними органами, у тому числі обмінюватися з ними інформацією для виявлення правопорушень;
- виконувати в установленому законом порядку і в межах своєї компетенції доручення слідчого, прокурора, ухвали суду та постанов суддів;

269 Закон України «Про Військової служби правопорядку у Збройних Силах України» від 7 березня 2002 року № 3099-ХІV, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text>.

270 Правовий статус Військової служби правопорядку (ВСП) у ЗСУ, <https://surl.li/niwqdf>.

- документувати порушення норм МГП; а також
- належним чином зберігати та передавати докази для забезпечення їхньої допустимості та подальшого використання у справах національного чи міжнародного рівня.

Відтак, Військова служба правопорядку виконує не лише дисциплінарні функції, а й є важливим елементом національної системи запобігання, фіксації та розслідування порушень міжнародного гуманітарного права. Її ефективне функціонування:

- захищає репутацію Сил оборони попереджуючи порушення та припиняючи їх;
- розширює доказову базу у справах про воєнні злочини; та
- зміцнює довіру на національному та міжнародному рівні до України як держави, що забезпечує верховенство права навіть в умовах збройного конфлікту.

Військова служба правопорядку забезпечує підтримання військової дисципліни, запобігання правопорушенням та сприяє проведенню розслідувань у межах Збройних Сил України. Вона також відіграє важливу роль у забезпеченні дотримання норм міжнародного гуманітарного права шляхом документування порушень, зберігання доказів і взаємодії з органами досудового розслідування та судами. Більш докладна інформація про роль ВСП у процесі розслідування наведена в Розділі 3.6.

5.4.1.8 Підрозділи, що здійснюють з'ясування обставин, причин і умов вчинення правопорушень

Наприкінці 2024 року внаслідок організаційних реформ у Збройних Силах України у складі бригад, полків і окремих батальйонів були створені нові підрозділи для аналізу й з'ясування обставин вчинення правопорушень, що впливають на стан дисципліни, правопорядку та загальної безпеки служби.

Ідея формування таких підрозділів передбачає, що з часом вони мають створені не лише у складі бойових підрозділів, але й на рівні органів військового управління, армійських корпусів та окремих частин підтримки. Утім, на момент початку роботи в підрозділів не було єдиного затвердженого положення, яке б чітко окреслювало їхні функції та повноваження. У ряді військових частин командири ухвалювали власні внутрішні документи (накази), розроблені з урахуванням чинного законодавства.

Практика діяльності вказаних підрозділів у військових частинах демонструє, що обсяг завдань значно перевищує їхні реальні можливості. У військовому формуванні рівня бригади щодня може ініціюватися кілька десятків, а подекуди

й сотень службових перевірок і розслідувань, що є непосильним навантаженням для підрозділу чисельністю у п'ять осіб. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми є чітке визначення повноважень новостворених підрозділів та категорій справ, якими вони можуть займатися.

Справи про порушення норм МГП повинні вважатися пріоритетними, адже вони часто пов'язані з доказами, що можуть бути використані в національних або міжнародних судових органах, а результат їхнього розгляду може мати серйозні наслідки для репутації Збройних Сил України та держави загалом. Робота над такими справами потребує не лише знання вимог статутів, а й ґрунтовного розуміння стандартів МГП, контекстного аналізу та взаємодії зі ВСП, органами досудового розслідування, державними органами та іншими установами.

Окрім виконання обов'язків пов'язаних із з'ясуванням обставин, новостворені підрозділ також можуть бути залученні до аналітичної діяльності та заходів попередження порушень. До прикладу, системний аналіз зафіксованих випадків порушень може допомогти виявити тенденції, оцінити ризики та визначити належні заходи попередження, спрямовані, зокрема, на недопущення міжнародних злочинів. Такий аналіз також забезпечуватиме вчасне ухвалення обґрунтованих рішень командирами, зменшуючи кількість випадків, які не лише підривають внутрішню дисципліну, але і шкодять репутації України на міжнародній арені.

За умов подальшого масштабування системи таких підрозділів, положення та методи їх роботи розроблені спільно з ВСП зможуть стати першим кроком до впровадження уніфікованих стандартів. Таким чином, вдасться забезпечити влиття новостворених підрозділів до ширшої системи реагування та правопорушення та посилити їхні спроможності щодо ефективного виконання завдань за призначенням.

5.4.2 Органи державної влади та правоохоронні органи відповідальні за забезпечення дотримання норм МГП

Органи державної влади, відповідальні за належне застосування та неухильне дотримання норм МГП в Україні, можна поділити на загальні та спеціальні.

До категорії загальних належать органи державної влади та посадові особи, які в межах ширшої компетенції забезпечують дотримання норм МГП, як складової міжнародних зобов'язань України у сфері гуманітарного права та прав людини. Йдеться, зокрема, про:

- **Президента України**, який є гарантом Конституції України, прав і свобод людини і громадянина та Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, що здійснює керівництво у сфері національної безпеки й оборони (частина 2 статті 102, частина 1 статті 106 Конституції України).

- **Верховну Рада України**, яка є єдиним органом законодавчої влади та має повноваження ратифікувати міжнародні договори (пункт 32 частини 1 статті 85 Конституції України).
- **Кабінет Міністрів України**, який забезпечує виконання Конституції й законів України, а також реалізацію прав і свобод людини та громадянина (пункти 1 і 2 частини 1 Статті 116 Конституції України).
- **Міністерство юстиції України**, яке забезпечує міжнародно-правове співробітництво та захист прав людини, а також реалізує державну політику щодо поводження з військовополоненими відповідно до міжнародних зобов'язань України (Положення про Міністерство юстиції України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 228 від 2 липня 2014 року).
- **Судові органи**, які здійснюють захист прав і свобод людини і громадянина (частина 1 статті 55 Конституції України) та чинять правосуддя на засадах верховенства права (стаття 2 Закону України «Про судоустрій і статус судів»).
- **Уповноважений Верховної Ради України з прав людини**, до якого кожен має право звернутися за захистом своїх прав (частина 3 статті 55 Конституції України).

До категорії спеціальних належать органи державної влади та посадові особи, відповідальні за впровадження, застосування та контроль за дотриманням норм МГП. Йдеться, зокрема, про:

- **Міністерство оборони України**, що здійснює нагляд за діяльністю, пов'язаною з впровадженням, застосуванням та поширенням інформації про норми МГП та їх обов'язковість в системі оборони.
- **Генеральний штаб Збройних Сил України**, який організовує забезпечення дотримання МГП та правил застосування сили у Збройних Силах України (пункт 140 Розділу 3 Положення про Генеральний штаб Збройних Сил України, затвердженого Указом Президента України від 30 січня 2019 року № 23/2019).
- Крім того, за рішенням **Кабінету Міністрів України** було створено нижчеперелічені спеціально дорадчі та координаційні органи, а саме:
- **Міжвідомчу комісію з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні** (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2017 року № 329). Це дорадчий орган, до завдань якого належить:
 - підготовка пропозицій щодо застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні;

- сприяння забезпеченню координації дій органів виконавчої влади з питань виконання міжнародно-правових зобов'язань України у галузі міжнародного гуманітарного права;
 - збір і здійснення моніторингу інформації про дотримання норм міжнародного гуманітарного права в Україні та випадки їх порушення;
 - сприяння розробленню механізму належної фіксації таких порушень, надання пропозицій щодо вжиття заходів реагування на них; та
 - забезпечення взаємодії органів державної влади з питань дотримання норм міжнародного гуманітарного права в Україні та поширення інформації про норми міжнародного гуманітарного права та обов'язковість їх дотримання.²⁷¹
- **Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану** (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 17 березня 2022 року № 302) відповідає за координацію міжвідомчої взаємодії у питаннях пов'язаних з:
 - евакуацією дітей, зокрема дітей з інвалідністю та дітей-сиріт, дітей, з територій, що зазнали впливу бойових дій;
 - задоволенням потреб евакуйованих дітей; та
 - прийняттям оперативних рішень щодо захисту прав дітей.²⁷²
 - **Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими**, що створений згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 11 березня 2022 року № 257 та відповідає за координацію діяльності державних органів влади, Збройних Сил України, міжнародних організацій та громадських об'єднань з питань поводження з російськими військовополоненими, що їх утримує Україна, та українськими військовополоненими та цивільними особами, що перебувають в полоні РФ. Основними завданнями Координаційного штабу є:
 - забезпечення виконання міжнародно-правових зобов'язань України з питань поводження з військовополоненими;
 - сприяння проведенню репатріації тіл (останків) військовослужбовців та цивільних осіб;

271 Про утворення Міжвідомчої комісії з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2017 року № 329. Посилання: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-2017-n#Text>. Міжвідомча комісія з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні. *Офіційний сайт Міністерства національної єдності України*. Посилання: <https://unity.gov.ua/diyalnist/koordynacziya-u-sferi-reintegracziyi/mizhvidomcha-komisiya/>

272 Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану: Постанови Кабінету Міністрів України від 17 березня 2022 року № 302. Посилання: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0%BF#Text>

виявлення проблемних питань щодо поводження з військовополоненими та визначення шляхів і способів їх вирішення.²⁷³

Органи прокуратури та правоохоронні органи, на які покладена відповідальність за розслідування міжнародних злочинів та притягнення винних до відповідальності. У 2019 році в Офісі Генерального прокурора було створено Департамент протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту (також відомий під назвою Департамент війни).²⁷⁴ Крім того, подібні підрозділи було також створено в органах прокуратури в регіонах.

Відповідно до частини 2 Статті 216 Кримінального процесуального кодексу, слідчі Служби безпеки України здійснюють досудове розслідування міжнародних злочинів. За потреби, підрозділи Національної поліції та інших правоохоронних органів можуть сприяти проведенню таких розслідувань в межах додаткових повноважень, наданих в умовах воєнного стану.²⁷⁵ Державне бюро розслідувань здійснює досудове розслідування воєнних злочинів, скоєних українськими військовослужбовцями.

Крім того, українські прокурори та слідчі співпрацюють з МКС та беруть участь у роботі спільної слідчої групи (ЖТ), разом з представниками Литви, Польщі, Латвії, Естонії, Словаччини та Румунії. ЖТ, створена за підтримки МКС, Євроюсту та Європолу, посилює міжнародну координацію зусиль спрямованих на розслідування найтяжчих злочинів, скоєних на території України.²⁷⁶

Неурядові та міжурядові організації також відіграють важливу роль у забезпеченні дотримання норм МГП в Україні. Йдеться, зокрема, про такі організації як:

- **Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ)** діє відповідно до мандату передбаченого Женевськими конвенціями, забезпечуючи захист та надання допомоги постраждалим від збройних конфліктів. В Україні МКЧХ співпрацює з Міністерством оборони у питаннях поширення інформації про МГП, публікації матеріалів та вдосконалення чинного законодавства.²⁷⁷

273 Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими. Офіційний сайт. Посилання: <https://koordshtab.gov.ua/>

274 Гюндюз Мамедов: «Саме Україна має шанс покарати РФ за воєнні злочини», Дзеркало тижня, 24 листопада 2020 року, <https://zn.ua/ukr/internal/hjunduz-mamedov-same-ukrajina-maje-shans-pokarati-rf-za-vojenni-zlochini.html>

275 Докладніша інформація викладена у Розділі 6. Див. також Оцінка потреб правової системи України: забезпечення якісного правосуддя для постраждалих та уцілілих від війни, Ukrainian Legal Advisory Group, Київ, 2025 рік; <https://www.justice-needs-ukraine.report>

276 Угода про продовження на два роки діяльності Спільної слідчої групи з розслідування ймовірних основних міжнародних злочинів в Україні, 29 лютого 2024 року, <https://www.eurojust.europa.eu/ua/news/uhoda-pro-prodovzhennya-na-dva-roky-diyalnosti-spilnoyi-slidchoyi-hrupy-z-rozsliduvannya>

277 Міжнародний Комітет Червоного Хреста: Офіційний сайт. Посилання: <https://blogs.icrc.org/ua/>

- **Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні** розпочала роботу в березні 2014 року відповідно до угоди укладеної між Урядом України та Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини. Мандат місії передбачає здійснення моніторингу та звітування щодо стану справ у сфері дотримання прав людини, сприяння доступу до правосуддя та притягнення до відповідальності за порушення прав людини.²⁷⁸
- **Місії експертів, створені в рамках Московського механізму ОБСЄ** були направлені до України для реагування на конкретні запити. З 2022 року Україна чотири рази зверталася до застосування Московського механізму. Кожна зі згаданих місій завершувалася звітом, офіційно представленим делегаціям держав-учасниць ОБСЄ.²⁷⁹
- **Товариство Червоного Хреста України** є національною організацією Червоного Хреста, що діє на підставі Закону України «Про Товариство Червоного Хреста України» від 28 листопада 2002 року № 330-IV. Товариство співпрацює з Міністерством оборони у сфері впровадження норм міжнародного гуманітарного права в українське законодавство та українські реалії.²⁸⁰

5.5

Висновки

Для України протистояння російській агресії – це не лише боротьба за виживання, але й випробування непохитності у дотриманні міжнародних норм, а також захисті демократичних цінностей та людської гідності. Забезпечуючи додержання норм МГП та МППЛ, держава захищає цивільних і комбатантів, підтримує рівень професіоналізму військовослужбовців, та зміцнює власний авторитет, як на національному, так і на міжнародному рівні.

Україна закріпила покладені на неї зобов'язання у Конституції та чинному законодавстві, передбачивши кримінальну відповідальність за воєнні злочини та ратифікувавши Римський Статут МКС. Так, норми законодавства вимагають від держави швидко і неупереджено запобігати порушенням, розслідувати їх і карати винних, посилюючи таким чином як військову дисципліну, так і систему правосуддя в цілому.

278 Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні: Офіційний сайт. Посилання: <https://ukraine.ohchr.org/uk>

279 Добровільний звіт у сфері міжнародного гуманітарного права. Міністерство оборони України, 2024 рік, с. 23–24.

280 Товариство Червоного Хреста України: Офіційний сайт, <https://redcross.org.ua/>

Дотримання норм МГП і МППЛ залежить від їх імплементації у національне законодавство, військові керівні документи та методичні настанови, а також від забезпечення притягнення командирів до відповідальності, залучення юрисконсультів до роботи на командних пунктах та розширення їхньої участі у процесах планування військових операцій і прийняття рішень. Регулярне проведення заходів підготовки, активне залучення особового складу до процесів документування та донесення про виявлені порушення, а також моніторинг, впровадження отриманого досвіду, ефективна цивільно-військова взаємодія та відповідальне використання технологічних рішень – це ті чинники, що сприяють формуванню культури поваги до закону та забезпечують підзвітність в ході військових операцій.

Однак, такий підхід є максимально ефективним лише за умов впровадження на усіх рівнях. Органи державної влади мають інтегрувати норми міжнародного права у національну правову рамку. Водночас, спеціалізовані органи повинні впроваджувати згадані норми та стежити за їх дотриманням, правоохоронні органи і органи прокуратури повинні розслідувати виявлені порушення, а неурядові та міжурядові організації повинні співпрацювати з Міністерством оборони України задля захисту цивільного населення та дотримання міжнародних стандартів.

**Cour
Pénale
Internationale**

**International
Criminal
Court**

РОЗДІЛ 6.

МЕХАНІЗМИ ДОСЯГНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ ЗА ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З КОНФЛІКТОМ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

- 6.1 Вступ
- 6.2 Національна система правосуддя України
- 6.3 Міжнародний кримінальний суд
- 6.4 Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України
- 6.5 Провадження, відкриті третіми країнами
- 6.6 Висновки

6.1 Вступ

Як зазначалося у попередніх розділах, докази, зібрані на полі бою, нарівні з іншими категоріями матеріалів, можуть відігравати ключову роль у забезпеченні правосуддя та притягнення винних до відповідальності. Якщо інформація з поля бою є достовірною, актуальною та зібраною правомірним способом, то така інформація може бути використана в якості доказів у провадженнях, що розглядаються в різних юрисдикціях.

Досягнення правосуддя має ключове значення для підтримки постраждалих та уцілілих, встановлення правди про війну, подолання її наслідків та запобігання скоєнню найтяжчих міжнародних злочинів у майбутньому. Крім того, відповідно до принципу *aut dedere aut judicare* («екстрадиція або судове переслідування») міжнародне право покладає на держави зобов'язання проводити розслідування та притягати до відповідальності винних у скоєнні найтяжчих злочинів.²⁸¹ У контексті збройного конфлікту держави несуть першочергову відповідальність за реагування на порушення, вчинені на їхній території або їхніми громадянами.²⁸²

Станом на 30 вересня 2025 року українськими правоохоронними органами було відкрито близько 190 000 проваджень щодо міжнародних злочинів, ймовірно скоєних із початку повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року.²⁸³ Такий показник зумовлений застосуванням підходу, передбаченого Статтею 214 Кримінального процесуального кодексу України,²⁸⁴ що вимагає від правоохоронців окремо реєструвати кожне правопорушення, яке вони виявили або про яке отримали повідомлення. Хоча фактична кількість злочинів може відрізнятись, наведений показник свідчить про масштаб та поширеність порушень, скоєних під час війни.

Від початку повномасштабного вторгнення до реагування на такі порушення було задіяно низку механізмів досягнення правосуддя та захисту прав людини як на національному, так і на міжнародному рівнях. Окрім української системи правосуддя, до них належать:

281 Зобов'язання видавати або здійснювати судове переслідування (*aut dedere aut judicare*). Final Report of the International Law Commission [Заключний звіт Комісії міжнародного права ООН]. 2014 рік: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/reports/7_6_2014.pdf

282 Відповідно до Статті 49 Першої Женевської конвенції; Статті 50 Другої Женевської конвенції; Статті 129 Третьої Женевської конвенції; Статті 146 Четвертої Женевської конвенції.

283 Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора, <https://gp.gov.ua/>, дата останнього звернення: 30 вересня 2025 року. Зазначений показник не включає міжнародні злочини, ймовірно скоєні в період з 2014 року по 23 лютого 2022 року.

284 Стаття 214 Кримінального процесуального кодексу України: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

- Міжнародний кримінальний суд (МКС);
- Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України;
- Провадження, відкриті третіми країнами відповідно до принципу універсальної юрисдикції;
- Спільні слідчі групи, що дозволяють державам координувати зусилля спрямовані на розслідування порушень та обмінюватися інформацією;
- Слідчі та моніторингові механізми міжнародних організацій, як-от Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування порушень в Україні, Московський механізм Організації з безпеки і співробітництва в Європі, а також
- Механізми захисту прав людини, як-от договірні органи ООН і Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ).

Водночас, було зроблено окремі кроки для створення механізмів відшкодування та надання репарацій, таких як Реєстр збитків для України,²⁸⁵ а також проміжних програм репарацій для постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом.²⁸⁶

Наведений перелік механізмів не є вичерпним і може змінюватися з часом у міру появи нових або, навпаки, припинення дії існуючих. Попри те, що кожен із вищеперелічених механізмів має власний мандат, а відтак і обмежений обсяг повноважень, задум полягає в тому, що ці механізми працюватимуть узгоджено доповнюючи та посилюючи один одного. Запорукою ефективного розслідування злочинів, скоєних в ході війни РФ проти України починаючи з 2014 року, є налагоджена робота системи механізмів правосуддя. При цьому, на посилення та підкріплення такої системи, залежно від поточних потреб і загроз, необхідно виділяти додаткові ресурси, зменшуючи ризик безкарності. Організації громадянського суспільства також відіграють важливу роль у процесі досягнення справедливості, документуючи ймовірні порушення, надаючи підтримку потерпілим та вцілілим, представляючи їхні інтереси у різних юрисдикціях, сприяючи впровадженню міжнародних стандартів та виборюючи необхідність системних змін на національному та міжнародному рівнях.

У цьому розділі наведено стислий огляд окремих механізмів. При цьому, особлива увага приділяється саме механізмам кримінальної юстиції.

285 Сайт Реєстру збитків для України, <https://rd4u.coe.int/en/>

286 Global Survivors Fund [Глобальний фонд допомоги постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом]. Україна, <https://www.globalsurvivorsfund.org/our-work/ukraine/>

6.2 Національна система правосуддя України

Починаючи з 2014 року в ході збройного конфлікту на території України було зафіксовано численні випадки порушення законів і звичаїв війни. Очікувалось, що національна система правосуддя візьме на себе найбільший тягар розслідування та переслідування за більшість злочинів, передбачених міжнародним правом.

Однак, на той час, виявилось, що в національній системі немає, ані необхідної інституційної інфраструктури, ані відповідного матеріального та процесуального законодавства, що потрібні для розгляду справ про міжнародні злочини. Як наслідок, у більшості таких справ злочини отримували загальнокримінальну кваліфікацію, що нерідко призводило до неправильного визначення статусу комбатантів, хибної правової кваліфікації збройного конфлікту, а відтак і до помилкового застосування відповідних правових норм.²⁸⁷ Обставини збройного конфлікту також негативно вплинули на спроможність органів влади здійснювати правосуддя через безпекові застереження, нестачу ресурсів та обмежений доступ до територій, доказів та правопорушників.

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року призвело до різкого збільшення обсягу вчинених злочинів, суттєво посиливши навантаження на національну систему правосуддя та водночас загостривши існуючі виклики.

Упродовж років, ініціативи спрямовані на вирішення таких викликів впроваджувалися на різних рівнях, зокрема, в Прокуратурі Автономної Республіки Крим та міста Севастополя з 2016 року та в Офісі Генерального прокурора з 2019 року після створення «Департаменту війни»²⁸⁸, а також і після початку повномасштабного вторгнення.

Водночас, Україна і досі стикається з браком ресурсів, належної експертизи, інституційної, політичної та законодавчої бази для всебічного розслідування й переслідування злочинів, вчинених у контексті збройного конфлікту (йдеться як про міжнародні злочини, так і про злочини проти національної безпеки). Попри це, існують очікування, що саме національна система правосуддя візьме на себе основний тягар такої роботи. Відтак, вирішення таких викликів через проведення масштабних реформ та надання необхідної допомоги дозволить Україні не лише

287 Ukrainian Legal Advisory Group. Needs Assessment of Ukraine's Justice System [Оцінка потреб правової системи України], 2025 рік, <https://www.justice-needs-ukraine.report/en/chapter/overview-of-the-past-and-present-justice-related-efforts#ref-13>

288 Департамент нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту (тепер – Департамент протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту)

встановити правосуддя за скоєні міжнародні злочини у відповідності до вимог Конституції, але і виконати покладені на неї міжнародні зобов'язання.

6.2.1 Уповноважені органи

Органи слідства зобов'язані оперативно реагувати на будь-які правопорушення, забезпечуючи їх належну фіксацію та розслідування. *Практика показує*, що наразі досудове розслідування ймовірних злочинів, пов'язаних зі збройним конфліктом здійснюється Національною поліцією України (НПУ), Службою безпеки України (СБУ) та Державним бюро розслідувань (ДБР).

При цьому, відповідно до чинного законодавства найтяжчі міжнародні злочини належать виключно до підслідності СБУ (включно зі злочинами, передбаченими статтями 437, 438, 442 та 442-1 Кримінального кодексу України). Однак, через нестачу ресурсів та брак компетенції СБУ за певними напрямками, до таких розслідувань також активно залучаються підрозділи НПУ. Відповідно до Статті 216 Кримінального процесуального кодексу України, ДБР займається розслідуванням військових кримінальних правопорушень та злочинів, скоєних вищими державними посадовими особами.²⁸⁹

Залучення до розслідування органів, які формально не мають прямої підслідності щодо злочинів, пов'язаних із збройним конфліктом, здійснюється шляхом передачі кримінального провадження «у зв'язку з неефективністю досудового розслідування» та створення міжвідомчих слідчих груп. Це призводить до затримок у процесі розслідування та створює додаткові ризики щодо недотримання вимог чинного законодавства в ході провадження. Оскільки державна політика наразі не передбачає чіткого розподілу службового навантаження, органи, залучені до досудового розслідування, вимушені в ручному режимі узгоджувати як розмежування категорій злочинів, так і розподіл окремих кримінальних проваджень. Такий підхід може бути прийнятним у короткостроковій перспективі, але потребує системного врегулювання.²⁹⁰ Для унормування ситуації доцільно внести зміни до статті 216 КПК України, надавши не лише СБУ, але і Національній поліції України підслідність щодо злочинів, передбачених розділом XX Кримінального кодексу України, тобто наділивши НПУ альтернативною підслідністю у цій сфері.²⁹¹

289 Кримінальний процесуальний кодекс України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

290 Ukrainian Legal Advisory Group. Needs Assessment of Ukraine's Justice System [Оцінка потреб правової системи України], 2025 рік, <https://www.justice-needs-ukraine.report/en/chapter/operation-and-capacity-of-investigative-authorities-to-investigate-international-crimes>

291 Питання реформування СБУ та передачі слідчих повноважень служби іншим органам досудового розслідування піднімалося неодноразово, однак у зв'язку із введенням правового режиму воєнного стану його розгляд було відкладено.

Органи прокуратури здійснюють процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, підтримують державне обвинувачення в суді та координують діяльність слідчих органів. Структура органів прокуратури побудована за принципом територіальної юрисдикції і складається з: окружних прокуратур, обласних прокуратур та Офісу Генерального прокурора, як органу вищого рівня.

Поступово спеціалізовані підрозділи для розслідування злочинів, пов'язаних з конфліктом, почали з'являтися в різних органах прокуратури та слідства. Зокрема, у 2019 році в Офісі Генерального прокурора було створено Департамент нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту (тепер – Департамент протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту або ж Департамент війни). Департамент війни – це перший підрозділ в українській структурі правосуддя, що системно спеціалізується на злочинах, пов'язаних з конфліктом.²⁹² Пізніше, у 2019–2020 роках аналогічні управління було створено в структурах прокуратур Луганської та Донецької областей.

Масштаби та територіальна розповсюдженість злочинів не могли залишитися поза увагою більшості органів слідства та прокуратури. Як наслідок, з 2019 року спеціалізовані структурні підрозділи почали з'являтися не лише в прокуратурі, але і в центральних та регіональних слідчих підрозділах НПУ, СБУ та ДБР.

Судова система наразі не має такої спеціалізації. Натомість при розгляді справ у місцевих судах (судах першої інстанції) застосовуються загальні правила територіальної юрисдикції. Після початку повномасштабного вторгнення завантаженість судів першої інстанції стрімко зросла, значно ускладнивши роботу недостатньо укомплектованих установ. Автоматизований розподіл справ між суддями унеможливує формування у них всебічної компетенції щодо справ, пов'язаних з конфліктом, що негативно впливає на перебіг проваджень. Належне вирішення питання спеціалізації судової системи дозволить оптимізувати використання ресурсів та забезпечити поглиблення професійної компетентності суддів в окремих категоріях справ, посилюючи інституційну спроможність системи.

6.2.2 Визначення злочинів

Протягом останніх років здійснювалися численні спроби привести національне законодавство у відповідність до норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права. Йдеться, зокрема, про введення нових та узгодження чинних положень, що містять визначення та склад злочинів, із положеннями, закріпленими у міжнародних конвенціях та практиці міжнарод-

292 Гюндуз Мамедов: «Саме Україна має шанс покарати РФ за воєнні злочини», Дзеркало тижня, 24 листопада 2020 року, <https://zn.ua/ukr/internal/hjunduz-mamedov-same-ukrajina-maje-shans-pokarati-rf-za-vojenni-zlochini.html>

них судових інституцій. Такий підхід дозволяє забезпечити точнішу кваліфікацію злочинів, забезпечуючи відповідність змісту висунутого обвинувачення змісту протиправних діянь.

У серпні 2024 року Україна ратифікувала Римський статут, а з січня 2025 року набула статусу держави-учасниці.²⁹³ Відповідний Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» було ухвалено 9 жовтня 2024 року.²⁹⁴ Закон покликаний забезпечити імплементацію положень Римського статуту до національного законодавства.

З-поміж нововведень у правовій системі України, що їх запровадив згаданий Закон, варто виокремити включення статей щодо злочинів проти людяності (Стаття 442-1) та командної відповідальності (Стаття 31-1) до Кримінального кодексу України. Попри те, що питання впровадження нових положень викликало певні сумніви, в цілому такі зміни були довгоочікуваними.

Водночас, нововведення не встановлювали жодних правових підстав для зворотної дії Закону у часі, тобто унеможливлювали застосування норм міжнародного права щодо злочинів проти людяності та командної відповідальності до діянь, що були скоєні до внесення змін у національне законодавство. Відповідно до положень чинного українського законодавства зворотню дію мають лише ті зміни до законів про кримінальну відповідальність, які пом'якшують кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшують становище обвинуваченого. Відтак, за наявності належних доказів, діяння вчинені в період з 2014 року до набрання чинності законом 24 жовтня 2024 року, в українських судових органах можуть бути кваліфіковані, як воєнні злочини, а в МКС чи судових органах третіх країн – як злочини проти людяності або воєнні злочини. У межах української юрисдикції діяння вчинені до 24 жовтня 2024 року не можуть бути кваліфіковані, як злочини проти людяності, а українські судові органи не можуть притягати до відповідальності командирів за неспроможність запобігти скоєнню злочинів підлеглими або покарати їх за злочини скоєні до жовтня 2024 року, якщо лише самі командири не брали безпосередньої участі у таких злочинах, зокрема шляхом віддання наказів чи сприяння їх учиненню.

У більшості випадків особа, яка вчинила злочин, усе ж може бути притягнута до кримінальної відповідальності, або через подвійну кваліфікацію її діянь (як

293 ICC welcomes Ukraine as a new State Party [МКС вітає Україну як нову державу-учасницю], Офіційний сайт Міжнародного кримінального суду, <https://www.icc-cpi.int/news/icc-welcomes-ukraine-new-state-party>

294 Закон України № 4012-ІХ від 9 жовтня 2024 року «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього». Посилання: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text>

воєнного злочину, так і злочину проти людяності) або через передачу справи на розгляд у міжнародному суді або в межах юрисдикції третіх країн. Про це йдеться у наступних розділах. Незалежно від того, чи можна їх кваліфікувати, як злочини проти людяності, усі випадки скоєння міжнародних злочинів в період з 2014 по 2024 рік необхідно ретельно розслідувати. При цьому, варто врахувати, що попри наявність інших механізмів, існуючі на той період обмеження національної юрисдикції щодо притягнення до відповідальності винних у скоєнні злочинів проти людяності або командирів, що не змогли запобігти скоєнню злочинів підлеглими або покарати їх, можуть призвести до безкарності.

Попри відсутність положень, що передбачають зворотну дію Закону у часі, українські судові органи все ж наділені повноваженнями притягати до відповідальності винних, як за злочини проти людяності, так і за принципом командної відповідальності, адже ці правові категорії є усталеними нормами міжнародного звичаєвого права і закріплені в міжнародних договорах, ратифікованих Україною (за аналогією з рішенням ЄСПЛ у справі «Кононов проти Латвії»²⁹⁵). Вищезазначене питання потребує чіткого врегулювання, зокрема шляхом внесення відповідних законодавчих змін та/або ухвалення рішення Конституційного Суду.

Крім того, очевидною є потреба продовжити роботу у напрямку вирішення окресленого питання, забезпечення повної імплементації Римського статуту та приведення національного законодавства у відповідність до норм МГП, про що йдеться у Розділі 1.5.²⁹⁶

6.2.3 Інші проблемні питання та виклики.

Під час оцінювання спроможностей національної системи правосуддя варто враховувати не лише її особливості, але й виклики, що перед нею постають. Йдеться, зокрема, про те, що:

- Наразі судовий розгляд більшості справ про найтяжчі міжнародні злочини здійснюється за відсутності обвинуваченого (за принципом *in absentia*) і, ймовірно, така практика залишатиметься поширеною і надалі. Попри те, що цей механізм може бути необхідним з огляду на умови збройного конфлікту, існує потреба вдосконалити чинні положення, що регламентують порядок інформування підозрюваного та його право на повторний розгляд справи після затримання. Крім того, враховуючи, що більшість проваджень наразі здійснюється за принципом *in absentia*, важливо приділяти особливу увагу дотриманню прав обвинувачених на справедливий суд та

295 Справа «Кононов проти Латвії», Європейський суд з прав людини, <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-98669>

296 Див. також Ukrainian Legal Advisory Group. Needs Assessment of Ukraine's Justice System [Оцінка потреб правової системи України], 2025 рік <https://www.justice-needs-ukraine.report/en/sub-chapter/criminal-law>

забезпеченню ефективного представництва їх інтересів під час розгляду справ.²⁹⁷

- Провадження й надалі стосуються переважно безпосередніх виконавців або окремих правопорушень. Доцільно було би змінити цей підхід та розглядати окремих злочинців та окремі діяння в ширшому контексті війни та державної політики, вибудовуючи правову позицію, що відображає масштаб скоєння найтяжчих міжнародних злочинів та охоплює справи щодо осіб, які несуть найвищу відповідальність. У цьому напрямку вдалося досягти певного прогресу, однак необхідно продовжувати докладати зусиль.
- Для забезпечення ефективного розгляду наявного обсягу кримінальних проваджень системі правосуддя бракує фахівців та ресурсів.
- Представники системи правосуддя потребують більш системного та довгостроково орієнтованого навчання і поглибленої підготовки за напрямком імплементації норм і стандартів міжнародного права.
- Чинне кримінально-процесуальне законодавство не містить положень, що безпосередньо регламентують використання матеріалів з поля бою, розвідувальних даних чи інформації з відкритих джерел в якості доказів. Відтак, допустимість таких доказів необхідно закріпити у КПК України. Як зазначалось у попередніх розділах, збирачі таких доказів, як-от військовослужбовці чи представники розвідувальних органів, мають визначити чіткий загальнодоступний порядок дій щодо збору, збереження, зберігання та передачі таких доказів задля підтвердження їхньої достовірності.²⁹⁸ Впровадження узгодженого та послідовного порядку дій дозволить прокурорам та представникам органу, що здійснював збір матеріалів, довести в суді, що збір доказів відбувся відповідно до стандартних процедур. Водночас, у випадках, коли відбувалися відступи від стандартних процедур, представники державних органів зможуть чітко пояснити як і чому обрані методи збору доказів в конкретному випадку відрізнялись від узгоджених. Така форма викладу дозволить суддям під час ухвалення рішень точніше оцінити допустимість наданих доказів та їхню доказову силу.
- Наразі в Україні відсутня цілісна система захисту свідків і потерпілих, яка б гарантувала їхню безпеку з належним урахуванням контексту війни. Координаційний центр підтримки потерпілих і свідків уповноважений надавати окремі види допомоги та перенаправляти осіб до відповідних служб, однак для забезпечення більш комплексної взаємодії з потерпілими та вцілілими інфраструктура центру (як нормативно-правова, так і інституційна) потребує вдосконалення. Крім того, варто враховувати, що наразі мандат

297 Ukrainian Legal Advisory Group. Needs Assessment of Ukraine's Justice System [Оцінка потреб правової системи України], 2025 рік, <https://www.justice-needs-ukraine.report/en/sub-chapter/right-to-defence>

298 Див. Розділи 2.3, 4.2 тощо.

Координаційного центру не передбачає зобов'язань щодо захисту свідків і потерпілих. Відтак, питання такого захисту потребує належного врегулювання.²⁹⁹

Ці та інші проблеми безпосередньо впливають на якість проваджень, а отже і на те, наскільки їх розгляд може забезпечити реальне правосуддя для потерпілих і наскільки правомірним та процесуально вірним такий розгляд є відповідно до норм міжнародного права. Незадоволення вищевказаних вимог може негативно вплинути на готовність інших держав виконувати ордери на арешт, видані Україною, та призвести до подальшого оскарження таких справ у юрисдикціях на кшталт Європейського суду з прав людини.

Країни-партнери та міжнародні організації продовжують активно підтримувати Україну у зміцненні національної системи правосуддя. Як правило, йдеться про технічну та експертну допомогу іноземних фахівців, що консультують національні органи. Однією з таких ініціатив є Консультативна група з питань найтяжчих міжнародних злочинів створена спільними зусиллями Європейського Союзу, Сполучених Штатів Америки, Великобританії у співпраці з урядом України.³⁰⁰

Така співпраця між національними та міжнародними експертами уможливорює впровадження міжнародних стандартів під час розгляду кримінальних проваджень на національному рівні, розбудову власних спроможностей України та посилення національної системи правосуддя. Досвід подібної співпраці в інших юрисдикціях (наприклад, у Боснії і Герцеговині та Центральноафриканській Республіці) став основою для формування належних практик, якими могла би послуговуватися і Україна.³⁰¹ Однак, будь-яка міжнародна підтримка має бути пристосована до конкретного контексту та потреб України, охоплювати всіх учасників системи правосуддя на основі всебічної оцінки їхніх потреб та надаватися в рамках чітко визначеного регламенту та стратегії, що доповнюють поточні зусилля України. ULAG продовжує системне опрацювання вищенаведеного питання, розробивши низку рекомендацій, які можуть стати в нагоді.³⁰²

299 Ukrainian Legal Advisory Group. Needs Assessment of Ukraine's Justice System [Оцінка потреб правової системи України], 2025 рік, <https://www.justice-needs-ukraine.report/en/sub-chapter/access-to-justice>

300 Сайт Консультативної групи з питань найтяжчих міжнародних злочинів (ACA), <https://www.aca-ukraine.org/>

301 Ukrainian victims of war crimes need new approaches to justice [Жертвам воєнних злочинів в Україні потрібні нові підходи до правосуддя]. Н. Волкова, Е. Вітте, А. Мора. Atlantic Council, 2025 рік, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukrainian-victims-of-war-crimes-need-new-approaches-to-justice/>

302 Ukrainian Legal Advisory Group. Needs Assessment of Ukraine's Justice System [Оцінка потреб правової системи України], 2025 рік: <https://www.justice-needs-ukraine.report/en/sub-chapter/international-help>

6.3 Міжнародний кримінальний суд

6.3.1 Мандат та юрисдикція МКС

Міжнародний кримінальний суд – це постійний міжнародний кримінальний трибунал заснований у 2002 році відповідно до положень Римського статуту³⁰³, договору ухваленого у 1988 році, що регламентує мандат МКС, його юрисдикцію та основні принципи роботи.

На МКС покладені зобов'язання щодо розслідування, переслідування та судового розгляду справ проти осіб, обвинувачених у скоєнні воєнних злочинів, злочинів проти людяності, злочину геноциду та злочину агресії. На відміну від спеціальних (ad hoc) трибуналів, як-от МТКЮ чи МТР, Суд є постійним органом, уповноваженим діяти в різних контекстах і часових рамках в межах своєї юрисдикції. Станом на 2025 рік, МКС був залучений до розгляду 17 ситуацій.³⁰⁴

Наразі 125 країн ратифікували Римський статут та приєдналися до Суду. Україна останньою приєдналася до Суду після ратифікації Римського статуту у 2024 році та набуття відповідним нормативно-правовим актом чинності 1 січня 2025 року. Держави-учасниці відіграють ключову роль у забезпеченні діяльності МКС, насамперед через Асамблею держав-учасниць – орган, що здійснює нагляд за роботою Суду, затверджує його бюджет, ухвалює регламенти та обирає посадових осіб. Крім того, держави-учасниці зобов'язані всіляко співпрацювати з Судом.

Приватні особи не можуть подавати скарги щодо скоєння злочинів безпосередньо до МКС, що відрізняє суд від судових органів національних юрисдикцій. Однак, відповідно до Статті 15 Римського статуту Офіс прокурора може отримувати звернення від приватних осіб, груп чи організацій. Такі звернення часто містять інформацію, необхідну для оцінки ситуацій, які підпадають під юрисдикцію суду. У разі, якщо повідомлення містить достатньо підстав, Офіс прокурора може прийняти рішення про запуск процедури попереднього вивчення ситуації чи відкриття розслідування. Зацікавлені сторони можуть продовжувати співпрацювати з Судом на усіх етапах його роботи.³⁰⁵

Щодо часових обмежень, то юрисдикція МКС поширюється на злочини, скоєні після 1 липня 2002 року, тобто дати набрання чинності Римським статутом. Для держав, які ратифікували Статут пізніше, юрисдикція суду починає

303 Римський статут Міжнародного кримінального суду, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>.

304 Situations under investigation [Ситуації, що їх розглядає Суд]. Міжнародний кримінальний суд, <https://www.icc-cpi.int/situations-under-investigations>

305 How the Court Works [Як працює Суд]. Міжнародний кримінальний суд, <https://www.icc-cpi.int/about/how-the-court-works>.

поширюватись на скоєні на їх території злочини з моменту набрання чинності нормативно-правових актів, що ратифікують Статут. Винятком з цього правила є ситуації, коли держави до ратифікації Статуту подають заяви про визнання юрисдикції суду. З моменту ратифікації Статуту юрисдикція Суду поширюється на злочини скоєні на території держави-учасниці або громадянами держави-учасниці.

Відповідно до пункту 3 статті 12 Римського статуту, держави, що не є учасницями Римського статуту, можуть заявити про прийняття юрисдикції Суду щодо конкретної ситуації. Крім того, юрисдикція Суду також поширюється на справи передані Радою безпеки ООН. Обидва випадки дозволяють уточнювати часові межі юрисдикції, зокрема, для охоплення злочинів, що відбулися до моменту подачі заяви чи передачі справи. Однак, юрисдикція Суду не може поширюватися на злочини, скоєні до дати набрання чинності Статуту. При цьому, сторона, що передає справу, не може обмежити предметну юрисдикцію Суду, зазначивши конкретну групу потенційних злочинців або категорію злочинів з Римського статуту, на яку Суд повинен звернути увагу. Тобто, при передачі справи до Суду його юрисдикція буде поширюватись на обидві сторони конфлікту, навіть якщо в матеріалах йдеться про одну.

МКС – це суд останньої інстанції, створений для доповнення зусиль національних механізмів правосуддя. Відтак, МКС не розглядає справи, що їх готові і спроможні розглянути національні судові органи. Натомість, МКС доповнює зусилля національних механізмів правосуддя заповнюючи існуючі прогалини, але не виходячи за межі мандата держави та зменшуючи мотивацію щодо здійснення правосуддя на національному рівні. Крім того, Суд розглядає лише ті справи, обставини яких достатньо серйозні аби обґрунтувати втручання міжнародної спільноти.

Міжнародне право наділяє МКС статусом міжнародного трибуналу, що відповідно до норм міжнародного звичаєвого права дозволяє Суду притягати до відповідальності голів держав, голів урядів та міністрів закордонних справ (так звану «трійку») незважаючи на імунітети, пов'язані з їх посадовим становищем.³⁰⁶ Питання щодо того, чи застосовується таке положення Римського статуту до імунітетів посадових осіб держав, що не є його учасницями, періодично стає предметом дискусій. Однак Суд дійшов до висновку, що в таких випадках імунітети не можуть обмежувати його повноваження.

Ухвалення Кампальських поправок 2010 року надало Суду повноваження щодо притягнення до відповідальності осіб винних у плануванні, підготовці, ініціюванні або вчиненні акту агресії. Однак, така юрисдикція суду застосовується лише щодо злочинів агресії скоєних після 17 липня 2018 року, дати набуття чинності поправками, та лише за умови, якщо як держава громадянства обвинуваченого, так і держава, проти якої вчинено агресію, погодилися «прийняти»

поправки. Суд не уповноважений розглядати справи, що не задовольняють вищезазначені умови, за винятком справ переданих Радою безпеки ООН. Крім того, МКС періодично переглядає зміст Кампальських поправок для вирішення питань, пов'язаних з їх впровадженням. Наступний такий перегляд відбудеться у 2029 році; під час нього розглядатимуть як практику застосування поправок, так і пропозиції щодо узгодження юрисдикції Суду стосовно злочину агресії з режимом, що діє для інших найтяжчих злочинів.³⁰⁷

6.3.2 Співпраця України з МКС

Попри те, що Україна підписала Римський статут ще у 2001 році, його ратифікація відбулась лише у 2024 році. А повноправною державою учасницею Україна стала 1 січня 2025 року, після набрання чинності нормативно-правових актів, що ратифікували Статут.

Водночас, варто зазначити, що юрисдикція Суду поширюється на усі заяви щодо скоєння воєнних злочинів, злочинів проти людяності та/або геноциду на території України в ході поточного конфлікту. Підставою для цього є дві заяви Верховної Ради України, а саме:

- Перша заява, що передбачила визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів під час подій на Майдані у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року.³⁰⁸
- Друга заява, що передбачила визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів в ході збройного конфлікту на території України з 2014 року, тобто в ході анексії та окупації Криму та ведення бойових дій у Донецькій та Луганській областях.³⁰⁹

307 Резолюція МКС ICC-ASP/S-1/Res.1 «The review of the amendments on the crime of aggression» [«Перегляд поправок щодо злочину агресії»], https://asp.icc-cpi.int/sites/default/files/asp_docs/ICC-ASP-S-1-Res1-ENG.pdf.

308 Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року, 25 лютого 2014 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>. Заява України про визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду, 9 квітня 2014 року, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/997/declarationRecognitionJurisdiction09-04-2014.pdf>.

309 Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій "ДНР" та "ЛНР", які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян», 4 лютого 2015 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>. Заява України про визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду, 8 вересня 2015 року, https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/ccdocs/other/Ukraine_Art_12-3_declaration_08092015.pdf#search=ukraine.

Оскільки у другій заяві Верховної Ради України не вказана кінцева дата, то юрисдикція Суду поширюється і на злочини скоєні після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року.

Під час ратифікації Римського статуту Україна також скористалася правом тимчасово обмежити юрисдикцію Суду, зробивши відповідну заяву на підставі Статті 124 Статуту. У законі про ратифікацію зазначено наступне: «Україна заявляє, що протягом семи років після набрання Римським статутом чинності для України вона не визнає юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо злочинів, зазначених у статті 8 (з урахуванням поправок), коли, ймовірно, злочин було вчинено її громадянами».³¹⁰ Ідея полягала в тому, аби надати суду юрисдикцію щодо злочинів скоєних негромадянами України на території України або злочинів проти людяності чи злочину геноциду, скоєного громадянами України чи на території України при цьому обмеживши його юрисдикцію щодо усіх інших злочинів, скоєних громадянами України. Наразі невідомо як Суд поставиться до цієї заяви.³¹¹

Заява відповідно до Статті 124 Римського статуту була політичним компромісом, який мав на меті усунути занепокоєння щодо ймовірності переслідування МКС українських військовослужбовців.³¹² Якщо Україна готова та спроможна справедливо розслідувати та притягати до відповідальності своїх військових за скоєні злочини, то мало ймовірно, що вони стануть предметом розгляду Суду, адже МКС – це суд останньої інстанції, що діє за принципом комплементарності (*суд доповнює, а не замінює національні системи кримінальної юстиції*). В будь-якому разі, вищезгадана заява не має зворотної дії в часі, а отже не впливає на юрисдикцію МКС щодо ситуації в Україні до 1 січня 2025 року.

Офіс прокурора МКС прийняв рішення про запуск процедури попереднього вивчення ситуації в Україні 24 квітня 2014 року. Попереднє вивчення ситуації завершилося 11 грудня 2020 року. Тодішня Прокурор МКС дійшла до висновку, що «наразі достатньо підстав, аби стверджувати, що в контексті ситуації в Україні було скоєно низку різних діянь, що підпадають під юрисдикцію Суду, адже їх можна кваліфікувати, як воєнні злочини та злочини проти людяності». Однак через значне навантаження, брак ресурсів та інші виклики, що постали перед Судом, Прокурор одразу не подала запит на відкриття розслідування, вирішивши пріоритизувати інші ситуації.³¹³

310 Закон України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду», <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>.

311 До цього, лише дві нові держави-учасниці Статуту, користувалися Статтею 124 і обидві робили це не так, як Україна. Кожна з них відмовилася визнавати юрисдикцію МКС щодо воєнних злочинів, учинених або на її території, або її громадянами, в той час, як Україна розмежувала визнання юрисдикції залежно від того, ким саме такі злочини вчинені.

312 Римський статут: в Раді пояснили, як він допоможе Україні, і які ризики становить. УНІАН, 2024 рік, <https://surf.li/glfkle>.

313 Заява Прокурора Фату Бенсуді щодо завершення попереднього вивчення ситуації в Україні, Міжнародний кримінальний суд, 2020 рік <https://surf.li/ysrtww>.

Ситуація докорінно змінилась після початку повномасштабного вторгнення. Невдовзі після початку повномасштабного вторгнення десятки держав-учасниць МКС закликали Прокурора відкрити повноцінне розслідування ситуації в Україні відповідно до статті 14 Римського статуту. 2 березня 2022 року Офіс прокурора розпочав таке розслідування.³¹⁴

Станом на вересень 2025 року в результаті розслідування Суд видав 6 ордерів на арешт:

- Два на арешт Володимира Путіна та Марії Львової-Белової у зв'язку з незаконною депортацією українських дітей,³¹⁵
- Ще чотири на арешт Сергія Кобилаша, Віктора Соколова,³¹⁶ Сергія Шойгу та Валерія Герасімова у зв'язку з атаками на енергетичну інфраструктуру України.³¹⁷

Наразі Офіс прокурора продовжує вести розслідування за цими та іншими напрямками. Повідомлялося, що на даний момент одним із пріоритетних напрямків роботи є розслідування злочинів, скоєних у місцях утримання, підконтрольних РФ.³¹⁸ З огляду на політичні та інституційні виклики, що постали перед Судом, станом на вересень 2025 році складно передбачити чи видасть суд нові ордери на арешт і, якщо так, то коли. Так само складно передбачити наскільки

314 Міжнародний кримінальний суд: Україна, <https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine>.

315 Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova [Стан справ в Україні: МКС видав ордери на арешт Володимира Володимировича Путіна та Марії Олексіївни Львової-Белової], Міжнародний кримінальний суд, 2023 рік <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>

316 Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Sergei Ivanovich Kobylash and Viktor Nikolayevich Sokolov [Стан справ в Україні: МКС видав ордери на арешт Сергія Івановича Кобилаша та Віктора Миколайовича Соколова], Міжнародний кримінальний суд, 2024 рік, <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-sergei-ivanovich-kobylash-and>

317 Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Sergei Kuzhugetovich Shoigu and Valery Vasilyevich Gerasimov [Стан справ в Україні: МКС видав ордери на арешт Сергія Кужугетовича Шойгу та Валерія Васильовича Герасімова], Міжнародний кримінальний суд, 2024 рік, <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-sergei-kuzhugetovich-shoigu-and>

318 Наприклад, International Criminal Court to focus on crimes against Ukrainian POWs [У МКС фокусуватимуться на злочинах проти українських військовополонених], РБК, 2024 рік, <https://newsukraine.rbc.ua/news/international-criminal-court-to-focus-on-crimes-1718624409.html>. Див. Report on Possible Violations and Abuses of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes Against Humanity, Related to the Treatment of Ukrainian POWs by the Russian Federation [Звіт про можливі порушення та зловживання міжнародним гуманітарним правом та правом прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з поводженням з українськими військовополоненими з боку Російської Федерації], проф. Х. Аскенсіо, проф. В. Білкова, проф. М. Клемберг, ОБСЄ, 2025 рік, <https://www.osce.org/files/f/documents/a/0/598042.pdf>.

масштабним та предметним буде подальше розслідування.³¹⁹ Попри подібні виклики, МКС залишається важливим механізмом досягнення правосуддя, особливо у справах щодо найтяжчих злочинів та підозрюваних-високопосадовців.

6.4

Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України

Ідея створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України виникла невдовзі після початку повномасштабного вторгнення у 2022 році, оскільки вже тоді очевидно було відсутність юрисдикції, в рамках якої можна було забезпечити ефективне притягнення до відповідальності за злочин агресії в контексті поточного конфлікту.

Як зазначалося у попередньому Розділі, юрисдикція МКС щодо злочину агресії обмежена. Крім того, Суд заявив, що наразі його юрисдикція щодо цього злочину не поширюється на ситуації в Україні. На рівні національної юрисдикції притягти до відповідальності основних учасників злочину неможливо, адже йдеться про людей, посада яких дозволяє їм ефективно керувати та спрямовувати політичні та військові дії держави. Такі особи, як правило, користуються персональним імунітетом і, відповідно, захищені від кримінального переслідування на час перебування на посаді (за винятком випадків, коли рішення про скасування такого імунітету приймається на державному рівні). Саме тому виник намір створити легітимний механізм, який на підставі міжнародного права матиме мандат проводити розслідування та притягати до відповідальності високопосадовців.

Процес створення Спеціального трибуналу був досить складним і супроводжувався тривалими перемовинами, зокрема, щодо можливості притягнення до відповідальності високопосадовців попри персональний імунітет. Поки Основна група зі створення Спеціального трибуналу працювала над політичними засадами його діяльності, у Гаазі 3 липня 2023 року було створено Міжнародний центр з переслідування за злочин агресії. До центру, створеного задля упорядкування процесу збору доказів для майбутніх проваджень, доєдналася Україна, а також п'ять держав-учасниць Спільної слідчої групи, а саме: Литва, Латвія, Естонія, Польща та Румунія. Центр працює за підтримки Агентства Європейського Союзу з питань співробітництва у сфері кримінальної юстиції.³²⁰ Сполучені Шта-

319 Ukrainian Legal Advisory Group. Needs Assessment of Ukraine's Justice System [Оцінка потреб правової системи України], 2025 рік, <https://www.justice-needs-ukraine.report/en/chapter/the-role-of-the-international-accountability-mechanisms>

320 Міжнародний центр з переслідування за злочин агресії проти України. Агентство Європейського Союзу з питань співробітництва у сфері кримінальної юстиції, <https://www.eurojust.europa.eu/international-centre-for-the-prosecution-of-the-crime-of-aggression-against-ukraine>.

ти Америки теж спершу доєдналися до роботи Центру, але у березні 2025 року відмовилися від подальшої участі у його роботі.³²¹

25 червня 2025 року Україна та Рада Європи уклали двосторонню угоду про створення Трибуналу, затвердивши його Статут.³²² Юрисдикція Спеціального трибуналу ґрунтується на територіальній юрисдикції України, а Прокурор Трибуналу уповноважений відкривати розслідування на підставі проваджень, інформації чи доказів переданих Генеральним прокурором України. У Статусі відсутні згадки про персональний імунітет, однак зазначається, що будь-яке провадження, яке стосується глави держави, глави уряду або міністра закордонних справ має бути призупинене до затвердження обвинувального акту на час перебування особи на посаді. Оскільки функціональний імунітет не застосовується Спеціальним трибуналом, то, ймовірно, вдасться виокремити групу підозрюваних, яких можна буде притягти до відповідальності (після належного розслідування та судового розгляду справ) за злочин агресії під час перебування на посаді.³²³

Необхідно докласти чимало зусиль для повноцінного становлення і запуску Трибуналу. З часом необхідно буде ретельніше врегулювати питання процедур та доказів, а також участі потерпілих. Наразі, інші держави можуть долучитися до Спеціального трибуналу підписуючи Розширену часткову угоду,³²⁴ що матиме вирішальне значення для міжнародної легітимності Трибуналу та його спроможності ефективно виконувати свій мандат.

6.5 Провадження, відкриті третіми країнами

Відповідно до принципу екстратериторіальної юрисдикції низка інших країн наразі проводить розслідування міжнародних злочинів, ймовірно скоєних на території України. Проведення таких розслідувань може відбуватися по-різному. Зокрема, треті країни можуть:

321 ЄС підтвердив вихід США з групи, яка розслідує злочин агресії Росії проти України. Європейська правда, 2025, <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/03/17/7207381/>.

322 Ukraine and the Council of Europe sign Agreement on establishing a Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine [Україна та Рада Європи підписали угоду про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України], 2025 рік, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/ukraine-and-the-council-of-europe-sign-agreement-on-establishing-a-special-tribunal-for-the-crime-of-aggression-against-ukraine>.

323 Statute of the Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine [Статут Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України]: <https://search.coe.int/cm/#?B%22CoEIdentifier%22:%5B%220900001680b678ca%22%5D.%22sort%22:%5B%22CoEValidationDate%20Descending%22%5D%7D>.

324 Frequently Asked Questions – Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine [Поширені запитання – Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України] <https://www.coe.int/en/web/portal/frequently-asked-questions>.

- розслідувати повідомлення про правопорушення, вчинені їх громадянами на території України;
- розслідувати повідомлення про злочини, вчинені проти їх громадян на території України (як наприклад, у випадку коли громадянин третьої країни поїхав до України, як журналіст чи працівник гуманітарної місії та в результаті постраждав);
- розслідувати повідомлення про злочини вчинені на території України, у разі якщо національне законодавство країни передбачає універсальну юрисдикцію щодо найтяжчих міжнародних злочинів.

Принцип універсальної юрисдикції передбачає, що держава може розслідувати та притягати до відповідальності винних у скоєнні основних міжнародних злочинів, не маючи безпосереднього стосунку до них. Йдеться про ситуації, коли злочин вчинено за межами країни і, а ні підозрюваний, а ні потерпілий не є її громадянами. Універсальна юрисдикція – це найширша форма екстратериторіальної юрисдикції, що безпосередньо пов'язана із раніше згаданим зобов'язанням видавати або здійснювати судове переслідування (*aut dedere aut judicare*), закріпленим нормами міжнародного звичаєвого права.

Кожна держава, у національному законодавстві якої закріплений принцип універсальної юрисдикції, встановлює власні умови для відкриття відповідного провадження. Такими умовами можуть бути:

- подвійна криміналізація, тобто караність діяння, як на території країни, де його було вчинено, так і на території країни, що розглядає доцільність відкриття розслідування;
- фізична присутність, тобто присутність (а в деяких випадках і реєстрація за місцем проживання) підозрюваного на території країни, що відкриває розслідування;
- дотримання принципу субсидіарності, тобто відсутність паралельних проваджень у тій же справі, насамперед у державі, де злочин було скоєно або у будь-якій із міжнародних судових установ;
- неможливість екстрадиції підозрюваного; а також
- фізична присутність потерпілої особи, навіть за відсутності підозрюваного.³²⁵

325 Practitioners' Handbook on the Use of Extraterritorial and Universal Jurisdiction to Pursue Accountability for International Crimes Committed in Ukraine [Посібник для практиків з використання екстратериторіальної та універсальної юрисдикції для притягнення до відповідальності за міжнародні злочини, вчинені в Україні]. Global Rights Compliance, 2025 рік, https://globalrightscpliance.org/wp-content/uploads/2025/06/20250613-Handbook_UJ-final.pdf.

Деякі держави мають більш прогресивне законодавство, що дозволяє більш гнучко застосовувати універсальну юрисдикцію (наприклад, Німеччина), тоді як інші встановлюють суворіші вимоги та обмеження (наприклад, Франція).

Як правило, провадження на підставі універсальної юрисдикції використовуються тоді, коли національна система правосуддя неспроможна або не бажає здійснювати правосуддя, і відсутні інші механізми. Попри те, що зусилля України спрямовані досягнення правосуддя у справах про тяжкі злочини є перспективними, у цій ситуації універсальна юрисдикція залишається особливо актуальною з огляду на такі чинники:

- Велика кількість населення покинула територію України та переїхала до інших країн в пошуках прихистку. Отже, потерпілі від міжнародних злочинів, скоєних в Україні (а з ними і відповідні докази) наразі перебувають в різних країнах світу;
- Обмежений мандат МКС, відповідно до якого Суд, ймовірно, зосередиться лише на кількох справах, пов'язаних із вищим військовим чи політичним керівництвом;
- Кількість та масштаб скоєних правопорушень, що створює надмірне навантаження для української системи правосуддя; та
- Системні недоліки та обмежені спроможності української системи правосуддя, що призводять до прогалин у процесах притягнення винних до відповідальності.

Після повномасштабного вторгнення 2022 року понад двадцять держав розпочали розслідування злочинів, вчинених під час війни Росії проти України. Більшість із них є структурними розслідуваннями, спрямованими на збір інформації та доказів, без чіткої стратегії чи розуміння перспектив подальшого розгляду. Станом на сьогодні, відкриті справи у переважній більшості стосуються громадян держав, що здійснюють розслідування.

Це свідчить про загальну неготовність держав активніше порушувати справи, пов'язані з подіями в Україні. Іноді таку ситуацію пояснюють тим, що в Україні вже тривають власні процеси правосуддя. Як зазначалося у попередніх Розділах Посібника, положення КПК України вимагають від правоохоронних органів окремо реєструвати та розслідувати кожне правопорушення. З огляду на обмежені спроможності та масштаб потенційних порушень, українські правоохоронці не зможуть довести кожну відкриту справу до кінця.³²⁶ Український уряд може посприяти спростуванню будь-яких хибних припущень, публічно

326 «No safe haven» is not enough – universal jurisdiction and Russia's war of aggression [Політики ненадання притулку злочинцям недостатньо – універсальна юрисдикція та російська війна агресії], блог EJIL:Talk, 2025 рік, <https://www.ejiltalk.org/no-safe-haven-is-not-enough-universal-jurisdiction-and-russias-war-of-aggression/>.

закликаючи треті країни відкривати справи за принципом універсальної юрисдикції, заявляючи про підтримку таких проваджень і гарантуючи, що жодні відкриті провадження не сприйматимуться, як посягання на суверенні повноваження України.³²⁷

Брак спеціалізованих ресурсів, належної законодавчої та інституційної бази (зокрема, спеціалізованих підрозділів у системі правосуддя), а також практичного досвіду може додатково погіршити перспективи проваджень відкритих на підставі принципу універсальної юрисдикції. Поки що лише окремі держави, як-от Німеччина, Швеція та Франція, мають значний досвід таких проваджень, тоді як інші, зокрема Польща чи Латвія, лише формують компетентність у справах, що ґрунтуються на універсальній юрисдикції.³²⁸

В цілому, універсальна юрисдикція може бути важливою складовою загальної архітектури міжнародного правосуддя щодо злочинів, вчинених під час війни в Україні. Адже саме універсальна юрисдикція надає потерпілим більше можливостей для відновлення справедливості; сприяє зміцненню національної системи та посиленню співробітництва у галузі права та створює додаткові можливості для затримання та притягнення до відповідальності винних. Крім того, провадження відкриті за принципом універсальної юрисдикції щодо злочинів проти людяності чи командної відповідальності, дозволять компенсувати відповідні лакуни у національному законодавстві України.³²⁹ Більш гнучке застосування принципу субсидіарності, а також розширена співпраця й обмін доказами між зацікавленими державами здатні зробити провадження за універсальною юрисдикцією дієвим доповненням до зусиль української системи правосуддя та МКС. Водночас станом на сьогодні законодавчі й інституційні обмеження, а також брак політичної волі унеможливають повноцінне використання цього механізму в інтересах України.

6.6 Висновки

Забезпечення правосуддя за злочини, пов'язані з конфліктом, а особливо за найтяжчі міжнародні злочини, не може бути справою одного дня. Попри те, що Україна розпочала працювати у напрямку притягнення винних до відповідальності поки конфлікт ще триває, ймовірно, працювати над цим доведеться протягом багатьох років після завершення війни.

327 Там само.

328 Ukrainian Legal Advisory Group. Needs Assessment of Ukraine's Justice System [Оцінка потреб правової системи України], 2025 рік, <https://www.justice-needs-ukraine.report/en/chapter/the-role-of-the-international-accountability-mechanisms#ref-503>.

329 Див. Розділ 6.2.

Сукупність інструментів забезпечення правосуддя за злочини скоєні під час війни Росії проти України, наразі є різноплановою і продовжуватиме розвиватися. При цьому, усі ці механізми тісно пов'язані між собою. Наприклад, ефективність процесів правосуддя на рівні національної системи України, та виклики, що перед нею постають позначаються на загальній архітектурі міжнародного правосуддя. Жоден окремо взятий механізм не здатен забезпечити розгляд усіх відкритих проваджень.

Відтак, досягнення справжнього правосуддя для постраждалих від найтяжчих злочинів та для суверенної української держави потребує стратегічного прагнення розбудувати архітектуру правосуддя, що складається з ефективних та взаємодоповнювальних механізмів. Звісно, ефективність кожного з механізмів залежить від низки різних чинників, що можуть змінюватися з часом. Йдеться про такі чинники, як: інституційна спроможність, чинна законодавча база, політична воля та пріоритети високопосадовців, відповідальних за виділення ресурсів на проведення розслідувань та розгляд справ, як в Україні, так і за її межами. З огляду на кількість зареєстрованих правопорушень, необхідно на стратегічному рівні визначити порядок пріоритезації справ.

Оскільки обстановка на полі бою постійно змінюється, оперативний збір інформації, що має доказове значення, із одночасним дотриманням міжнародних стандартів, дозволяє зафіксувати якомога більше обставин окремих подій для їх розгляду у поточних та майбутніх провадженнях. Свою роль у цьому процесі повинні відігравати як українські суди, так і міжнародні суди, а також суди третіх країн. А докази повинні бути зібрані таким чином, аби забезпечити їхню допустимість та достовірність під час дослідження у будь-якому із вищезгаданих судових органів, що уповноважені надавати потерпілим належний доступ до правосуддя за скоєнні проти них злочини.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Масштаб обсягу та тяжкість злочинів, що їх вимушені будуть розслідувати прокурори, слідчі та інші представники системи правосуддя в контексті збройної агресії Росії проти України, є безпрецедентними. Розслідування й притягнення до відповідальності за такі злочини потребує використання усіх наявних доказів, включно з доказами отриманими на полі бою. Попри усю складність обставин, Україна – не перша держава, що опинилась в такій ситуації. Належні практики, розроблені в ході післявоєнних судових процесів (після Голокосту, воєн на Балканах та інших збройних конфліктів) можуть бути запозичені та пристосовані до українського контексту задля розробки практичних настанов що допоможуть правникам встановити винних у скоєнні тяжких злочинів.

У цьому посібнику автори детально аналізують те, як варто ефективно використовувати докази, зібрані на полі бою, для досягнення справедливості для потерпілих від злочинів, вчинених у ході війни проти України. Покладаючись на національний досвід та міжнародну практику, автори обґрунтовують прикладну цінність доказів з поля бою для прокурорів та слідчих у ході розгляду проваджень щодо найтяжчих міжнародних злочинів. Беручи до уваги, що основна відповідальність за збір доказів лежить на правоохоронних органах, варто зазначити, що маючи безпосередній доступ до районів ведення бойових дій, часто саме військовослужбовці першими виявляють докази. Відтак, посібник містить рекомендації для військовослужбовців щодо збору доказів, а також пропозиції щодо підвищення ефективності їхньої участі в процесах правосуддя. В ході дослідження, автори посібника виявили не лише низку викликів, пов'язаних із використанням доказів з поля бою в Україні, але і низку позитивних напрацювань. При цьому, передовий міжнародний досвід вказує на шляхи подальшого вдосконалення системи роботи з доказами з поля бою.

Оскільки військовослужбовців часто залучають до процесів збору доказів з поля бою, автори включили до посібника рекомендації щодо вдосконалення співпраці між військовими, прокурорами та слідчими, а також виокремили ті військові підрозділи, що відіграють особливу роль у цих процесах.

Посібник також містить інформацію щодо використання сучасних технологічних рішень, як-от OSINT чи «ІП Дельта», для побудови доказової бази. Крім того, автори детально описують заходи спрямовані на забезпечення дотримання норм МГП у Силах оборони України, впровадження яких буде запорукою додер-

жання Україною покладених на неї міжнародно-правових зобов'язань та вимог Конституції і чинного законодавства. Оскільки жоден механізм правосуддя не є ідеальним, в посібнику розглядаються переваги та недоліки української та міжнародної системи правосуддя у сфері притягнення до відповідальності за злочини, пов'язані зі збройним конфліктом.

Багатогранність архітектури правосуддя за злочини скоєні в Україні створює низку серйозних викликів для осіб, залучених до збору доказів міжнародних злочинів. Йдеться про те, що наразі розслідування злочинів здійснюється в межах юрисдикцій різних країн, а подальше притягнення винних до відповідальності може відбутися у будь-якій з них. Відтак, особам, залученим до збору доказів необхідно дотримувати належних практик, аби забезпечити допустимість зібраних доказів під час розгляду справ, як в українських судах, так і в МКС чи судових установах третіх країн.

Виходячи з цього, автори надають рекомендації за трьома основними категоріями, які покликані чіткіше врегулювати правові та процесуальні питання, пов'язані з використанням доказів з поля бою для забезпечення справедливості та притягнення до відповідальності за міжнародні злочини.

Внесення змін до законодавства

- Необхідно внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України, передбачивши презумпцію допустимості доказів з поля бою за умов збору із дотриманням встановлених процедур;
- Варто внести зміни до Статті 3 та Статті 8 Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», врегулювавши повноваження ВСП щодо здійснення початкових заходів фіксації та зберігання доказів міжнародних злочинів в районах бойових дій із дотриманням міжнародних стандартів;
- Приймаючи рішення про висування обвинувачень у міжнародних злочинах відповідно до Кримінального Кодексу України, прокурори мають дотримуватись високих стандартів доказування, що відповідають міжнародним вимогам;
- КПК України необхідно доповнити порядком включення розвідувальних даних до доказової бази;
- Необхідно внести зміни до КПК України щодо запровадження альтернативної підслідності, і таким чином надати повноваження Національній поліції та Державному бюро розслідувань щодо розслідування злочинів, передбачених Розділом XX Кримінального кодексу України (що включає міжнародні злочини);

- Необхідно належним чином вирішити питання спеціалізації судової системи, передбачивши спеціалізацію пов'язану з конфліктом, що дозволить посилити інституційну спроможність системи правосуддя під час розгляду справ щодо потенційних міжнародних злочинів;
- Слід остаточно вирішити питання про те, чи можуть особи, які підозрюються у скоєнні злочинів проти людяності у період з 2014 по 2024 рік, та командири, що, ймовірно не вжили належних заходів для попередження чи покарання підлеглих за злочини скоєні у період з 2014 по 2024 рік, бути притягнуті до відповідальності в українських судах з урахуванням проведених правових реформ;
- Необхідно забезпечити виділення додаткових кадрових та фінансових ресурсів для органів прокуратури та інших представників системи правосуддя, а також передбачити додаткові заходи підготовки з питань розгляду міжнародних злочинів;
- Прокурори мають переслідувати осіб, які несуть найвищу відповідальність за скоєне, включаючи осіб, відповідальних за системну поширеність найтяжчих міжнародних злочинів, командирів середньої ланки, що віддавали накази безпосереднім виконавцям, а також самих безпосередніх виконавців;
- Слід створити комплексну систему захисту свідків та потерпілих;
- Необхідно доповнити КПК України положеннями, що дозволятимуть свідкам безпосередньо подавати документи й докази до органів досудового розслідування для використання в кримінальному провадженні так, як це наразі можуть робити заявники та потерпілі;
- Варто надати військовослужбовцям більше можливостей для дистанційної участі у судових засіданнях в якості спеціалістів, що сприятимуть належному дослідженню військових питань суддями; та
- Необхідно внести зміни до Статті 41 КПК України, надавши прокурорам і слідчим право уповноважувати військовослужбовців на проведення окремих слідчих дій за офіційним дорученням у певних обставинах, водночас зберігаючи за ними право збирати, зберігати й передавати виявлені докази незалежно від наявності такого формального доручення.

Вдосконалення процесу збору доказів:

- Усі докази повинні збиратись у спосіб, що підвищить імовірність визнання їх допустимими у будь-якому суді, де розглядатимуться справи щодо конфлікту в Україні;

- Правоохоронні органи несуть та повинні продовжувати нести основну відповідальність за проведення розслідування та збір доказів, зокрема і з поля бою;
- Військовослужбовці мають долучатися до процесу збору доказів, де це доцільно (наприклад, у випадках, коли доступ правоохоронців до місця подій обмежений);
- Військовим необхідно мати усталений та загальнодоступний порядок дій щодо збору, збереження та передачі доказів правоохоронним органам;
- Уповноважені військові командири мають забезпечувати комунікацію та координацію з правоохоронними органами, сприяючи досягненню правосуддя для потерпілих від найтяжчих міжнародних злочинів;
- Доказам з поля бою не варто присвоювати необґрунтовано високий гриф секретності;
- Як судді, так і особи відповідальні за збір доказів мають забезпечити належну перевірку та дослідження доказів з поля бою під час судового розгляду. Йдеться, зокрема, про використання показань свідків, які можуть підтвердити автентичність зібраних матеріалів;
- Необхідно проводити заходи підготовки щодо виявлення та збору доказів із відповідними категоріями військовослужбовців; та
- Для збору, обробки та передачі доказів варто послуговуватися сучасними технологічними рішеннями, як-от можливостями «ІП Дельта».

Збройним Силам варто:

- Забезпечити комунікацію та співпрацю з прокурорами та слідчими для уможливлення належного збору матеріалів та досягнення правосуддя для постраждалих, зокрема, шляхом виявлення інформації у розпорядженні підрозділу, що може мати доказове значення;
- Розробити, затвердити та впровадити єдиний порядок дій для збору, збереження та оперативної передачі доказів (як фізичних, так і цифрових) потенційних міжнародних злочинів правоохоронним органам;
- Визначити осіб, відповідальних за збір, збереження та передачу таких доказів правоохоронним органам;
- Організувати додаткові заходи підготовки для відповідних підрозділів та особового складу з питань виявлення та збору доказів потенційних міжнародних злочинів;

- Продовжити роботу над розвитком підрозділів, уповноважених з'ясувати причини та обставини порушень МГП та уповноважити підрозділи ВСП здійснювати координацію та забезпечення процесів виявлення, фіксації, збереження та передачі доказів міжнародних злочинів правоохоронним органам;
- Продовжити розвивати спроможності Збройних Сил України щодо дотримання норм МГП та МППЛ для забезпечення дотримання Україною покладених на неї міжнародно-правових зобов'язань та підтвердження правомірності її дій на міжнародному рівні; а також
- Забезпечити повноцінну участь юридичних радників у роботі органів військового управління під час планування та проведення військових операцій для сприяння дотриманню норм міжнародного гуманітарного права.

Хоча реалізація всіх цих рекомендацій потребуватиме часу та подальшого опрацювання, кожна з них сприятиме ефективнішому формуванню справ проти осіб, відповідальних за злочини, вчинені під час війни в Україні, і наблизить як представників системи правосуддя, так і постраждалих до досягнення справедливості.

Додаток 1: Міжнародні злочини

Геноцид – це діяння вчинене з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку. Будь-яке з наступних діянь, вчинене з відповідним наміром може бути кваліфіковане, як геноцид, а саме: вбивство членів групи; заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або психічного розладу членам групи; умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих на доведення до її повного або часткового фізичного знищення; впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню всередині такої групи; та насильницька передача дітей цієї групи до іншої групи. Крім геноциду, міжнародними злочинами також вважаються:

- **Змова з метою вчинення геноциду:** Домовленість, укладена між двома чи більше особами, щодо скоєння геноциду. Кваліфікація злочину не залежить від того, чи відбувся геноцид.
- **Прямі та публічні заклики до вчинення геноциду:** Відкриті заклики до скоєння геноциду. Кваліфікація злочину не залежить від того, чи відбувся геноцид.
- **Замах на вчинення геноциду:** Докладання зусиль для скоєння геноциду. Кваліфікація злочину не залежить від того, чи відбувся геноцид.
- **Співучасть у геноциді:** Участь у скоєнні або підбурювання чи пособництво злочину геноциду.

Злочини проти людяності – це тяжкі прояви насильства або жорстокого поводження, **вчинені в межах широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення**. Злочинами проти людяності можуть вважатися такі діяння: переслідування, тобто обмеження основоположних прав людини за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, статевими або іншими ознаками дискримінації; зґвалтування, сексуальна експлуатація або будь-які інші форми сексуального насильства; насильницькі зникнення; незаконне позбавлення волі; незаконне насильницьке переміщення цивільного населення; катування; апартеїд; вбивство; винищення чи інші умисні нелюдські діяння подібного характеру, які супроводжуються заподіянням сильних страждань, середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю.

Воєнні злочини – це серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права, вчинені **в ході збройного конфлікту** проти **категорії осіб чи об'єктів, що перебувають під захистом**, без належного обґрунтування військової необхідності. До воєнних злочинів належать:

- Умисне вбивство;

- Катування або нелюдське поводження, умисне заподіяння сильних страждань або тяжких тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю;
- Умисне спрямування нападів на цивільне населення як таке або на окремих цивільних осіб, що не беруть безпосередньої участі у воєнних діях;
- Широкомасштабне знищення і привласнення майна;
- Умисне спрямування нападів на персонал, об'єкти, матеріали, підрозділи або транспортні засоби, задіяні в наданні гуманітарної допомоги чи в місії з підтримання миру;
- Вбивство або поранення комбатанта, який, склавши зброю, будучи пораненим чи не маючи більше засобів захисту, беззастережно здався;
- Використання зброї або методів ведення війни, заборонених міжнародним правом, як-от застосування задушливих, отруйних або інших газів та всіх аналогічних рідин, матеріалів чи засобів;
- Мародерство чи розграбування приватної власності або культурних чи національних пам'яток на окупованих територіях;
- Примусова праця;
- Позбавлення життя, свободи або майна без належної правової процедури;
- Жорстоке поводження з військовополоненими;
- Депортація цивільних осіб;
- Інші серйозні порушення законів та звичаїв війни, передбачені міжнародними договорами, які ратифікувала Україна; та
- Віддання наказів на вчинення будь-якого із вищеперелічених діянь.

Злочин агресії передбачає планування, підготовку, ініціювання або вчинення особою акту агресії із залученням збройних сил проти іншої держави, що становить грубим порушенням Статуту Організації Об'єднаних Націй. Кваліфікація діянь, як злочину агресії не залежить від оголошення війни. До діянь, що можуть бути кваліфіковані як злочин агресії належить вторгнення, бомбардування, блокада, військова окупація, анексія або напад збройних сил держави на територію іншої держави. Лише особи, що мають владні повноваження можуть бути визнані винними у скоєнні злочину агресії. Військовослужбовці, навіть представники окупаційних збройних сил, не можуть вважатися винними у злочині агресії.

Додаток 2. Кримінальні правопорушення у ККУ пов'язані з нормами міжнародного права та/або військовою службою

Розділ XIX. КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ВСТАНОВЛЕНОГО ПОРЯДКУ НЕСЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ (ВІЙСЬКОВІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ)

Стаття 432 Мародерство _ передбачає відповідальність за викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених

Стаття 433 Насильство над населенням у районі воєнних дій – передбачає відповідальність за насильство, протизаконне знищення майна, а також протизаконне відібрання майна під приводом воєнної необхідності вчинене щодо населення в районі воєнних дій.

Стаття 434 Погане поводження з військовополоненими – передбачає відповідальність за погане поводження з військовополоненими, яке мало місце неодноразово, або пов'язане з особливою жорстокістю, або спрямоване проти хворих і поранених. Ця стаття також передбачає відповідальність за недбале виконання обов'язків щодо хворих і поранених особами, на яких покладено їх лікування і піклування про них.

Стаття 435 Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею – передбачає відповідальність за носіння в районі воєнних дій символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала особами, які не мають на те права. Ця стаття також передбачає відповідальність за зловживання прапорами чи знаками Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала або пофарбуванням, присвоєним санітарно-транспортним засобам.

Розділ XX. КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ МИРУ, БЕЗПЕКИ ЛЮДСТВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

Стаття 437 Злочин агресії – передбачає відповідальність за планування, підготовку або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій. Злочин агресії можуть скоїти лише особи, вповноважені на прийняття таких рішень.

Стаття 438 Воєнні злочини – передбачає відповідальність за діяння пов'язані з війною, а саме: жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням; депортація цивільного населення; вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним

правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій.

Стаття 439 Застосування зброї масового знищення – передбачає відповідальність за застосування зброї масового знищення, забороненої міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Стаття 441 Екоцид – передбачає відповідальність за масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу.

Стаття 442 Геноцид – передбачає відповідальність за діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої шляхом: позбавлення життя членів певної групи; заподіяння членам групи серйозної шкоди (включаючи заподіянням середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю, згвалтування або сексуальне насильство); створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення; впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі; а також насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу.

Стаття 442-1 Злочини проти людяності – передбачає відповідальність за умисне вчинення в межах широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення: переслідування будь-якої групи або спільноти, яка може бути ідентифікована, тобто обмеження прав людини за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, статевими або іншими підставами (ознаками) дискримінації, визначеними міжнародним правом як неприпустимі; депортація населення, тобто примусове і за відсутності підстав, передбачених міжнародним правом, переміщення відповідної групи осіб з території, на якій вони законно перебували, на територію іншої держави; насильницького переміщення населення у межах однієї держави; згвалтування, сексуальна експлуатація, примушування до зайняття проституцією, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства; оборнення в рабство або торгівля людьми; насильницьке зникнення; незаконне позбавлення волі; катування; апартеїд; вбивство; винищення; та інші умисні нелюдські діяння подібного характеру, які супроводжуються заподіянням сильних страждань, середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю.

Стаття 445 Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала – передбачає відповідальність за незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала, крім випадків, передбачених КК України.

(Зворотній бік)

Відмітка про ознайомлення та доповнення командирів (начальників)

Доповнення (у разі наявності)	Відмітка про ознайомлення
	Військове звання: ПІБ: Посада: Час і дата запису Особистий підпис
	Військове звання: ПІБ: Посада: Час і дата запису Особистий підпис

Відмітка про погодження юридичним радником

Результат погодження та доповнення (зауваження)	Відмітка про опрацювання
	Військове звання: ПІБ: Посада: Час і дата запису Особистий підпис
	Військове звання: ПІБ: Посада: Час і дата запису Особистий підпис

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПОДІЮ МОЖЛИВОГО ВОЄННОГО ЗЛОЧИНУ

(умовне найменування, пункт дислокації та підпорядкованість військової частини)

1. Дата і час скоєння, стислий зміст, місце скоєння (вчинення), хто був при цьому присутній (співучасники, свідки, сторонні особи), що передувало правопорушенню та його наслідки (травми, загибель, завдана шкода). Попередня кваліфікація за статтею 438 КК України та статтею 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду.
2. Прізвище, ім'я, по батькові, військове звання, вид військової служби, посада, рік народження, громадянство, коли і яким військовим комісаріатом (територіальним центром комплектування та соціальної підтримки – після їх утворення) призваний на військову службу, освіта, сімейний стан потерпілого (потерпілих).
3. Відомості щодо призначення службової перевірки (розслідування).
4. Військове звання, прізвище, ім'я, по батькові безпосередніх начальників.
5. Номери телефонів для уточнення інформації.
6. Електронна службова адреса для обміну інформацією.

_____ (посада, військове звання)	_____ (підпис)	_____ (ініціали, прізвище)

Додаток 4. Зразок форми документування ланцюга зберігання доказів

Шаблон ланцюга зберігання

Заповнюється відповідальною особою за зберігання інформації

Дата збирання:

Місце збирання:

Отримано від: (якщо застосовно)

Носій: (вказати тип інформації)

Отримано (ким):

Організація: (якщо застосовно)

Обставини збирання:

Опис отриманого інформаційного матеріалу (включно зі станом, цінністю та підставою для збирання):

ПІБ/підпис (відповідальної особи за зберігання): _____

ПІБ/підпис (): _____

Source: ICC-Eurojust Guidelines for Civil Society Organizations, https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2022-09/2_Eurojust_ICC_CSOs_Guidelines_2-EN.pdf

Джерело: ICC-Eurojust Guidelines for Civil Society Organizations [Настанови МКС та Євроюсту для організацій громадянського суспільства], Додаток 2

https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2022-09/2_Eurojust_ICC_CSOs_Guidelines_2-EN.pdf

Додаток 5. Рекомендації щодо роботи з доказами з поля бою

В умовах бойових дій вкрай важливо якомога ретельніше уніфікувати процес збору доказів. Відтак, автори рекомендують закріпити чіткі інструкції для військових підрозділів, що їх необхідно буде дотримуватись після виявлення доказів ймовірних міжнародних злочинів. У випадках, коли внаслідок активних бойових дій уповноважені правоохоронні органи не мають можливості своєчасно прибути на місце події, функції зі збору та первинної фіксації таких доказів можуть бути покладені на військовослужбовців. Далі наведено приклад інструкцій, що ними можна послуговуватися в подібних ситуаціях.

- 1** Перед початком збору доказів проведіть оцінку ризиків. Зважайте на можливу небезпеку (міни, безпілотні пристрої, обстріли, хімічні речовини тощо), присутність осіб, причетних до злочину, або ризик випадкового пошкодження чи знищення доказів.
- 2** Забезпечте охорону місця події та збереження його цілісності.
 - Позначте периметр місця події, визначте точки входу та виходу.
 - Перед тим як переміщувати будь-які предмети чи змінювати обстановку, проведіть фото- або відеофіксацію місця події (за можливості з використанням безпілотних систем).
 - Утримайтеся від будь-яких дій, які можуть вплинути на місце злочину, наприклад від приймання їжі, куріння
- 3** Встановіть чіткі правила щодо того, які пристрої слід використовувати для фіксації доказів та пов'язаних з ними матеріалів. Під час фіксації, увімкніть налаштування, які забезпечують захист даних шляхом встановлення коду або пароля та шифрування пристрою; оберіть високу роздільну здатність і автоматичну фіксацію зображення без змін. Попередньо протестуйте пристрої, які можуть використовуватися для фіксації місця події.
- 4** Налаштуйте пристрій, що використовується для фіксації місця злочину таким чином, аби забезпечити максимальне збереження метаданих (координат, дати, часу, GPS, інформації про пристрій) Збереження метаданих дозволить підтвердити справжність матеріалів під час майбутнього використання.
- 5** Якщо обстановка дозволяє, зафіксуйте на камеру інформацію про місце, дату та час запису (початку і кінця). Обов'язково задокументуйте інформацію про дату, час та місце (ДЕ і КОЛИ було зроблено фото чи відео) та, за можливості, вкажіть GPS координати. Має бути ідентифіковано особу, що

здійснює зйомку, а також осіб, які потрапляють у кадр. З відео чи фото має бути чітко зрозуміло хто, коли, де та в який момент часу його зняв.

- 6** Ведіть фото- та відеофіксацію під різними кутами та з різної відстані:
 - Розпочніть зйомку з панорамних кадрів, на яких видно місце злочину і навколишню місцевість;
 - Опісля зробіть знімок середнього плану, аби зафіксувати розміщення осіб та об'єктів в просторі та задокументувати точне місце знаходження виявлених предметів;
 - Завершіть зйомку крупним планом, щоб показати найважливіші деталі (наприклад, ідентифікуючі ознаки осіб на місці події, номерні знаки, тілесні ушкодження, написи чи позначки на об'єктах).
 - Знімайте знайдені предмети під різними кутами, не переміщуючи їх. Покладіть поруч лінійку або інший вимірювальний прилад, аби продемонструвати розмір предмета;
 - Зніміть панорамні фото або відео на 360°, щоб забезпечити розуміння контексту ситуації. За можливості ведіть безперервний відеозапис. Якщо безперервна зйомка неможлива, знімайте фрагменти з перекриттям (повторюючи кінцівку попереднього запису на початку наступного).
- 7** Захищайте зібрану інформацію та джерела її походження вживаючи спеціальних заходів, зокрема використовуючи зашифровані пристрої. Забезпечте оперативне перенесення фото- чи відеоматеріалів до місць зберігання. Якщо обстановка дозволяє, використовуйте спеціальні додатки для збереження метаданих візуальних матеріалів. Створіть перелік усіх зафіксованих візуальних матеріалів. Такий перелік варто створити якомога швидше після завершення фото- чи відеозйомки. Переконайтеся, що ви можете точно визначити, яке фото чи відео відповідає конкретному опису. В описі вкажіть лише фактичну інформацію (що, де, коли, як і хто), а не суб'єктивні припущення чи думки.
- 8** Не редагуйте файли та не здійснюйте з ними жодних маніпуляцій, що можуть спотворити оригінал. Якщо вам потрібно використати або відредагувати отримане зображення, зробіть його робочу копію, залишивши оригінал без змін.
- 9** Збирайте лише ті предмети, які можна безпечно зібрати та зберегти. Переконайтеся що:
 - предмети не будуть випадково пошкоджені чи знищені;

- предмети будуть зібрані одразу після документування фактів їх виявлення;
- предмети будуть запаковані належним чином у контейнери, що попереджатимуть розкладання та захищатимуть від ударів, вологи та перепадів температур;
- після документування фактів їх виявлення предмети будуть оперативно переміщені до тимчасового, безпечного місця зберігання;
- предмети будуть оперативно переміщені до безпечного місця для постійного зберігання.

10 Під час роботи з речовими доказами, включаючи документи, намагайтеся завжди використовувати належні засоби захисту (наприклад, стерильні рукавички) для збереження цілісності доказів. Перед пакуванням зробіть фото предмета, оберіть належний контейнер, заповніть форму документування ланцюга зберігання доказів і підпишіть її. Фіксуйте процес вилучення та пакування предмета на фото та відео.

11 Отримайте та зафіксуйте інформацію, що підтверджує автентичність предмета. До прикладу: уточніть у особи, що передає предмет, інформацію про його походження, а також час, місце та мету його створення/отримання. Занотуйте цю інформацію, а також інформацію про обставини за яких особа отримала предмет та передає його.

- У разі, якщо особа, що передає предмет, не є її першим власником, спробуйте встановити особу власника. За можливості, опитайте першого власника про предмет.
- Зберігайте інформацію про осіб, які можуть підтвердити автентичність предметів, та передавайте її представникам правоохоронних органів чи прокурорам.

12 Забезпечте цілісність кожного предмета від моменту його отримання до передачі компетентним правоохоронним органам. Переконайтеся, що зібрані предмети та інформація не будуть пошкоджені, втрачені, змінені чи сфальсифіковані наступним чином:

- Надійно запакуйте предмети;
- Наносьте на пакування позначки, що дозволяють ідентифікувати предмет вказуючи, зокрема, що це таке, яким чином його було отримано та чи є предмет небезпечним;
- Документуйте дотримання ланцюга зберігання доказів (див. Додаток 4); та

Переконайтеся, що зібрані матеріали буде передано не лише за підпорядкуванням, але і представникам правоохоронних органів у визначеному порядку.

13 Перед проведення заходів, спрямованих на отримання інформації від інших осіб (як-от, опитування особи, перевірка документів, фото- чи відеозйомка), обов'язково пояснюйте їм мету та зміст заходів. На кожному етапі збору інформації необхідно отримати підтвердження інформованої згоди та зафіксувати її у письмовому або аудіо- чи відеоформаті. Переконайтеся, що незалежно від формату, таке підтвердження розкриває особу та містить інформацію про предмет згоди, а також підтверджує її добровільність.

14 Враховуючи наявні ресурси, підбирайте оптимально придатні сховища для зберігання фізичних та цифрових матеріалів. Забезпечте зберігання фізичних носіїв інформації у замкнених сховищах (сейфах чи шафах), захищених від пожежі, води та перепадів температур. Зберігайте пов'язані предмети разом (наприклад, тематично об'єднані документи).

15 Переконайтеся, що усю зібрану інформацію можна легко знайти. Організуйте зберігання так, щоб слідчі могли оперативного ідентифікувати та знайти будь-який предмет. Створіть каталог або базу даних із переліком усіх зібраних матеріалів.

16 Послугуйтеся належними практиками зберігання цифрових матеріалів:

- Використовуйте зашифрований пристрій, який легко транспортувати та приховати (наприклад, USB-носій, флеш-накопичувач, SD-карту або зовнішній жорсткий диск);
- За можливості уникайте зберігання інформації на пристроях із доступом до мережі Інтернет (як-от, особистий телефон чи ПК);
- Забезпечте регулярні оновлення операційної системи та програмного забезпечення на пристроях;
- Встановіть антивірус та брандмауер;
- Регулярно створюйте резервні копії. Переконайтеся, що у разі втрати, усі дані можна буде відновити.

17 За наявності актуальної та надійної інформації передавайте відомості про такі обставини події, як:

- час і місце злочину;
- осіб, які могли його вчинити;
- потерпілих, включно з місцем знаходження тіл загиблих;

- спосіб скоєння злочину (як-от, тип застосованих боєприпасів);
- наявність доказів, зокрема, інших осіб, що могли стати свідками злочину;
- орієнтовної карти місцевості, де було скоєно злочин (із зазначенням району та координат).

Такі дані слід фіксувати якомога швидше у будь-якій зручній для військовослужбовця формі. Інформацію, яку можна задокументувати фото чи відео, слід зафіксувати саме так. Усю зафіксовану інформацію необхідно оперативно передавати, зокрема, з використанням таких цифрових платформ, як «ІП Дельта».

2025